

ЧЕТНАЯ СТРАНИЦА

ПРИДНІПРОВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

В.В. БІЛОПОЛИЙ
К.А. ПРОКОФ'ЄВА
М.Г. СКЛАДАНОВСЬКА

КУЛЬТУРО- ЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Допоміжні матеріали до вивчення курсів та спецкурсів
«Вітчизняна та світова культура»,
«Екологічна культура», «Історія культури»,
«Прикладна культурологія», «Теорія культури»,
«Українська культура», «Філософія культури»

За загальної редакції К.А. Прокоф'євої

**Дніпропетровськ
ПДАБА
2013**

УДК 008 (0.75)

ББК Ч 459.514

Рекомендовано до друку Вченою радою
Придніпровської державної академії будівництва
та архітектури 26 березня 2013 року (протокол
№ 8).

Рецензенти:

Висоцька О.Є., доктор філософських наук,
доцент, декан факультету відкритої освіти,
завідувачка кафедри філософії випереджаючої
освіти та управління інноваційною діяльністю
Дніпропетровського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти

Михайлюк О.В., доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри документознавства
та інформаційної діяльності
Національної металургійної академії України

Перзеке А.Б., доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри зарубіжної літератури
та компаративістики
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені В. Винниченка

ISBN 978-966-323-097-9

© Білополий В.В., 2013

© Прокоф'єва К.А., 2013

© Складановська М.Г., 2013

ВСТУП

Формування філософії культури та культурології пов'язане з багатими традиціями європейської історії філософії. Дух європейського універсалізму найбільш відчутно розкривається саме через історію філософії та культури. Звести до цілісності сучасні, на перший погляд, цілком суперечливі уявлення про культуру можна тільки спираючись на вже досягнуті результати – епохальні уявлення, починаючи з античності, оскільки античність означає начало європейської традиції. Вона містить в собі активні поняття та концепції, глобальне бачення історії людства, постановку та рішення проблем свідомості та пізнання, які мали вплив на формування філософії культури.

Починаючи з Демокрита, грецькі філософи проводили різницю між природою та інституціями. Якщо природа не залежить від людини, ховає від неї свою сутність, то інституції – це винайдені людиною закони, форми державного життя та дозвілля, включаючи філософію та мистецтво.

У середньовіччі набув розвитку комплекс настанов, який позитивно оцінював міський уклад соціального життя, більш близький до сучасного поняття цивілізації. Поняття «культура»

асоціювалося з ознаками особистої досконалості, у першу чергу релігійної.

У епоху Відродження під культурою стали розуміти відповідність гуманістичному ідеалу людині.

Новий час (Ф. Вальтер, А. Тюрго, Ж.А. Кондорсе) зв'язав проблеми культури з просвітою, освітою та вихованням людини. Культурність, цивілізованість Європи протиставлялися «дикунству», «варварству» первісних народів.

Новітнє суспільство характеризується швидкими змінами, що відбуваються в процесі безперервної модернізації. Традиційна і сучасна культура – два полюси в широкому спектрі міжкультурних досліджень. Традиційна культура (що зберігається у Південній Америці, Африці, Австралії, на Алясці) орієнтована на збереження самобутності, культурної своєрідності, спорідненості з природою, поваги до попередніх поколінь.

Культура сучасного уніфіковано-індустріального суспільства знаходиться в стані дисгармонії з природою, порушення спілкування людини з людиною, відчуження. Реальне втілення індустріальної культури – США, урбанізована частина країн Європи. Можна виділити й змішаний тип культур, в яких сполучаються елементи модернізації й етнічно зумовлені звичаї, стереотипи поведінки, світосприйняття – Японія, Китай, Велика Британія.

Значного поширення в західній культурології набула культурна антропологія (етнічна культурологія). Вона вивчає,

спираючись на лінгвістичні дослідження, обряди, ритуали, традиції докапіталістичних суспільств.

В Україні, Росії, інших пострадянських країнах культурологія поєднала культурно-історичний, просвітницький аспекти культури, філософію, етнографію, психологію, художньо-естетичну практику.

Українська культурологія почала активно розвиватись в ХХІ столітті. Виділилися такі напрями її розвитку:

- культурологічні школи, орієнтовані на аналіз історичних традицій;
- філософія культури, яка досліджує сутність культури, її співвідношення з цивілізацією та причини кризових станів;
- соціологія культури, яка вивчає функціонування культури в цілому та субкультур у їхній динаміці.

Проявляється тенденція виділення в науковий напрям чи навіть в самостійну наукову дисципліну психології культури. Предмет її вивчення – особистісне ставлення до культури, культурно-історичні типи особистості, характерні для даного соціуму тощо.

Зростає інтерес до залучення культурології в таких галузях як музейна справа, туристичний бізнес, готельне господарство, консалтинг, ЗМІ, шоу-бізнес, освіта, формування оточуючого середовища.

Сучасне розуміння культури складається як усвідомлення кризи культури, неможливості гармонії людини та природи. Криза культури розуміється як розпад її внутрішньої єдності,

протиставлення у ній ідей і цінностей, що раніше були єдиними. Водночас відкривається широкий спектр бачення багатообразного типу культур, можливість переходу від рефлексивних форм усвідомлення культури до дескриптивних, від розмірковувань про підвалини культури до проведення ретельного культурологічного аналізу. Визначилось широке проблемне поле досліджень, окреслене можливостями етнографії, культурології та теорії культури, яке виходить з рамок філософії.

Особливо актуальними є дослідження формування політичної, психологічної, екологічної культури. Глобальна екологічна криза поставила світ перед загрозою можливого знищення біосфери та людства. Екологічна культура обумовлює реалізацію нових принципів життєдіяльності людини: не підкорення природи, не царювання над нею, не безсоромне пограбування, а розумне, обмежене використання природних багатств та їх можливе відновлення, охорона природи як єдиного середовища людського існування і як духовної цінності.

Культурологія як наукова дисципліна йде від вивчення результатів культурної діяльності (предметів та продуктів культурної творчості), через комунікативний шар (рівень спілкування, інститути освіти та виховання) до освоєння духу культури (менталітету, культурної парадигми), її ядра, архетипів. Різні дослідники ідентифікують це з мовою, з психологічним складом нації, способом сакралізації (релігійні культи та ритуали), прийнятою системною символікою тощо. Але у всіх цих випадках незмінним залишається мета культурологічного

пошуку – цілісність, інтеграційна основа суспільства, розгляд історії як перетину творчого самовираження особистості та розвитку культурної традиції в духовному просторі етносу.

Культурологічний підхід розкриває генезу, функціонування та рух культури, способи культурної спадковості та стійкості, хід культурного розвитку, що забезпечує:

- зберігання культури, її базових підвалин, вербального та символічного шарів;
- становлення культури, інститути її оновлення;
- впливи на хід культури;
- трансляцію культури;
- світ культури як світ соціалізації індивідуума.

Культурологія, як більшість наук, має фундаментальний і прикладний рівні вивчення. На фундаментальному – досліджуються історія та теорія культури, її категоріальний апарат, функціонування явищ культури в суспільстві тощо. Прикладна культурологія орієнтована на прогнозування й регулювання культурних процесів, управління й охорону культури, міжкультурну комунікацію, культурно-просвітницьку та дозвілльєву діяльність.

Завдання культурології – збудувати «генетику» культури, яка б пояснювала історико-культурний процес у його конкретних втіленнях, дозволила б відновлювати моделі різного типу культур та проводити їх порівняльний аналіз.

Культурологія як навчальна дисципліна включає в себе розгляд культурологічних шкіл, напрямів, теорій, історію світової

та вітчизняної культури і цивілізації, а також знання місцевого культурного доробку. У її викладені як навчальної дисципліни акцентується увага на загальнокультурному розвитку суспільства та особистості, мотивації освіти та самоосвіти, на особливостях професійної діяльності й її соціальних і екологічних наслідках. Культурологія дає знання про навколишній світ та механізми його функціонування через систему ціннісних орієнтацій, сприяє самоідентифікації особистості, визначенню свого місця в суспільстві.

Вивчення власної культури, її феноменів та інших національних культур сприяє усвідомленню цінності людського буття та плюралізму культурних вимірів, веде до плідного спілкування – не лише у просторі, а й у часі – представників різних культур.

ТЕМА 1. Предмет культурології

1. Культурологія як система знання.
2. Поняття та сутність культури.
3. Структура, форми та функції культури.
4. Основні культурологічні концепції та школи.

1. Культурологія як система знання. Коли людина виділяється зі світу дикої природи та починає розуміти себе саме як людину (а не інстинктивну біологічну істоту) одразу перед нею постають такі питання: як позбутися безпосередньої залежності від природи? Як подолати страх перед смертю, перед неминучим небуттям? На протязі свого існування людство постійно опиняється перед цими питаннями. Їх розв'язання створює інший світ, другу штучну «природу», якої не було раніше, – культуру.

Культура – це все, що створено людиною, людським суспільством завдяки фізичній та розумовій праці, на відміну від явищ природи. Вона реалізується як ідейний та моральний стан суспільства, що визначається матеріальними умовами життя і відображається у побуті, ідеології, освіті, вихованні, досягненнях науки, техніки, мистецтва, літератури тощо.

Термін «культура» виник у епоху античності у Давньому Римі. Латинською мовою *cultura* означає вирощування, освіту, розвиток, виховання, шанування. Спочатку цей термін використовувався для визначення процесу обробки ґрунту. Давні греки розуміли його як свою відмінність від варварських народів.

У середньовіччі культурою вважали прагнення ідеалу, бездоганності – релігійної – у Європі, особистої – на Сході. У Новий час цей термін стали вживати, визначаючи ступені виховання, освіти, інтелекту, спроможність дотримання норм етики та етикету, сукупність художньої та творчої діяльності. У Новітній час до нього також додали стиль, метод та рівень досконалості, які досягаються тієї чи іншої галузю знання чи діяльності, вміння, процес творення й розподілу матеріальних та духовних цінностей, їх використання.

Тому поняття «культура» неоднозначне, полісемантичне, багатозмістовне. Проте завжди воно стосується людини, її діяльності, змін у природних об'єктах під впливом людини. Тобто культура (у початковому значенні – «оброблене») відрізняється від «натури», від природного, «дикого». Цим терміном можна назвати все те, що відрізняє людину від інших біологічних істот, штучний світ, створений людиною, – від природного.

Культура є предметом пізнання з моменту виникнення філософії. Оформлення культурологічного знання як окремого та відмінного від інших сфер гуманітарної думки відбулося у Новий час. Це пов'язано з філософськими концепціями історії італійського філософа Д. Віко (1668–1744), німецького історика та філософа І.Г. Гердера (1744–1803), німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля (1770–1831). Термін «культурологія» вперше з'явився у працях американського вченого Леслі Уайта (1900–75, «Наука про культуру», 1949, «Еволюція культури», 1959,

«Поняття культурних систем: ключ до розуміння племен та нації», 1975). Значний вплив на розвиток культурології мали австрійський психолог та психіатр З. Фройд (1856–1939), німецький філософ О. Шпенглер (1880–1936), швейцарський психолог та психіатр К.Г. Юнг (1875–1961), німецький філософ Е. Фромм (1900–80), німецький історик та економіст М. Вебер (1864–1920), британський історик та філософ А.Д. Тойнбі (1889–1975), німецький філософ та психолог К.Т. Ясперс (1883–1969), німецький філософ М. Гайдеггер (1889–1976), французький філософ та письменник Ж.-П. Сартр (1905–80), французький філософ, соціолог та етнограф К. Леві-Стросс (1908–2009), нідерландський філософ та історик Й. Хойзинга (1872–1945), російський філософ М.О. Бердяєв (1874–1948), російський природознавець, філософ, соціолог М.Я. Данилевський (1822–85), російський філософ та філолог О.Ф. Лосєв (1893–1988) та інші.

Культурологія є наукою про культуру, про її сутність, закономірності існування, рух та розвиток, засоби її осягання, людську значущість у штучному світі культури та у системі «природа – суспільство». Це інтегрована область наукового знання, яка виникла на перетині таких наук як історія, археологія, етнографія, антропологія, психологія, соціологія, філософія, релігієзнавство, мистецтвознавство, філологія, історія науки тощо.

Культурологія вивчає:

- факти та явища культури;
- матеріальні та нематеріальні носії культури;

- закономірності світового культурного процесу;
- особливості національних культурних процесів;
- передумови та фактори, які керують культурними інтересами та потребами людей;
- створення, зберігання та передачу культурних цінностей від покоління до покоління;
- культурно-історичні типи людської життєдіяльності;
- особливості, досягнення, процеси та тенденції соціально-історичного розвитку людства.

Культурологічний підхід відрізняється цілісністю, системністю та комплексністю у вивченні всіх елементів культури. Це зумовлює розгляд феномену культури у його внутрішній та зовнішній єдності, аналіз культури у вигляді системи, де кожен елемент має свою функцію, значення та зміст у відношенні до цілого.

Відкриваючи загальні основи різних фактів культури у їх взаємодії, можна виділити головне у нескінченній різнобарвності явищ культури. Цими універсалами є: соціальна організація життя, яка визначає індивідуальне людське буття; світобачення людини; прояв світобачення у зовнішніх формах культури.

Тому культурологію можна назвати метатеорією, ключем до історії людства. Її вивчення дозволяє через пізнання світобачення, світосприйняття, свідомості, ментальності людей та народів зрозуміти механізм історичного розвитку. Знання такого механізму дозволить не тільки краще розуміти минуле, а й ретельно і своєчасно аналізувати процеси сьогодення, які

відбуваються у соціокультурному середовищі, передбачати майбутнє.

Сучасне суспільство орієнтоване на теоретичне гуманітарне осягання закономірностей й наслідків процесів та явищ, що відбуваються. Вища освіта зараз передбачає гуманізацію та гуманітаризацію знання. Вона орієнтується на перебудову ціннісних настанов, нормативних регуляторів, цілей та завдань навчального процесу таким чином, щоб готувати не просто фахівців у будь-яких сферах виробництва, а особистість, здатну працювати у різних галузях, свідомо та кваліфіковано приймати рішення з політичних, світоглядних, моральних, естетичних тощо питань. Світобачення кваліфікованого фахівця сьогодні обов'язково має охоплювати проблеми екології, філософії, соціальної сфери тощо.

Культура є ворогом природи чи їх можна гармонізувати?

Як подолати розрив соціального та культурного циклів, коли протягом одного людського життя змінюється декілька культурних епох, відбувається злам орієнтирів та ідеалів?

Економіка є базою, а художня культура – надбудовою чи духовні риси конкретного суспільства зумовлюють його соціально-історичну динаміку?

Вагому роль у спробі вирішення цих питань відіграє засвоєння дисципліни «Культурологія».

Підсумком опанування її є:

– вміння пояснювати феномен культури, її роль у людській життєдіяльності;

- уявлення про засоби накопичення, зберігання та передачі базисних цінностей культури;
- знання форм та типів культур, основних культурно-історичних центрів та регіонів світу, закономірностей їх функціонування та розвитку;
- розуміння місця вітчизняної культури у системі світової культури;
- формування та обґрунтування власної думки щодо таких суттєвих культурологічних питань, як: Чи змінюється людина на протязі культурних епох? Чого у людині більше біологічного чи соціального?

2. Поняття та сутність культури. У сучасній науковій літературі можна зустріти понад 250 визначень культури. Спеціалісти з теорії культури А. Кребер та К. Клакхон проаналізували біля 100 основних визначень та згрупували їх наступним чином*.

Описові визначення виходять з концепції засновника культурної антропології Е. Тейлора. Суть таких визначень: культура – це сума усіх видів діяльності, звичаїв, вірувань; вона – скарбниця усього створеного людьми вміщує в себе книги, картини тощо, знання шляхів пристосування до соціального та природного оточення, мови, звичаї, систему етикету, етику, релігію, що складались століттями.

* Кребер А., Клакхон К. Культура: обзор концепций и определений. – М., 1964.

Історичні визначення підкреслюють роль соціальної спадщини та традицій, які дісталися сучасній епосі від попередніх етапів розвитку людства. Сюди ж додаються й генетичні визначення, які стверджують, що культура є наслідком історичного розвитку. До неї входить усе те, що штучно, що люди виробили і що передається від покоління до покоління – знаряддя, символи, організації, спільна діяльність, погляди, вірування.

Нормативні визначення акцентують значення прийнятих норм та правил. Культура – це образ життя індивіда, який визначений соціальним оточенням.

За *ціннісними* визначеннями культура – це матеріальні та соціальні цінності групи людей, їх інститути, звичаї, поведінка.

Психологічні визначення виходять із розв’язання людиною певних проблем на психологічному рівні. Тут культура є особливим пристосуванням людей до природного оточення та економічних проблем і складається з усіх результатів такого пристосування.

Згідно *навчальних* визначень культура – це поведінка, яку людина опанувала, а не отримала у якості біологічної спадщини.

Структурні визначення акцентують значущість моментів організації чи моделювання. Тут культура уявляється системою певних ознак, різним чином пов’язаних між собою. Матеріальні та нематеріальні культурні ознаки, організовані колом основних потреб, створюють соціальні інститути, які є ядром (моделлю) культури.

Згідно *ідеологічних* визначень культура – це потік ідей, що приходять від індивіда до індивіда за допомогою особливих дій, тобто слів чи унаслідувань.

За *символічними* визначення культура – це організація різних феноменів (матеріальних предметів, дій, ідей, почуттів), що складається з існуючих у вживанні символів чи залежних від цього.

Кожна з перерахованих груп визначень містить в собі якісь важливі риси культури. В той же час вони демонструють складність суспільного феномену культури. Дійсно, культура є результатом поведінки людей та діяльності суспільства, вона історична, містить ідеї, моделі та цінності, вибіркова, може вивчатися, символічна, «суперорганічна», тобто в ній не домінують біологічні компоненти людини й передається відмінними від біологічної спадковості механізмами, вона емоційно сприймається чи відкидається індивідами.

Культура є унікальною характеристикою людської життєдіяльності. Саме вона історично визначає засоби організації та розвитку людської життєдіяльності. Тому вона вельми різноманітна у своїх конкретних проявах. Можна говорити про комунікативну культуру, інформаційну культуру, культуру праці, культуру побуту, політичну культуру, художньо-естетичну культуру, моральну культуру, культуру міста, культуру села, культуру особистості, культуру родини, культуру виробничого колективу тощо. У кожній культурі є своя специфіка: національна, територіальна, історична.

Культурний рівень, фактори, що впливають на нього, його критерії визначають можливості приєднання до тієї чи іншої культурної діяльності різних людських спільнот. У їх середовищі відбувається культурна діяльність індивідів. Ця діяльність має характер відтворення. Сутністю, головним змістом та призначенням культури є процес суспільного відтворення та розвитку людини як суб'єкта різноманітної соціальної діяльності.

Інакше кажучи, кожен окремий індивід лише тоді вважається «культурною людиною», коли він володіє засобами користування досягненнями суспільства, у якому живе. Суспільне виробництво є й умовою, й передумовою діяльності людини. Культура є принципом зв'язку суспільства та індивіда, засобом його входження у соціальне життя. Здатність користуватися тим, що створило та накопичило суспільство, оволодіння засобами цього користування характеризують процес культивування людини.

Відтворення діяльності історично завдане схемою, алгоритмом, кодом, матрицею, каноном, парадигмою, еталоном, стереотипом, нормою, традицією тощо. Саме їхня наявність, яка існує від покоління до покоління, зумовлює зміст й характер діяльності та свідомості, дозволяє визначити сутність культури як транслятора діяльності, акумулятора історичного досвіду. Культура виступає у вигляді послідовних правил діяльності, які передаються від минулого до сьогодення, від створеного – до майбутніх дій.

Зважаючи на діяльність, культура складається з трьох аспектів:

- соціокультурної діяльності людини;
- наслідків цієї діяльності;
- ступеня розвитку діючої особистості.

Соціокультурна діяльність людини містить в собі економічну, політичну, художню, релігійну, наукову, моральну, правову та інші сфери. Ці види діяльності притаманні культурі у всі часи. Однак форми та засоби соціокультурної діяльності, рівень розвитку неоднакові у різних культурах та епохах. Вони можуть вдосконалюватися чи змінюватися.

Розвиток особистості відбувається виключно у наслідок соціокультурної діяльності у межах тієї чи іншої культури. Рівень розвитку особистості визначається ступенем засвоєння нею культурних цінностей, принципів, норм, ідеалів, навичок та регуляторів. Особистість одночасно виступає і як суб'єкт культурної творчості (створює культуру), і як об'єкт культурного впливу (засвоює культуру). Людина створює культуру, а культура створює людину.

Біологічна одиниця виду *Homo sapiens* стає людиною лише залучаючись до культури. Приклади справжніх, а не казкових Мауглі завжди трагічні. Людська дитина, що випадково залишила культурне середовище вже не повернеться до світу людей, не оволодіє мовою та навичками спілкування. Культура всмоктується немовлям із спілкування з людським середовищем. Завдяки цьому відбувається засвоєння навичок контактів з подібними до себе, дій з предметами, форм вираження емоцій, вміння розмовляти.

Тобто культура – це людське у людині, це ступінь, міра формування, розвитку, реалізації соціальних (сутнісних) сил людини у її різноманітній діяльності. Культура – це все те, що робить людину людиною. При цьому «все» вміщує в себе природні об'єкти, предмети, що створені людьми, духовні явища. Відомий російський філософ та культуролог В.В. Сильвестров (1940–89) зазначив: «...культура загально визнано висловлює те, що визначає людську історію як саме людську, – ту таємницю її спадкоємництва, якої немає в жодному іншому процесі»^{*}.

Культура є універсальним засобом творчої самореалізації людини. Ця самореалізація відбувається через осягання смислу, через прагнення пізнати та затвердити смисл людського життя у його відношенні до смислу усього сущого. Культура є для людей смисловим світом, який надихає їх та гуртує у певні спільноти – національну, релігійну, професійну тощо.

В основі смислового світу знаходиться так звана смислова домінанта культури – світовідчуття людини, яке визначає характер всіх інших відношень людини до світу, усіх інших культурних форм. Звісно, що з течією часу деякі культурні смисли втрачаються. Згідно з цим змінюються чи зникають ті форми, ті відношення людини до світу, в яких вони знаходили своє відображення.

Актуальність та збереження культурних форм відбито у понятті «цінність». Цінність – це позитивна чи негативна

^{*} Сильвестров В.В. Философское обоснование теории и истории культуры. – М., 1999.

значущість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому, що визначена не їх власними якостями, а їх включенням у сферу людської життєдіяльності, інтересів, потреб, соціальних відносин.

Тобто усі речі, явища, вчинки людей, твори мистецтва (об'єкти навколишнього світу) не є гарними чи поганими самі по собі (за своїми якостями). Гарними чи поганими, прогресивними чи консервативними вони стають тільки у людській оцінці. Ця оцінка може даватися й окремим індивідом, й соціальною групою, й суспільством в цілому.

Цінністю відображається значущість культурного явища чи смислу у вигляді загальноновизнаної норми, що сформована у певній культурі. Цінності відповідають уявленням людини та суспільства про добро та зло, чарівне та потворне, про справедливість, честь, гідність тощо. Ціннісні орієнтири існують у суспільстві у вигляді комплексу, рухливої системи, яка регулює життєдіяльність людини.

Ця система складається з:

- матеріальних цінностей (речі, що необхідні для життєдіяльності);
- вітальних цінностей (фізичне та психологічне здоров'я);
- соціальних цінностей (безпека, комфорт, добробут, благополуччя);
- політичних цінностей (свобода, громадянські права);
- моральних цінностей (добро, честь, справедливість);
- релігійних цінностей (віра, вірування, атрибути культу);

– художньо-естетичних цінностей (твори мистецтва, уявлення про чарівне, красиве, високе).

Наслідки соціокультурної діяльності – матеріальні та духовні – виступають у якості цінностей, тобто наявних досягнень. Значення цінностей культури зумовлюється інтересами та потребами людини і суспільства. Зміна потреб, норм, ідеалів передбачає зміну системи цінностей, знецінення старих та створення нових.

Згідно з думкою відомого російського історика та географа Л.М. Гумільова (1912–92) етноси можуть вижити, якщо тільки пристосуються до ландшафту, природних та кліматичних умов, у межах яких вони мешкають*. Народності змушені корегувати свою поведінку, створювати певні правила взаємодії у суспільстві, зважаючи на становлення до природи, на норми господарювання.

Сьогодні ми можемо бачити на Землі й племена, що збирають заради прожитку «подарунки лісів», й народи, що відправляють кораблі у космос. Чи вірно буде говорити, що первісні племена Амазонії живуть у XXI столітті? Чи вони живуть у первісній епосі? І чи виживуть вони якщо їх «вбудувати» в сучасну цивілізацію?

Одним народам, щоб вижити потрібно весь час щось винаходити та розвиватися технічно. Іншим для виживання ні в якому разі не потрібно нічого винаходити. Вплив природи на

* Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992; Він же. Древние Тюрки. – М., 1967.

стереотипи людей та розвиток їх культури відбувається трояко. Тривалі природні зміни у географічному середовищі вели до тривалого природного розвитку та закріплення правил поведінки. Наприклад, мисливське життя було практично однаковим на півночі Європи, на Алясці, у Сибіру, у Канаді.

Природне різноманіття на території, яку займає етнос приводить до відповідного різноманіття стереотипів поведінки та засвоєння людьми різних видів діяльності, до вміння швидко пристосовуватися до будь-яких змін. А одноманітність середовища, коли люди живуть тривалий час у тій самій місцевості за незмінних природних умов (весь рік літо чи, навпаки, літо не відрізняється від зими), створює певну стійку монотонну специфіку життя.

Тайговому мисливцю немає сенсу винаходити плуг. Мисливець не буде чекати доки з неба на нього впаде банан. Мисливська родина існує сама по собі. Техніка мисливського господарства (незважаючи на вдосконалення знарядь мисливства чи риболовлі) перешкоджає переходу до класової організації, яка обумовлена створенням певних надлишків цінностей. Мисливство базується на використанні природних ресурсів без накопичення надлишків. Мисливська спільнота не може перейти на більш високий ступінь господарювання через свій саморозвиток, адже у її членів немає потреби відмовлятися від мисливства чи риболовлі.

Умовою переходу до іншої діяльності у центрах самостійного розвитку є вичерпання природних ресурсів. Вже потім

спілкування мисливців з племенами, що живуть у принципово інших умовах та мають у наслідок іншого природокористування інші продукти – землеробські та скотарські – зумовило потребу у цих продуктах. Пояснимо це на прикладі Африки. У ній майже немає активно корисних, з точки зору сучасної людини, тварин. Слона дресувати дуже складно. Кінь прийшов разом з арабами. Верблюд ще на початку нашої ери зустрічався тільки у Єгипті. Свиню завезли з Європи, козу – з Азії. Отже африканці тривалий історичний час не займались нічим крім простого користування «подарунками природи». Вони переходили до складніших видів діяльності тільки під впливом більш культурних народів.

У землеробській спільності зміни у діяльності людей спричинялися не тільки природним різноманіттям. Вони відбуваються завдяки змінам у середовищі мешкання, які викликані саме людською діяльністю. Наприклад, вичерпання верхніх шарів ґрунту потребує більш глибокої обробки землі. Це тягне за собою подальший суспільний та технічний розвиток: появу плуга, використання великої рогатої худоби у якості тяглової сили тощо.

Підвищення рівня виробничих сил, поява якісних відмінностей у продукції, що виробляється виводить культурні племена з географічної ізоляції. Раніше тісний контакт з сусідніми племенами загрожує залученням конкурентів на свою територію, тепер він викликаний корисним з усіх боків обміном надлишками. Діяльні зв'язки з сусідами призводять до встановлення зручних шляхів сполучення.

Фактор простору, географічного середовища мешкання визначає як розвивалось суспільство у часі. Природа впливає на швидкість та напрям такого руху. Людство єдине, людина анатомічно, фізіологічно та психологічно однакова. Природні умови місцевості, у яких вона розвивається зумовлюють стереотипи відношення людини до себе, до природи та суспільства. Ці стереотипи, освячені традицією і складають культуру, що відрізняє членів одного етносу від іншого.

Отже культура є сукупністю наслідків суспільно-творчої життєдіяльності людини і поєднує цінності, суспільні відносини та зразки поведінки, соціальні інститути, комплекс світоглядних уявлень людини про світ, себе та суспільство.

3. Структура, форми та функції культури. Культура є соціально-прогресивною творчою діяльністю людства у всіх сферах буття та свідомості. Вона існує як єдність процесів опредмечування (створення цінностей, норм, знакових систем) та розпредмечування (освоєння культурного доробку). Ця діяльність спрямована на перетворення дійсності, на обертання багатства людської історії у внутрішнє багатство особистості, на виявлення та розвиток сутнісних сил людини. Культура як визначений історично специфічний засіб організації та розвитку людської життєдіяльності представлена у продуктах матеріальної та духовної праці, у системі соціальних норм та установ, у духовних цінностях, у сукупності відношень людей до природи, між собою та до себе.

Проте розгляд культури як єдності, цілісності не виключає виділення різних сфер культури, до яких належать:

– *людина та ступінь її окультуреності*, що досягнутий індивідом та суспільством в цілому, він характеризується наявністю певних професійних та соціальних шарів, груп, інститутів. Культура – невід’ємний бік життя суспільства, вона невіддільна від людини як соціальної істоти. Не може бути суспільства без культури. Буденне розуміння культури, з яким ми зустрічаємося, коли говоримо: «Це некультурна людина, їй невідомо, що таке культура», – невірно з філософської точки зору. Говорячи так, ми маємо на увазі, що людина, про яку йде мова погано вихована чи недостатньо освічена. Людина завжди культурна, адже вона – соціальна істота, а суспільство, як би слабо розвинуте воно не було, не існує без культури;

– *предметний світ*, світ артефактів (артефакт – від лат. arte – штучний, factus – зроблений) – утворення чи процеси, що виникли внаслідок впливу чи дії людини, містять все зроблене людиною – матеріальне та духовне (твори мистецтва, наука, література, виробництво, релігія, філософія тощо);

– *форма інституціональних зв’язків* відображає переведення суб’єктивної діяльності індивідів у об’єктивний план. Тут мова йде не про те «що» виробляє етнос, не про те «хто» виробляє, а головне – «як виробляють». І це «як» характеризує засіб освоєння дійсності, технологічний досвід, прийоми та засоби отримання інформації та передачі її від покоління до покоління. Тобто культура – це рівень відношень, які склалися у колективі, ті

норми та зразки поведінки, що освячені традицією, обов'язкові для даного етносу та різних його соціальних шарів. Культура є формою трансляції соціального досвіду через освоєння кожним поколінням предметного світу культури, навичок та прийомів технологічного відношення до природи, культурних цінностей, зразків поведінки. Культура формує стійкі художні та пізнавальні канони, уявлення про прекрасне, бачення природи людини у всіх її етнічних особливостях та колоритах.

Складність та різноманітність людської життєдіяльності зумовлюють складність структури культури як цілісного феномену. Прийнято поділяти культуру на матеріальну та духовну згідно з характером виробництва та використання, проте межі між ними часто умовні, штучні і завжди рухливі.

Матеріальна культура – це сукупність засобів виробництва і матеріальних благ, що створюються людською працею на кожному етапі суспільного розвитку, їх розподіл, споживання, використання, рівень розв'язання екологічних проблем і виживання людства на землі. Вона охоплює процес та результати матеріальної діяльності (засоби виробництва, знаряддя праці, виробничі відносини, види діяльності тощо) та носії матеріальних цінностей (архітектурні споруди, засоби комунікації, транспорт, речі побуту тощо). Тобто матеріальна культура спрямована суто на забезпечення та розвиток життєдіяльності.

Духовна культура – це сукупність понять, які пов'язані з філософським терміном «дух». Він означає нематеріальне начало, відмінне від матеріального начала світоіснування і його

уявлення. Питання про співвідношення духу і матерії – що з них первинне, а що вторинне – є основним питанням філософії. Воно, по-перше, до цього часу не має чіткого, обґрунтованого тлумачення, по-друге, визначає рівень інтелектуального, морально-етичного, естетичного та емоційного розвитку суспільства, індивідуума, його душі, совісті, свідомості, почуття, інтуїції тощо. Духовна культура є вираженням сутнісних рис людини (світобачення, моральність, виховання, освіта, право, наука, релігія, мистецтво, інтелект, прагнення до краси, добра, досконалості тощо). Вона відбиває потребу людини у творчості – діяльності, яка народжує щось якісно нове, чого ніколи не було раніше. Творчість як діяльність є неповторною за характером здійснення та результатом, оригінальною і може бути індивідуальною, колективною та суспільно-історичною.

Однією з необхідних умов творчості є свобода – вільність у визначенні виду діяльності, характеру, напрямку, критики, обміну та боротьби думок, дискусій. Створення нових ідей вимагає виходу за межі існуючих теорій, пов'язаних з ними методів, критичного відношення до традицій.

Поділ на матеріальну та духовну культуру є умовним. Предмети матеріальної культури є результатом духовної діяльності, духовна культура реалізується за допомогою матеріальних засобів. Видатні досягнення сучасної техніки, мікроелектроніки, медицини тощо – це результат розвитку людського інтелекту, науки, пізнання світу. Духовні цінності можуть мати матеріальні носії (книги, фільми, картини тощо).

Духовне виробництво пов'язане з науково-технічним рівнем відображення дійсності, його цінності виступають як знаряддя регулювання суспільними свідомістю та розвитком.

Структуротворюючим фактором культури є людина. Вона – творець усіх артефактів та, певною мірою, сама є артефактом. З одного боку, людина є частиною природи, біологічною істотою, що вижила внаслідок еволюції природи. З іншого боку, вона є істотою соціальною і духовною, що живе і діє як творець, носій і споживач духовних цінностей. Саме активність людини – біологічної та соціальної істоти – приводить до потреби творити, мріяти, що відбивається на усьому світі культури (матеріальної та духовної) і природи.

Провідними інститутами у структурі культури є світобачення, ментальність, мораль, наука та мистецтво.

Світобачення у широкому значенні – це уявлення людини про світ, його сутність та будову. На первісних етапах розвитку людства уявлення про світ відбувалося у формі міфу. Міф з грецької мови – *mythos* – перекладається як «слово», «сказання», «переказ». Як форма світобачення міф образно-емоційно відображає світ, у якому людина існує у великому колі родичів та друзів, безпосередньо спілкується з усім навколишнім середовищем, живою та неживою природою.

Релігійне світобачення відбиває потребу людини покладатися на більш могутню за неї істоту – Бога, відчувати зв'язок з сутнісними основами буття. Релігія – з латинської *religio* – значить «зв'язок». Ранні – язичеські форми релігії виникли з

міфологічного світобачення. Тому сутнісні основи буття в них містяться у межах природного світу. Розвинуті релігії шукають сутність буття у сфері вищій за реальну – трансцендентній. Трансцендентний Бог розуміється як надприродний абсолют і є втіленням досконалості, якої немає у реальному суперечливому світі. Тому усі розвинуті релігії – монотеїстичні і орієнтовані на моральні цінності, що уособлює в собі Бог.

Філософія – теоретичне світобачення, абстрактне осмислення світу за допомогою загальних понять (буття, природа, матерія, дух, ідея, розвиток тощо). Виникнення і поширення філософії є свідомими подолання міфологічного ставлення людини до світу.

Ментальність (від лат. mens – розум, мислення, душевний стан) – глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості та несвідоме, що успадковується людьми від попередніх поколінь. Це сукупність настанов, очікувань, схильностей, передумов, за якими індивід, соціальна група, суспільство в цілому діють, мислять, відчують, сприймають світ певним чином. Вона формується у залежності від традицій, соціальних структур та усього середовища буття людини. У свою чергу ментальність сама формує їх, виступаючи як джерело історико-культурної динаміки.

Мораль – внутрішній регулятор, що визначає поведінку людини, її відношення до себе та до інших. Мораль як форма культури заявляється коли людина стає автономним індивідом. Життя у суспільстві корегується загально визнаною системою

цінностей, а не системою табу та контролю. Мораль базується на уявленнях про добро, зло, місце людини у світі та суспільстві, обов'язок по відношенню до інших людей, совість, почуття сорому, честі тощо. Вона є внутрішньою саморегуляцією у сфері свободи і її роль збільшується згідно з розширенням цієї сфери.

Наука – предметне вивчення світу. Її відмінність від філософії – у локальності характеру наукового знання, конкретності предмету вивчення. Виникнення та розвиток науки спричинені трудовою діяльністю, практичним опануванням людиною світу. Проте науковий інтерес викликається не лише практичними потребами, а й обрієм невідомого, що відкривається внаслідок наукових досліджень. Тобто обсяг наукових питань зростає прямо пропорційно до обсягу накопиченого знання.

Мистецтво – потреба людини в образно-символічному вираженні та переживанні найбільш значущих, емоційно напружених моментів свого життя. Непрактичний – порівняно з наукою – характер мистецтва говорить про те, що воно є виразом не утилітарної діяльності людини, «концентрацією духовності». Світ мистецтва не тотожний реальному, хоча й відбиває його. Життєві реалії, час, простір, емоції у мистецьких формах перетворюються на художні образи, що узагальнено реалізують прояви людської духовності у русі та розвитку.

Культура – складне та багатопланове утворення. Її структура ускладнюється у процесі людської життєдіяльності. Кожен з її елементів має певне смислове навантаження, може змінюватися та вдосконалюватися.

Формами буття культури визначаються більш менш сфокусовані осередки її формування та споживання. Висока культура – витончене мистецтво та література, класичні зразки яких створюються й використовуються переважно елітою суспільства. До народної культури належать казки, фольклор, пісні, міфи, які існують завдяки усному їх повторенню переважно незаможними шарами населення. Продукти кожної з цих культур скеровані на сприйняття певною публікою і ця тенденція дуже стійка.

З появою засобів масової інформації (радіо, телебачення, друкованих видань, магнітофонів, ІТ тощо) відбулося розмивання меж між високою та народною культурами. Виникла масова культура. Її продукти не мають класових чи релігійних ознак, стандартизовані та розповсюджені серед широкої публіки.

У всіх суспільствах існує багато угруповань, що мають різні цінності та традиції. Система норм та зразків, що відрізняє угруповання від решти суспільства є субкультурою. Вона формується під впливом таких умов як соціальне походження, етнічна приналежність, релігія та місце мешкання. Субкультура не означає, що її носії виступають проти культури, що панує у суспільстві. Проте більшість суспільства ставиться до субкультури з недовірою.

Іноді угруповання активно прагне виробити норми та цінності, які будуть протиставлятися основним зразкам пануючої культури. На підставі таких норм та цінностей формується контркультура. Наприклад, відома контркультура – богема, а

найбільш яскравий її зразок – хіпі. Цінності контркультури є конфліктними у суспільстві при зіткненні з пануючою культурою. Проте вони можуть проникати у пануючу культуру, одночасно стаючи менш привабливими для контркультури і менш загрозливими для пануючої. Так довге волосся, хитромудрість мови, примхливість одяжі тощо, які притаманні хіпі, досить розповсюджені у сучасному суспільстві.

Кожна з форм буття культури відбиває відношення людини до світу, через яке людина створює світ та саму себе. Кожна культура відкривається як неповторний Всесвіт, віддзеркалюючи певне відношення людини до того, що її оточує. Вивчаючи різні форми культури, ми вивчаємо не археологічні знахідки, не архітектурні споруди чи кінофільми, ми відкриваємо для себе інші людські світи, у яких люди існують та відчують себе по-різному, бо кожна культура є засобом творчої самореалізації людини.

Світ, у якому існує людина є складною системою «природа – суспільство». Культура забезпечує рух та діяльність цієї системи на всіх рівнях її *функціонування* завдяки своїм функціям. Саме функції культури відбивають ту роль, що відіграє культура у житті суспільства.

Людинотворча функція може бути визнана головною функцією культури, оскільки людина формується лише залучаючись до світу культури. З цією функцією пов'язані та визначені нею всі інші.

Перетворююча функція забезпечує освоєння та перебудову світу і є засобом розвитку людського суспільства як особливого, відмінного від природи утворення.

Пізнавальна функція відбиває прагнення кожної людини та кожного суспільства створити власне бачення картини світу, встановити смисл та значення явищ природи, артефактів та зв'язків між ними. Пізнання – професійне, художнє, релігійне, моральне тощо – є необхідним елементом такої діяльності.

Функція *спілкування* створює певну систему комунікацій, що забезпечують обмін та взаємодію між учасниками культурного процесу. Соціалізація людини, інтеграція суспільства відбувається внаслідок того, що людині пропонуються норми, зразки, алгоритми спілкування, які відрізняються від поведінки тварин.

Оцінювальна функція поділяє дії людини на позитивні та негативні, прогресивні та консервативні. Вона забезпечує створення ідеалів, еталонів, що формують цілі життєдіяльності людини, методи та критерії оцінки.

Управлінська функція полягає у появі загально визнаних норм людського буття, які організують життєдіяльність суспільства. Норми, що створені культурою (етикет, шаблони поведінки тощо) є основою взаємодії та взаєморозуміння людей у суспільстві. Вони забезпечують сприйняття та узнавання культурних форм, регламентують їх використання.

Трансляційна функція забезпечує культурну спадкоємність у різних формах історичного процесу. Вона є засобом передачі

досвіду від покоління до покоління і відображається у здатності суспільства закріплювати результати соціокультурної діяльності, накопичувати, систематизувати, зберігати та транслювати сукупний досвід людства.

Рекреативна функція дозволяє людині відновлювати свої духовні сили шляхом відвідування театрів, стадіонів, храмів, карнавалів тощо, проводити психологічне розвантаження, «профілактику» свого душевного стану.

Усі ці функції культури не існують як незмінні, окремі, послідовні чи паралельні. Вони активно взаємодіють і саме тому забезпечують культуру як процес, що постійно перебуває у динаміці.

4. Основні культурологічні концепції та школи. В залежності від того, яке значення міститься у понятті «культура», визначають якісно відмінні концепції осмислення та вивчення цього феномену.

Онтологічні концепції (від грец. *ontos* – суще, справжнє) розглядають культуру як зміст соціального життя, як штучний світ, створений людством. За їх допомогою визначають та пояснюють єдності речей (артефактів, текстів, знаково-символічних ланок), процесів (духовно-практичного опанування та перетворення дійсності) та особистісної форми (унікального досвіду розпредмечування людиною ціннісного культурного фонду) культури.

Аксіологічні концепції (від грец. *axia* – цінність) розглядають культуру як ціннісно-сміслові основи діяльності, поведінки та

спілкування людей. Вони застосовуються для осмислення предметного багатства культури у кожному конкретно-історичному типі, з'ясування ціннісно-сміслового простору (зразків, норм, якісно визначених ідеалів) життєдіяльності та відношення різних поколінь до світу.

Гносеологічні концепції (від грец. *gnosis* – знання) розглядають культуру як пам'ять, досвід людства, інформаційними простір епохи (концептуальну визначеність картини світу, образ людини, розмаїття знань). Вони аналізують можливості впливу культури на реальність за допомогою знання (у тому числі, наукового).

Антропологічні концепції (від грец. *antropos* – людина) розглядають культуру як втілення сутності людини, її ментальності, своєрідності відношення до світу та життя, вивчають людину у якості творця та носія культурних зразків, цінностей та норм.

Існує чимало ідей та теорій, без яких неможливо уявити собі сучасну культурологію. Проте видатних, таких, що зумовили розвиток науки про культуру, небагато.

Культура – реалізація Світового Розуму. Розвиток культури від філософії, релігії та мистецтва до державних форм вперше було проаналізовано як закономірний процес **Г.В.Ф. Гегелем** (1770–1831). У працях «Феноменологія духу» (1807), «Енциклопедія філософських наук» (1816), «Начала з філософії права» (1821) та інших створено картину розвитку культури, виявлено її надіндивідуальні закономірності. За думкою вченого,

культура є реалізацією Світового Розуму чи Світового Духу. Все, що робить людина – це втілення цілей Світового духу, який диригує історією. Різноманітність культурних форм, якісні відмінності національних культур – це ступені розгортання Світового Духу.

Культура – це «Над – Я». **З. Фрейд** (1856–1939), засновник психоаналізу, визначив напрям культурологічної думки двадцятого століття. Одне з центральних питань фрейдизму – відносини між Людиною та Культурою. У праці «Невдоволення культурою» (1930) йдеться про зменшення людського щастя пропорційно до прогресу культури. За думкою З. Фрейда, людські імпульси несвідомого потрапляють під цензуру культури – «Над – Я». Культура подавляє людську агресивність, блокуючи інстинкти, що викликає психічні хвороби. Психічний розвиток людства є біологічно детермінованим процесом переключення («сублімації») заборонених – сексуальних чи агресивних – бажань у творчу енергію. Первісні бажання відбиваються у сновидіннях, міфах, казках, які є колективними символами – типовою загальнолюдською формою реагування на реальні події історії людства.

Особистість вища за культуру. **М.О. Бердяєв** (1874–1943) у працях «Філософія свободи» (1911), «Філософія вільного духу» (1927), «Про призначення людини» (1931), «Смисл історії» (1969) висунув ідею, що вільна творча особистість є справжнім творцем культури та стоїть вище за культуру. Культура протистоїть особистості, сковуючи її свободу. Це може бути благом, а може

бути й драмою. Благо, якщо культура захищає від свавілля творчої особистості. Драма, якщо вільний дух творчої людини та символічні форми культури, у яких цей дух повинен існувати, знаходяться у протиріччі.

Культура-гра. **Й. Хойзинга** (1872–1945) в роботі «*Homo ludens*» («Людина граюча», 1938) сформулював концепцію «культури-гри». Він вважав, що вся культурна творчість є грою: і поезія, і музика, і мораль, і людська думка, і всі можливі форми культури. Гра виникає раніше за культуру – головні риси гри існують у поведінці тварин. Саме гра виконує культуроформуючу функцію, адже людина перш ніж щось створити «грає» цей процес. Цілі епохи «грають» у втілення ідеалу. Наприклад, епоха Ренесансу «грала» у відродження ідеалів античності. У процесі культурного розвитку елементи гри асимілюють сакральна сфера, право, політика тощо. Ідеї Й. Хойзинги розвивали іспанський філософ та соціолог **Х. Ортега-і-Гасет** (1883–1955) та німецький філософ **Е. Фінк** (1905–75). Перший протиставляв «живу» спонтанну культуру гри масової культури. Другий вважав, що ігрове начало проходить крізь все життя людини і обумовлює спосіб усвідомлення буття. Гра є одним з чотирьох головних феноменів людського буття разом зі Смертю, Працею та Любов'ю.

Архетипи – носії культури. **К.Г. Юнг** (1875–1961) відкрив первісні культурні джерела несвідомого. В працях «Про психологію *Dementia praecox*» (1907), «Трансцендентна функція» (1916), «Про енергетику душі» (1928), «Проблеми душі у наш

час» (1931), «Психологія та релігія» (1940), «Психологія та алхімія» (1944), «Символіка духу» (1948), «Символи трансформації», «Відповідь Іову» (обидві 1952), «Про коріння свідомості» (1954), «Сучасний міф» (1958), «Підхід до несвідомого» (1961) була висунута ідея «загальнолюдських первообразів». Культурне несвідоме народилося на зорі історії людства в колективному психологічному досвіді. Носіями колективного несвідомого вчений вважав архетипи (від грец. *arche* – начало і *typos* – образ). Це образи, мотиви, першосмисли, що знаходяться у основі загальнолюдської символіки (сновидінь, міфів, казок, художньої уяви), давній відомий чи невідомий текст, з якого беруть початок наступні письмові пам'ятки, гіпотетично реконструйована чи фактично закріплена мовна форма, з якої виходять продовження (індоєвроп. *mater* – для слав. *mati*, рос. – «мать» укр. – «мати», лат. – «mater»). Найдавніша форма психічного досвіду – міф, тому всі архетипи так чи інакше пов'язані з міфологічними образами чи переживаннями. Міф лежить в основі душі людини, надає людині відчуття єдності і гармонії з природою, з космосом. У кризові періоди розвитку суспільства, коли особистість відчуває дисгармонію із світом, людина повертається до міфу, до несвідомих архетипів. Звідси, зокрема, інтерес до «мільних опер», серіалів. Тобто міф – форма ментальної терапії. За К.Г. Юнгом, душа, хоча і має архаїчне походження, може жити у злагоді з культурою. Шлях до цього йде через архетипи добра, які магичною силою захистять людину.

Культура повинна не боротися з несвідомим, а вступати з ним у діалог, адже вона є втіленням несвідомих основ.

Вісь світової історії. **К.Т. Ясперс** (1883–1969) у роботі «Смисл та призначення історії» (1949) розглянув єдине походження людства та єдину всесвітню історію як зміну чотирьох значних періодів розвитку культури. У «прометеївську епоху» формується людина та основи її буття. З'являються мова, знаряддя праці, йде опанування вогню. У «епоху великих культур» давності з'являються писемність та технічна раціоналізація господарства. В «осьовий час» («епоху духовної основи людського буття») відкриваються поняття особистості, інтелекту, моральності. Культурні досягнення давніх Китаю, Індії, Персії, Палестини, Греції у 8 – 2 ст.ст. до н.е. дають поштовх розвитку людської цивілізації до 18 століття. У «науково-технічну епоху» складаються принципово нові технології, винаходять нові джерела енергії, закладаються підвалини для «нового осьового часу» – часу дійсного становлення людини.

Локальні цивілізації. **М.Я. Данілевський** (1822–85, «Росія та Європа», 1871, «Дарвінізм», 1885), **О. Шпенглер** (1880–1936, «Занепад Європи», 1918–22, «Людина та техніка», 1931, «Роки рішень», 1933), **А.Д. Тойнбі** (1889–1975, «Опанування історії», 1934–61, «Зміни та звички», 1966) бачили культурно-історичний світ, якщо його взяти в цілому, розсипом локальних цивілізацій, практично ніяк не зв'язаних між собою та непроникних одна до одної. Вони стверджували, що не існує єдиної всесвітньої історії,

а є лише історія культур-цивілізацій, кожна з яких має замкнений характер. Історія розуміється як існування та зміна різних культур. У основі такої думки – ідеї самобутності розвитку кожної країни чи народу та неможливості зіставляти регіони (наприклад, Схід та Захід). За основні вихідні посилки у культурно-цивілізаційному підході беруться духовні цінності, релігія, діяльність інтелектуальної еліти тощо. Кожна з культур-цивілізацій проходить періоди виникнення, розквіту, старіння та загибелі.

Культурні системи. У роботі російсько-американського соціолога **П.О. Сорокіна** (1899–1968) «Соціальна та культурна динаміка» (1937–41) історичний процес представлений як процес розвитку культури. Культура є сукупністю усього, що створило чи визнало суспільство на тій чи іншій стадії свого розвитку. Під час цього розвитку суспільство створює різні культурні системи – пізнавальні, релігійні, етичні, естетичні, правові, які об'єднуються у систему більш високого рангу (надсистему).

Структура, що регулює діяльність людини. Одне з провідних місць у сучасній культурології посідає структуралізм. Його основні ідеї розроблені у роботах французьких вчених **К. Леві-Стросса** (1908–2009, «Структурна антропологія», 1958, «Походження трапезних звичаїв», 1968, «Шлях масок», 1972), **Ж. Дерріда** (1930–2004, «Позиції», 1972, «Привиди Маркса», 1993, «Монолінгвізм іншого», 1996), **М.П. Фуко** (1926–84, «Історія безумства у класичну епоху», 1961, «Народження клініки: археологія лікарського погляду», 1963, «Слова та речі»,

1966). Структуралісти вивчають культуру за допомогою природознавчих, формальних, математичних, комп'ютерних методів. Вони досліджують форми, у яких відбувається культурна діяльність людини (загальнолюдські універсалії, схеми, закони, інтелект тощо). Ці форми отримують поняття «структура». Структура є сукупністю відносин, які є стійкими на протязі тривалого історичного періоду чи у різних регіонах світу. Структури (або їхні деконструкції) діють як несвідомі механізми, що регулюють духовно-творчу діяльність людини.

Розвиток культурологічних концепцій та шкіл відбиває перехід сучасної свідомості від рефлексивних форм до дескриптивних. Абстракцію змінює опис, символіку – систематизація. Критика підвалин та роздумів про культуру і її кризу перетворюється на обговорення проблем функціонування культури, моделювання та проектування культурних процесів.

Культурологія вивчає суспільство та людину у їх культурному бутті, у їх відносинах із культурою, її виникненням, розвитком, змінами. Частина слова «логія» вживається для характеристики наукового знання, науки, які дозволяють на підставі наявних даних та структури знання робити дедуктивні висновки. Культурологія – наука, що вивчає культуру. Це її специфічний предмет, який відрізняє її від решти соціальних або гуманітарних дисциплін, наполягає на необхідності її опанування у якості особливої галузі знання.

Питання до теми:

1. Чим відрізняються предмет та об'єкт культури?

2. У чому полягає діяльнісний підхід до культури?

3. Що може найповніше охарактеризувати якість соціокультурної діяльності?

4. Чи можна стверджувати, що культурологічні концепції та школи вивчають певні форми або функції культури?

ТЕМА 2. Природа, людина та культура

1. Творчість та свобода особистості.
2. Культура та природа.
3. Контекстуалізація культури.

1. Творчість та свобода особистості. Для характеристики людини в суспільних та гуманітарних науках використовують терміни «індивід», «індивідуальність» та «особистість». Індивід – одиничний представник людського роду, «один з». Різниця між людьми як індивідами – то різниця між соціальними угрупованнями. За допомогою цього поняття підкреслюється залежність кожної окремої людини від соціального середовища. Суспільство не тільки оточує людину, але й живе «всередині» її. Епоха, у яку людина сформувалась, рівень культури, що досяг її народ, засіб життєдіяльності, що притаманний її соціальній групі визначають первісні установки, які впливають на її вчинки. Індивід, маючи загально родові ознаки, не ототожнює себе з усім суспільством, бо може виступати як індивідуальність.

Нетотожність людини своєму суспільно-груповому положенню, відносна незалежність поведінки від первісно обумовлених чинників, спроможність відповідати за своє обличчя, бути у суспільстві цінним та значущим фіксується за допомогою близьких та взаємопов'язаних понять «індивідуальності» та «особистості». Завдяки їм людина є суб'єктом суспільного життя. Особистість індивідуальна, а індивідуальність – специфіка особистості. Індивідуальність – це

самобутність людини, наявність у неї особливих, неповторних, одиничних якостей. Особистість – вільний та відповідальний суб'єкт свідомо-вольової діяльності. Людина є особистістю у своїй самостійності, оскільки вона має своє обличчя та не втрачає його у складних життєвих ситуаціях.

Дії людини, образ її думок та почуттів, зміст духовного життя спадково не запрограмовані. Досягнення людської культури не даються людині у готовому вигляді. Освоєння соціальних, що склалися історично, форм діяльності – головна умова та вирішальний механізм індивідуального становлення людини. Внутрішня активність людини, що є її специфікою як біологічної та соціальної істоти, призводить до потреби мріяти, творити, жити тілесними та духовним життям, що відбивається на усьому світі культури та природи.

Духовність зв'язує світ та людину. Завдання духовного виробництва – створення духовних цінностей людьми та суспільством. Духовні цінності, існуючи у суспільній та особистісній свідомості, мають матеріальні носії. Духовне виробництво соціально активне, пов'язане з науково-технічним рівнем відображення дійсності у той чи інший період та суспільною свідомістю. Його цінності виступають як специфічне знаряддя регулювання суспільного розвитку.

Творчість – діяльність, яка народжує щось якісно нове, чого ніколи не було раніше. Творчість як діяльність неповторна (за характером здійснення та результатом), оригінальна (унікальна),

може бути індивідуальною, колективною та суспільно-історичною.

Філософія розглядає питання про суть творчості в різні епохи по-різному. У античній філософії творчість зв'язується із сферою кінцевого, перехідного, мінливого буття, а не буття нескінченного і вічного, споглядання якого ставиться вище за всяку діяльність, у тому числі і творчості. Погляди на творчість в середньовічній філософії пов'язані з розумінням Бога як особи, що вільно творить мир. Пафосом безмежних творчих можливостей людини насичена епоха Відродження. Творчість усвідомлюється перш за все як художня творчість. Виникає культ генія, інтерес до акту творчості, особи художника. У новий час з'являються спроби теоретично осмислити творчий процес. У 18 ст. І. Кант, аналізуючи творчу діяльність, доходить висновку, що вона – єдність свідомої і несвідомої діяльностей, тому генії творять в стані натхнення. За Ф. Шеллінгом творчість – вища форма людської діяльності: тут людина стикається з абсолютном.

У ідеалістичній філософії кінця 19 – 20 ст.ст. найбільш ґрунтовна концепція творчості дана французьким філософом А. Бергсоном (1859–1941): творчість – безперервне народження нового – суть життя. Воно об'єктивно здійснюється (у природі – у вигляді процесів народження, зростання, дозрівання, в свідомості – у вигляді виникнення нових образів і переживань) в протилежність суб'єктивній діяльності конструювання, що лише комбінує старе. В екзистенціалізмі носієм творчого начала

вважається особистість, що розуміється як деякий ірраціональний початок свободи, прорив природної необхідності і розумної доцільності, вихід за межі природного і свідомого, до «потойбічного» світу (М. Бердяєв). У прагматизмі, інструменталізмі, неореалізмі творчість розглядається як винахідництво, мета якого – вирішувати завдання, поставлені певною ситуацією (Д. Дьюї, 1859–1952) або інтелектуальне споглядання (А.Н. Уайтхед, 1861–1947; Е. Гуссель, 1859–1938). У марксистському розумінні творчість – це діяльність людини, що перетворює природний і соціальний світ відповідно до цілей і потреб людини і людства. Діалектичний матеріалізм відкидає точку зору нібито природа може творити, наголошує, що у природі відбувається процес розвитку, а не творчості, яка потребує буття і дій суб'єкта-творця.

Однією з необхідних умов творчості є свобода – вільність у визначенні виду діяльності, характеру, напрямку, свобода критики, творчих дискусій, обміну і боротьби думок. Висування нових ідей припускає вихід за рамки теорій, що склалися, пов'язаних з ними методів, критичного відношення до традиції.

Свобода – здатність людини до активної діяльності відповідно до своїх намірів, бажань і інтересів, в ході якої вона досягає поставлених цілей. Жодна філософська проблема не мала такого великого соціального і політичного звучання в історії суспільства як свобода. Свобода – родова ознака людини, властива людині й людству в цілому. Завдяки свободі особистості суспільство набуло здатність пристосовуватися до наявності природних і

соціальних обставин навколишньої дійсності та перетворювати їх відповідно до своїх цілей.

В історії суспільної думки проблема свободи традиційно зводилася до питання: чи володіє людина свободою волі, інакше кажучи, обумовлені чи ні її наміри і вчинки зовнішніми обставинами. Люди не вільні у виборі об'єктивних умов своєї діяльності, але вони володіють свободою в обиранні засобів досягнення мети. Свобода зовсім не рівнозначна свавіллю. Людина вільна в думках і вчинках не тому що вони причинно не обумовлені. Абстрактної свободи не існує. Свобода завжди конкретна і відносна. Залежно від об'єктивних умов і конкретних обставин люди можуть володіти свободою в одних сферах діяльності і бути позбавлені її в інших.

У реальній дійсності свобода присутня в необхідності у вигляді безперервного ланцюга свободи вибору – необхідність присутня в свободі у вигляді об'єктивних обставин і не може перетворитися на життя без вільної діяльності людей. Свобода вибору грає таку роль в суспільному процесі, як природний відбір в біологічній еволюції. Завдяки свободі вибору в різних сферах діяльності людина стає активним суб'єктом суспільного розвитку. Володіючи цією свободою, людина може засвоювати і використовувати в своїй діяльності колективний або особистий досвід, досягнення матеріальної і духовної культури, передавати свою спадщину подальшим поколінням.

Свобода традиційно розглядається в її співвідношенні з необхідністю. Якщо люди не володіють свободою, а діють тільки

з потреби, то питання про їх відповідальність за свою поведінку втрачає сенс, а «винагорода згідно заслуг» перетворюється або на свавілля, або на лотерею.

Відповідальність як філософсько-соціальна категорія ставить проблему співвідношення здатності і можливості людини виступати суб'єктом (автором) своїх дій. Здатна людини свідомо (навмисно, добровільно) виконувати певні вимоги і вирішувати нагальні завдання? здійснювати правильний моральний вибір? досягати певного результату? розв'язувати питання правоти або винності, можливості схвалення або засудження вчинків, винагороди або покарання? Відповідальність розглядається у зв'язку з філософською проблемою свободи: чи можна вважати людину вільною в своїх діях та реальна свобода людини в даних історичних умовах.

2. Культура та природа. Поняття культура та природа фіксується як відмінність людської життєдіяльності від біологічних форм життя. Проблема співвідношення природи і культури – одна з перших в опануванні феномену культури у його суттєвих та історичних проявах. Культуру не можна зрозуміти, не виділивши її в особливу сферу реального щодо природи. Проблема культури та природи в їх взаємодії зумовлюється реаліями культурного буття, соціальними, антропологічними, духовними та екологічними наслідками взаємодії культури та природи.

Взаємозв'язок природи та культури простежується вже на рівні визначення змісту цих понять. Поняття «природа» – одне з

найширших. Передовсім, природа обіймає все те, що виникло та існує само по собі (у матеріалістичному світобаченні) чи провіденціалістично (у ідеалістичному світобаченні), незалежно від волі й бажання людини. Узагальнюючи, поняття «природа» охоплює все існуюче, увесь світ у розмаїтті його форм і близьке до понять матерії, універсуму, Всесвіту. Крім того, для означення дійсності після появи людини (у природному та соціально-культурному розумінні) за поняттям «природа» закріплюється вся сукупність природних умов існування людства. Так би мовити, «природа» фіксує певну межу життєдіяльності людини, відмінність зовнішніх об'єктивних обставин людського буття від внутрішніх особливостей самої людської життєдіяльності. Тому про природу можна говорити як про об'єктивну, незалежну реальність, яка передує людському соціально-культурному існуванню, навіть у самій людині, як її організм чи антропологічні характеристики.

Поняття «культура», як вже зазначалось, вживалось спочатку для визначення процесу обробки ґрунту, пізніше для визначення цілеспрямованого виховання та навчання самої людини. Тобто, навіть у таких вузьких значеннях це поняття підкреслює наявність змін у природному об'єкті залежно від дій людини. Тоді під вихованням розумілись не тільки розвиток та вміння наслідувати існуючим нормам та звичаям, але й заохочення бажання їм наслідувати, формування впевненості у спроможності культури задовольнити усі потреби та запити людини. У цьому тлумаченні поняття «культура» може обіймати все те, що

оброблене, перетворене людиною (суспільством), що несе в собі людське начало.

Таким чином культура не тільки відрізняється від природи (як щось штучне від чогось натурального, існуючого за незалежними від людини законами), але й передбачає її наявність не стільки як попередню, стільки як постійну й необхідну умову свого існування та розвитку. Це, в першу чергу, об'єктивні природні умови як загальний предмет людської праці, завдяки чому здійснюється саме людське життя. По-друге, це об'єктивне та суб'єктивне начала у самій людині, її тілесна та родова організація. Можна говорити про те, що можливості буття культури задаються природою.

У той же час природа – вихідний пункт людського розвитку. Змістом людського буття є культурне вивільнення із стану безпосередньої залежності від природи, підпорядкування цієї залежності людському розуму та волі. Тому перебуваючи в об'єктивному, від неї незалежному зв'язку з природою, людина виробляє суб'єктивні засоби та створює умови оволодіння цим зв'язком. У цьому процесі народжується світ артефактів (суто чабо позабіологічних утворень чи процесів, що виникають як наслідок впливу чи обробки) – «учинених речей», виникає «друга природа», створена людиною в процесі праці та предметно включена в сферу соціальних зв'язків, олюднена, соціалізована природою.

Культура як спосіб людського буття – то вже позабіологічне, надприродне явище, яке свідчить, що людина є важливою,

рушійною силою багатьох процесів біосфери. Загальновідомий факт, що людина програє в гостроті зору багатьом представникам тваринного світу. Але вона бачить в навколишньому середовищі значно більше й глибше ніж тварина. Це підкреслює роль культурної детермінації в можливостях людського світобачення і, як наслідок, діяльної позиції.

Культура – специфічний спосіб існування людини в природі, засіб взаємозв'язку, засада людської єдності з природою. Природним силам людина протиставляє вже приборкані сили природи, вже знані закономірності природних процесів.

Культура сприяє виділенню людини з природи та водночас вона є засобом «вписування» людини у природу. Чим гармонічніша взаємодія людини і природи, тим якісніше її життя з точки зору культурного розвитку.

Творення культури постійно спонукає людину на подальший саморозвиток, а також стає силою розвитку природи. Досягнувши в культурі опосередкованого опанування фундаментальними засадами свого існування, людина хоч і виробила засоби підпорядкування природно-необхідного своїм потребам, але остаточно не вивільнилася від нього, не стала поза природою.

Навпаки, як продукт природи, що займає високий щабель у природній ієрархії, людина ще тісніше пов'язана з природним універсумом мірою відповідальності за перетворення, які вона привносить у нього. Навіть поза усвідомленням своїх обов'язків як носія величезної творчої, але й водночас руйнівної сили, людина пов'язана з природою у своєму фізичному існуванні, що

потребує гарантій стабільності та надійності у стихії природного середовища. Тобто за всієї відмінності у формуванні культури як засади людського буття, постійно простежується необхідність співвідносити її з природою. Весь досвід історико-культурного буття людства свідчить, що культура не може розвиватися всупереч своїй субстанційній основі – природі.

3. Контекстуалізація культури. Антропогенез (виникнення людини), соціогенез (виникнення суспільства) та культурогенез (виникнення культури) є трьома боками єдиного процесу – витоку історії людства.

≈ 2,5 – 1,7 млн. років тому на Землі з'явилась людина сучасного типу.

≈ 40 тис. років тому відбулося становлення людського суспільства та культури.

Довгий час історичний процес розвитку людини, суспільства і культури здійснювався локальним чином – у окремих, незалежних одне від одного місцях. Це було характерним особливо для архаїчної та первісної епох у розвитку людської культури.

≈ 18 – 5 тис. років тому серед первісних суспільств та архаїчних культур з'являються перші суспільства-цивілізації (Вавилонія, шумерські держави, Хетське царство).

У останні століття до нової ери та перші століття нової ери вони (суспільства-цивілізації) складають вже майже суцільну зону давніх цивілізацій, що простягається від Атлантичного океану на Заході (Римська імперія) до Тихого океану на Сході

(імперія Хань у Китаї). В середні віки ця зона значно розширюється (перш за все за рахунок Західної та Східної Європи). У нові часи – після великих географічних відкриттів (сер. 15 ст. – сер. 17 ст.), у наслідок промислової та, особливо, науково-технічної революцій – земна куля перетворюється в загальне місце дії людей самих різних суспільств та культур. Це зовнішні умови та межі існування й розвитку людської культури.

Культура реалізує людські творчість та свободу, тому форми культури та культурного розвитку дуже різноманітні. Культура, що склалась, починає самостійне життя. Вона закріплюється у символічних формах, які дістаються кожному поколінню у вже готовому вигляді загально значущих зразків. Деякі з них репрезентують культуру як інформацію, закодовану у знакових системах. В інших вона існує у вигляді технологій життєдіяльності суспільства. В третіх – як позабіологічна адаптація людини. В четвертих – як ступінь свободи людської діяльності.

Таке розмаїття не випадкове. Універсальність родового поняття – культура – проявляється у кожному з його видів. Тому, коли ми говоримо про будь-який вид (тип чи аспект) культури перед цим треба чітко визначити ракурс розгляду – контекст. Під ним слід розуміти цілісне культурне утворення певного періоду, соціуму, форми людської спільності тощо.

Воно зумовлене низкою факторів – географічних, економічних, світоглядних, релігійних, професійних чи якихось інших. На підставі цих факторів формуються особливості

світобачення, мислення, відношення до основних принципів буття – життя та смерті, природи, людини, суспільства.

Людськими спільнотами є:

– рід (перша історична форма) базується на родинних зв'язках по батьківській лінії; його члени мають спільні мову, релігійні вірування, елементи культури; нараховує декілька десятків осіб, по мірі збільшення перетворюється у →

→ плем'я – спільність людей, що базується на колективній власності на землю та спільній праці; з'єднуються у союзи, з яких виростає →

→ народність – соціально-етнічна спільність, сформована за територіальною ознакою, з єдиною мовою, культурою, засобом життя; виникає при переході від первісного до рабовласницького чи феодального ладу; тісні зв'язки між народностями ведуть до створення →

→ нації – зрілої соціально-етнічної спільності з ознаками територіальною, мовною, економічною, культурною, національною (характер), антропологічною. Формування нації означене співвідношенням економічних, політичних, етнічних та історичних ознак.

Для різних форм етнічної спільності людей використовується термін «народ». Народом називають усе населення країни. Етнос – вид етнічного соціального угруповання людей, що може бути представлений племенем, народністю, нацією. Спільність території та мови – головні чинники виникнення етносу.

У ході етногенезу під впливом особливостей господарської діяльності у певних природних умовах формуються риси матеріальної та духовної культури, побуту, групових психологічних характеристик, самосвідомості, де чинне місце займає уявлення про спільність походження (зовнішній прояв самосвідомості – самоназва).

Етнос – соціальний організм, що само відтворюється шляхом етнічно однорідних шлюбів та передачі новому поколінню мови, культури, традиції, етнічної орієнтації. Етноси зазнають консолідації та асиміляції. Для більш стійкого існування етнос прагне створення соціально-територіальної організації – держави.

Згідно з цими людськими спільнотами кожна культурна форма має свою – обумовлену контекстом і зрозумілу завдяки йому – систему цінностей.

Культурні контексти визначають у межах:

- певних епох (наприклад, антична культура, новочасна культура);
- суспільно-економічних формацій (наприклад, рабовласницька культура, феодална культура);
- етнічних та національних спільнот (наприклад, арабська культура, слов'янська культура, японська культура);
- соціальних спільнот (наприклад, культура міста, культура села);
- регіональних спільнот (наприклад, афро-американська культура);
- релігійних спільнот (наприклад, християнська культура, мусульманська культура);

- діяльності людей у конкретних сферах життя (наприклад, політична культура, культура читання, сільськогосподарська культура);
- способу життєдіяльності окремого індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому (наприклад, культура особистості, культура класу, культура первісного суспільства).

Кожен з культурних контекстів не виключає інших, а доповнює їх, конкретизує, робить змістовнішими та більш зрозумілими. Адже дозволяє зосередитися на різних ракурсах вивчення культури, зробити власний висновок з приводу того чи змінюються людина протягом часу існування людства, чи змінюються тільки культурні контексти.

ПЕРІОДИ	РОЗВИТОК ТЕХНІКИ	ПРИРОДНІ РЕСУРСИ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ЛЮДИНОЮ
Епоха палеоліту	Грубі кам'яні знаряддя. Лук і праща. Спис. Лучкове свердло для добування вогню. Тенета та снасті	Полювання на диких звірів (м'ясо, шкури). Рибальство. Збирання дикорослих плодів і коренів. Кремінь, дерево і кістки використовували для знарядь виробництва
Епоха неоліту	Відшліфовані кам'яні знаряддя. Кам'яна сокира. Мотика. Культурні рослини. Набуття навичок у землеробстві та скотарстві	Початок освоєння землі під рілля і поява культурних рослин. Виведення ділянок лісу вогнем. Використання степів для випасу худоби

Бронзова доба	Виплавка металу (мідь, олово, бронза, золото). Бронзові знаряддя (сокира, плуг, пила). Механізми для підйому води на поля. Вітрильний човен. Колісні візки. Розвиток навичок у ремеслах	Початок іригації. Канали і дамби в ландшафті. Початок використання земних надр – каменю для будівництва, мідних руд, олова, золота. Випал деревного вугілля
Ранній період залізної доби	Виплавка заліза. Водяне колесо. Зубчата передача та блоки. Виготовлення скла. Поширення навичок у різних видах ремесел	Розширення земельної площі. Винищення лісів для випалу деревного вугілля. Значні розробки земних надр
500 до н.е. – 1000 н.е.	Будівництво морських парусних суден, розвиток іригаційних робіт, поширення водяних млинів, поява вітряних млинів	Освоєння приморського узбережжя і створення приморських міст, збільшення поливних земель, використання енергії водних потоків і вітру
1000 – 1750 роки	Поява пороху, книгодрукування. Будівництво гребель, каналів. Перші доменні печі на деревному вугіллі. Обробка бавовни в Європі, перші машини. Машинобудування, вугільні шахти	Початок використання енергії вибуху, освоєння земель під шахти, та рудники. Використання енергії пару. Поява промислових районів з великим споживанням сировини, палива, води, із відчутною зміною природного середовища

1750 – 1900 роки	Механічні верстати, пароплав, паровоз. Виробництво сталі, поява залізобетону, двигуна внутрішнього згоряння, перших автомобілів	Розширення посівів бавовни та інших технічних культур, масове освоєння тропічного поясу. Початок гідротехнічного будівництва на великих річках, початок промислового видобутку нафти
1900 – 1940 роки	Літак, електрифікація, сільськогосподарські машини. Целюлоза, пластмаси, легкі метали	Будівництво гідроелектростанцій, інтенсифікація сільського господарства, розширення площі рілля, велика промислова розробка лісів
1940 – 1965 роки	Радіолокація, напівпровідники, реактивні двигуни, штучні волокна і каучук. Електронна обчислювальна техніка, атомна енергія, штучні супутники Землі. Квантові генератори (лазери, мазери)	Комплексне використання мінеральної та органічної сировини. Застосування в промисловості рідкісних і легких металів, уранових руд. Використання внутрішньоатомної енергії, вихід у космос
1965 – 2000 роки	Висадка на Місяці. Передача енергії без дротів. Використання термоядерної енергії. Створення керуючих систем ЕОМ. Синтетичні продукти харчування. Управління спадковістю тварин	Глобальні системи супутників зв'язку, погоди тощо. Автоматизація сільського господарства, отримання штучних та синтетичних продуктів. Здобуття сировини з dna океану

Якщо ми аналізуємо життєдіяльнісний контекст культури, то зосереджуємося на конкретному культурному рівні, його критеріях, факторах, можливостях залучання до культурної діяльності. Розглядаючи соціальний контекст, увага звертається на ступінь культурного запиту, можливість його задоволення та розвитку у людей різних за віком, статтю тощо. Контекст епохи дозволяє широко подивитись на сутність, структуру історичних типів, видів, їх взаємозв'язок, вплив тощо.

Людина реалізує свої думки та почуття за допомогою знаків – символів культури. Ці символи зрозумілі лише у своєму – суспільному, історичному, релігійному тощо – контексті. Саме через них нашої свідомості відкриваються смисли, що живуть у глибинах душі та слугують зв'язком людей у загальнолюдській єдності відчуття світу та самих себе.

Питання до теми:

1. Що обумовлюють культурні контексти?
2. Що обумовлює наявність різних людських спільнот?
3. На чому базуються культурологічні розуміння творчості, свободи, необхідності?
4. Чи можна визначити людини як суто культурну істоту?

ТЕМА 3. Культура доісторичного суспільства

1. Археологічна класифікація найдавніших етапів історії людства.
2. Особливості первісного світосприйняття.
3. Міф як перша форма духовно-практичного освоєння світу людиною.
4. Розпад докласового суспільства.

1. Археологічна класифікація найдавніших етапів історії людства. У нижньому (ранньому) палеоліті (3 млн. – 100 тис. років тому) мавпоподібні люди – пітекантропи, синантропи блукали дрібними групами, займалися збиранням, полюванням; опановували вогонь; звукової мови, релігії та мистецтва в них не було. Знаряддя праці – кремнієві ручні рубила.

У середньому палеоліті (100 – 30 тис. років тому) примітивні люди, неандертальці, жили у печерах, винайшли одягу, спілкувалися за допомогою звукових сигналів та жестів. Мали знаряддя праці для виробництва знарядь праці. Виникає ритуал поховання покійників (раніше трупи кидали або з'їдали), тобто виникають певні релігійні вірування. З художнього досвіду – плями червоного кольору на стінах печер, насічки на кістках тварин.

Це культури збирання і полювання, тобто господарювання привласнення. Воно неефективне і може дати лише обмежену кількість продукту. Це в свою чергу обмежує і регулює кількість

людей, які цей продукт вживають і на яких його треба розподілити.

У верхньому (пізньому) палеоліті (30 – 8 тис. років тому) закінчується біологічна еволюція, з'являються люди сучасного типу, йде формування рас, відбувається об'єднання у роди та родини, виникають моральні засади у людській спільноті (заборона на кровно-родинні шлюби – інцест). Знаряддя праці – різнобічні, зі складовими (наконечники для стріл). Виникає мова. З художніх виробів – барельєфи (видряпані у камені силуети людей та тварин), печерний живопис, орнамент на знаряддях праці, статуетки жінки-матері – палеолітичні венери – символ праматері, який уособлює спільний для різних народів культ Богині-Матері. Вони мають такі риси: гіперболізація певних частин тіла (груди, стегна), відсутність рис обличчя. Відбувається перехід до продуктивного господарювання. Приручені собака, кішка та свиня.

У мезоліті (8 – 5 тис. років тому) виникають підстави для осілості – льодовик відступив, проте затопив Євразію ріками. Винайдені човен та глиняний горщик. В образотворчому мистецтві сюжетно ускладнюються зображення («Лучники, що б'ються», «Жінки, що танцюють»), з'являються багатофігурні композиції, посилюється динаміка, але зображення не чіткі, ніби змазані.

У неоліті (5 – 4 тис. років тому) відбувається розквіт родового устрою. Виникають землеробство – палочно-мотичне та кочове (швидко стає осілим), скотарство, прядіння, ткацтво. У

заплавинах річок з'являються великі поселення – сіла, городища; общини з'єднуються у племена. Осілий спосіб життя сприяв накопиченню знань і досвіду. Виникає писемність. Виникають держави.

На території сучасної України перші пам'ятки культури датуються 1 млн. років. Знайдені вони у Закарпатті. Антропогенез в Україні відбувся відповідно до таких самих стадій розвитку людини, що й в інших регіонах Землі. Палеолітичні стоянки первісних людей відкриті археологами на всій території України. Найбільш відомі з них: Мізинська (на Десні), Кирилівська (на території сучасного Києва), Кам'яна Могила (біля Чернігова), Молодове (у Чернівецькій обл.), Пронятин (у Тернопільській обл.). Мезолітичні та неолітичні поселення на території України представлені Трипільською культурою (назва за першим місцем її виявлення біля с. Трипілля у Київській обл., 19 ст.).

2. Особливості первісного світосприйняття пов'язані з тим, що культура того часу не має розвиненої релігійної системи. Проте людська свідомість створює складні уявлення про свій стан, зв'язок з оточуючим середовищем та місцем у ньому. Це реалізується через:

– магію (від лат. *magia* – чаклунство) – віру в опосередковану надприродну можливість впливу практичної дії людини на об'єктивну дійсність – викликати дощ, вилікувати хворого, піймати здобич, завдавати шкоди ворогові тощо. Магія відрізняється від релігії тим, що чаклун має розраховувати тільки

на власні сили, а не кликати на допомогу більш могутню істоту – Бога. Магія поділяється на симільну (контактну) та парціальну (pars – частина). У симільній – вплив спрямовується на зображення чи фігурку того, на кого скеровано чаклунство. У парціальній діє принцип «частина дорівнює цілому».

– фетишизм (від лат. *feticio* – зроблений) – віра в надприродні можливості окремих матеріальних речей. Найбільш поширена форма фетишизму – носіння амулетів, що оберігають людину;

– тотемізм (від півн.-амер. *от-тотем* – його рід) – віра в існування надприродного зв'язку та кровної близькості родової групи з певною твариною чи рослиною, предметом чи природним явищем, так званим тотемом (об'єктом релігійного шанування), що є не тільки божеством, а й родичем та другом і на який можна вплинути засобами магії;

– анімізм (від лат. *anima* – душа) – віра в існування душі у кожному предметі чи речі, силі або явищі природи, тварині, рослині.

Ці релігійні вірування не мають самостійного значення, а пов'язані між собою та органічно включені в обряди, які супроводжують найважливіші події життя людей. Суспільство не має й професійних служителів культу.

Найважливіший обряд – ініціація – посвята молоді у дорослі. Це знайомство з родовими звичаями, таємницями, віруваннями, що закінчувалося іспитом на витримку. Ті, що пройшли ініціацію вважались дорослими, підготовленими до важкого та відповідального життя.

3. Міф як перша форма духовно-практичного освоєння світу людиною. Слово «міф» означає оповідь, оповідання. Окремі оповіді складаються у систему життєвих уявлень народу – міфологію. На тій стадії, коли людина ще не мала розвинутих засобів виробництва та наукових знань, відчувала себе безсилою у боротьбі з природою, вона створювала у своїй уяві надприродний світ.

Вчені розділили міфи на:

- космогонічні (грец. kosmos – всесвіт) – про виникнення світу з хаосу;
- антропологічні (грец. antropos – людина) – про виникнення людини;
- есхатологічні (грец. eschatos – останній) – про кінець світу;
- етіологічні (грец. aitia – причина) – про виникнення різних речей та явищ.

Міфи пояснюють певні ритуали. Міфологічні оповіді були джерелами та засобами передачі традицій та навичок. У первісності вони замінювали мистецтво, науку, бо давали знання про все, що потрібно знати дорослій людині.

Первісний міф не мав писемності, ніс у собі засоби, що спиралися на слово та пам'ять. Колективний досвід первісності містився у пам'яті живих людей, мав постійно відтворюватися та заучуватися.

Первісна картина світу удає природні явища наслідками чийхось дій. Кожна людина в змозі викликати жахливий катаклізм необачністю чи з наміром. Уся природа складається з персонажів,

які знаходяться у свояцтві з людьми. Мерці залишаються у товаристві людей та духів як покровителі або демони чи перевертні.

У міфологічній свідомості склалася чітка картина світу: Верхній Світ (небесний), Середній (світ людей), Нижній (підземний). Всі три реальності – прозорі, можна «мандрувати» крізь них. Коли людина вмирає, вона переміщується з землі у інший світ, набуваючи іншого вигляду.

Найважливішими елементами міфологічної картини світу є:

- Світове Дерево (Космічне Дерево, Дерево Життя) – центральна вісь, яка не дає небу впасти на Землю. Цей образ існує у різних народів, іноді набуває форму Світового Стовпа, Небесної колони, Моста. Це – найфундаментальніший архетип людства;
- табу (заборона), яке регулює все життя первісного колективу (що *не* їсти, де *не* жити, що *не* зображувати тощо);
- синкретизм (від грец. *synkretismos* – поєднання) – злитність, нероз'єднаність, первісний нерозвинутий стан міфосакрального світогляду, у якому молитви, співи, танці тощо існують разом як єдине ритуальне ціле. З цієї синкретичної форми згодом виникає наука (бо людина осягає мислення), мистецтво (бо є потреба духовного самовираження).

Міфологія – світогляд суспільства безпосереднього спілкування. Досвід обмежений особистими контактами, мета – виживання родинного колективу; все має душу та наділяється людськими прагненнями. Різниця між соціальним та природним відчувається слабо, світ – це велика община родичів та сусідів.

4. Розпад докласового суспільства. З початком трудової діяльності мова була так само необхідна людині, як і засоби праці, й удосконалювались вони одночасно. За мовою стоїть певний обсяг соціальної інформації. Коли ця інформація сягає певної кількості, вона об'єктивно сприяє виникненню способів її фіксації – писемності. Це зумовлює величезний стрибок у розвитку культури, бо писемність, фіксуючи його (цей розвиток) у часі та просторі, робить досягнення її (культури) незворотними.

Розвиток писемності – одна з необхідних умов переходу до цивілізації. За нею стоїть не лише наявність графічного засобу фіксування інформації, а й якість соціально-культурного розвитку людства.

Писемність пройшла довгий шлях розвитку, мала три головних типи письма, що історично змінюють один одного:

– піктографія (від лат. *pictus* – розмальований та грец. *grapho* – пишу) – малюнкове письмо або картинопис – спосіб письма, де умовними знаками є схематичні малюнки, які наочно зображують предмети та явища дійсності;

– ідеографія (від грец. *idea* – поняття) – спосіб письма, де умовними знаками є цифри або ієрогліфи, які позначають суть, зміст слова або поняття;

– фонографія (від грец. *phone* – голос) – спосіб письма, де умовними знакам є літери, які означають звукові елементи слова – склади або звуки. Перше літерно-звукове письмо створили фінікійці у XII – X ст. до н.е. (алфавіт на 22 букви).

Крім зачатків писемності у культурі цього періоду закладаються підвалини релігійних вірувань. На зміну культу тваринних предків – тотемів приходять культу божественних героїв та покровителів різних занять. З'являються «спеціалізовані» божества, що керують торгівлею, війною, скотарством, шлюбом, ремісництвом тощо. Сонм духів та божків упорядковується, перетворюється на пантеон (відносно обмежене коло божественних персонажів, що об'єднані, як правило, родинними узами) та антропоморфізується (надприродні істоти набувають людського вигляду).

Вдосконалюються засоби праці. Землеробство у V – IV тис. до н.е. після приручення великої рогатої худоби стає плужним. Для виготовлення плугів використовували шліфований камінь, а потім бронзу.

Збільшується кількість населення, виникають міські поселення. З'являється архітектура – глиняні та дерев'яні споруди (житло та культові приміщення). Розвивається ремесла та торгівля.

Підвищення ефективності сільського господарства супроводжувалося появою додаткового продукту. Його розподіл викликає зростання такого соціального явища як насильство. Воно стає головним джерелом привласнення додаткового продукту. Єдність, рівність, характерні для відносин землеробської общини й засновані на внутрішніх зв'язках поступово зникають. Соціальні стосунки починають визначатись владою правителів окремих поселень та міст. Для них характерні

цивілізаційні особливості – фіксовані території і постійна централізована влада.

Успіхи продуктивного господарювання й усього комплексу ранньої аграрної культури привели в сер. IV тис. до н.е. до появи перших держав. Почалась епоха цивілізацій.

Питання до теми:

1. З точки зору археології ближчим до сучасності є верхній, середній чи нижній палеоліт?
2. Яка магія притаманна мисливцям, скотарям, землеробам?
3. Яким чином регулюється життя первісного колективу? Чи можна такий колектив назвати структурою, що саморегулюється?
4. Де зараз можна зустріти синкретизм піктографічного, ідеографічного та фонографічного способів письма?

ТЕМА 4. Культура стародавнього світу

1. Загальнокультурні властивості стародавнього світу. Давня культура на території України.
2. Хетське царство.
3. Хараппська цивілізація.
4. Фінікія.
5. Єгипет.
6. Вавилоно-ассирійська культура.
7. Культура стародавньої Індії.
8. Китай.

1. Загальнокультурні властивості стародавнього світу. Давня культура на території України. Культура стародавнього світу охоплює історичний період з 4 тис. до н.е. до 5 ст. н.е. (падіння Західної Римської імперії).

Цій культурі властиві такі риси:

– господарська організація будується на ручній праці, найбільш важливими галузями господарства стають землеробство та тваринництво, мисливство відходить на другий план; в економіці східного рабства (ранньокласової рабовласницької) основною продуктивною силою були селяни-общинники. Рабська праця використовувалася переважно в системі царського та храмового господарства, особисті власники рабів використовували їх переважно як слуг. Кількість рабів збільшувалася за рахунок війн, піратства та боргів;

– державний устрій – східна деспотія (необмежена монархія, повне свавілля правителя, повне безправ'я підданих). Цей тип державного устрою виник як відповідь природним умовам: він забезпечує функціонування системи іригаційних споруд та створення запасів продовольства на випадок неврожаю чи стихійного лиха. У такій державній системі благополуччя людини зумовлюється її державним рангом. Суспільство ніби поглиблене у державність: раб може стати міністром, а міністр залишається рабом цього устрою. Влада правителя не має яскравого світського характеру. Царі, фараони, імператори – не тільки ватажки війська, вони – правителі-жреці, уособлення божественної сутності, їх називають богами чи синами божественного неба. Вони – посередники між природою і державою;

– значний рівень розвитку науки, мистецтва, літератури, з одного боку, та примат релігійної ідеології з іншого. Всі наукові та мистецькі досягнення сконцентровані у руках жреців;

– величезні будівельні споруди за умов досить примітивної техніки досягалися завдяки необмежено дешевій робочій силі.

На території сучасної України найбільш цікава давня культура – скіфська. Скіфська держава створена приблизно у 4 ст. до н.е. Знищена готами у 3 ст. н.е. Столиця – Неаполь скіфський. Це рабовласницька держава своєрідного типу. Влада царя у ній обмежувалась союзною радою і народним зібранням. Писемних джерел скіфською мовою немає. Відомості – з праць Геродота та археологічних досліджень Камінського городища

(Запорізька область), Неаполя скіфського (Крим) та поховань (царів, дружинників, пересічних общинників).

Скіфи були воїнами, розвивали ковальську та ливарну справи, будували кам'яні укріплення поселень. З художніх витворів збереглися: розписи у звіриному стилі на стінах кам'яних поховань, на побутових предметах, на зброї; ювелірні витвори зі срібла, золота, бронзи, заліза.

Релігійні вірування – первісні, з превалюванням тотемізму.

2. Хетське царство. Держава у Малій Азії 18 – початок 12 ст.ст. до н.е. Хетське царство суперничало із Єгиптом за панування над Східним Середземномор'ям. Раби становили невелику кількість населення. Існував проміжний стан військовополонених, яким надавались земельні наділи. Міста (Куссара, Канес, Малатья та ін.) до 2 тис. до н.е. були відкритими поселеннями з глиняними хатинами. Потім вони стали фортецями-сховищами зі складною системою кам'яних укріплень. Житлові будинки – одно- та двохповерхові, основний тип будівель – будинок, палац, храм.

Художні вироби – переважно скульптури та рельєфи. Зображені священні тварини, божества, фігури царів, сцени придворного життя. Зображення підпорядковані глибі каміння, статичні, монументальні, виконуються контурними лініями, слабо розділені за формою.

Міжусобні війни, віддалення васальних царків від центрів Хетського царства призвели до його загибелі.

3. Харалпська цивілізація (від назви міста Харалпа, відкритого археологами у 1921 р.) у долині Інда сер. 3 тис. – 17 – 16 ст.ст. до н.е. Населення жило общинами. Міста (Сангхол, Лотхал, Мохенджо-Даро та ін.) з регулярним містобудуванням, двох та трьохповерховими будинками, прямокутними кварталами, водопроводом, каналізацією. Ремісничі вироби: мідні та бронзові ножі, серпи, долота, зброя, кераміка. Прикладне мистецтво: стеатитові (стеатит – різновид тальку) печаті із зображенням тварин та піктографічними знаками (не розшифровані), жіночі прикраси із слонової кістки та коштовного каміння (намиста, кільця, браслети, сережки). Скульптура реалістична, передає зовнішній вигляд мешканців. Релігійні культу – вшанування богині-матері, вогню, тварин та дерев.

4. Фінікія – конгломерат міст-держав (Сідон, Тір, Бібл та ін.) на східному узбережжі Середземного моря. Вони виникли у 5 – 4 тис. до н.е., а у 2 – на початку 1 тис. до н.е. колонізували Центральне та Західне Середземномор'я. Основне заняття населення – сільське господарство та торгівля.

Міста розташовані на островах та півостровах. Будинки багатопверхові. Міста мали кілька рядів укріплень. В укріплення вбудовували господарські приміщення та храми.

Художній досвід: багатокольорові шерстяні тканини, посудини, прикраси зі скла, ювелірні вироби, дрібна пластика – статуетки божеств з міді, бронзи, слонової кістки, золота.

Серед релігійних вірувань: вшанування божества війни та родючості – Баала, божества природи, що вмирає та

відтворюється – Таммуза, божества сонця – Молоха, божества любові – Ашторет.

5. Єгипет (сер. 4 тис. до н.е. – 1 ст. до н.е.). Природні умови життєдіяльності людини по течії й у дельті Нілу вимагають наявності загальної для всієї території системи іригаційних споруд – дамб, каналів, гребель тощо. Заселення Єгипту кочовими племенами відбулося у 10 – 6 тис. до н.е. У 4 тис. до н.е. виникли у них землеробство та скотарство. Щоб розливи Нілу раціонально використовувати у сільському господарстві, створюються локальні, а потім спільні системи зрошення. «Інженери»-іригатори виконували спочатку також функції жреців та управлінців.

Для будівлі дамб та каналів використовувалась дешева рабська праця (рабами заволодівали у міжусобних війнах). Використання рабської праці сприяє соціальному розшаруванню общини, появі знаті, перетворенню вождів племен на царків. Виникають перші примітивні державні утворення – номи (у сер. 4 тис. до н.е. їх більше 40), які пізніше стають адміністративними округами Давнього Єгипту.

Біля 3000 р. до н.е. ці номи возз'єднані у два царства – Верхній (землеробство) та Нижній (тваринництво) Єгипти; їх об'єднує цар півдня – Мена. З цього періоду й до 341 р. до н.е. Давній Єгипет являє собою централізовану східну деспотію. Історія давнього Єгипту поділяється на кілька етапів – царств та міжцарств (розпадань). Кожне розпадання супроводжується

занепадом іригаційної системи, об'єднання держави – її відбудуванням.

Основу економіки Єгипту складала царські, храмові господарства та господарства вельмож. Селяни та ремісники повністю або частково були позбавлені засобів виробництва. Раби (баку – належали конкретній особі, хемуу – посаді) були найчисленнішим станом у Давньому Єгипті та займали найнижчу сходинку у ієрархічній будові держави.

Мистецтво Єгипту мало обслуговувати потреби релігії та офіційно-державного культу фараона-бога. Провідну роль у мистецтві відігравала архітектура, тісно пов'язана з поминальним культом. Гробниці-піраміди своєю монументальністю та статичністю уособлювали уявлення про незламність соціального устрою та велич фараона. Геометрична узагальненість, симетрія та статика відрізняють також споріднені з архітектурою види мистецтва – живопис та скульптуру (Сфінкс). Зображення людей мали амфіболічний вигляд – тіло подавалося у фас, голова та ноги – у профіль.

Найбільш давні літературні пам'ятки давньоєгипетською мовою датуються 3 тис. до н.е. Літературні твори дійшли до нас, як правило, у вигляді анонімних ідеографічних текстів у жанрах казки, сповіді, гімнів, молитов, епістол, дидактичних творів, байок, епосу, любовної лірики тощо.

Складна система заклять, замовлянь й всього, що супроводжувало заупокійні ритуали відбилася у «Текстах пірамід», які вирізьблені на стінах внутрішніх приміщень пірамід

фараонів, та у «Книзі мертвих» – найпопулярнішій збірці релігійних текстів. Її ілюстровані примірники клали до могили поряд з мумією померлого. Це – потойбічний дороговказ.

Етичним ідеалом давнього єгиптянина було не майбутнє чи теперішнє існування конкретної людини, а блаженне минуле усього суспільства, коли боги керували людьми. Згідно з цим ідеалом найбільш поширеним культом був культ мертвих. Досягнути блаженства у потойбічному світі міг лише той, у кого тіло – пристановище душі – було збережено у цілісності. Звідсіля звичай муміфікації трупів, будівництво гробниць та покладання у гробницю різних предметів, що могли знадобитися покійному у потойбічному світі. За уявленням давніх єгиптян душа покійного після смерті подорожувала потойбічним світом, де на неї чатували різні чудовиська. Врятуватися від них можна було за допомогою замовлянь та молитов з «Книги мертвих». Перед верховним суддею потойбічного світу Осирісом відбувалася психостасія – зважування серця покійного на терезах, що урівноважувались богинею істини Маат. Серце, обтяжене гріхами, порушувало рівновагу і покійного знищувало чудовисько Амаат. Праведники, серця яких не порушували рівноваги терезів відправлялися до раю – «Полів Іалу».

Ієрархія богів на чолі із царем богів ототожнювала державний устрій східної деспотії. Верховним богом вважався Ра (пізніше – Ра-Атум, Амон-Ра), що створив Всесвіт, з вуст якого з'явилися інші боги, а із сліз – люди. Серед найбільш вшанованих богів були: Осиріс – бог природи, що помирає та відновлюється, який

одночасно був суддею у потойбічному світі; Птах – бог мистецтв та ремесел; Ісіда – богиня родючості та покровителька чаклунства; Тот – бог мудрості та лічення, Бастет – богиня радості та веселощів.

Майже кожне єгипетське божество вшановувалось у вигляді якоїсь тварини. Так Анубіс – покровитель обряду бальзамування та бог потойбічного світу вшановувався у вигляді вовка чи шакала, Тот – у вигляді ібіса чи павича, Гор – бог сонця – у вигляді сокола, Бастет – у вигляді кішки і т.д. Зображували богів у вигляді людей із головами відповідних тварин.

Крім того, існували боги-покровителі окремих стихій: Нут – богиня неба, Геб – бог Землі, Хапі – бог Нілу і т.п. У кожному номі також вшановували свого бога, чи божественну родину – тріаду (наприклад, у Фівах: Амон – бог сонця, його дружина Мут – богиня неба, їх син Хонсу – бог місяця).

Розгалужена культова мережа охоплювала всі боки життя Давнього Єгипту, вимагала великих пожертвувань та мала значні пільги. Виходячи з цього професійні служителі культу – жреці набули величезних багатств та політичної влади. Крім того, саме жреці були хранителями усіх наукових знань своєї епохи, тоді як знання ці були недосяжні нижчим верствам населення. Протягом історії Давнього Єгипту жреці не раз зазіхали на владу фараонів та у деяких випадках самі ставали фараонами.

Фараон Аменхотеп IV (Ехнатон) у кінці 15 – на початку 14 ст.ст. до н.е. спробував підірвати могутність жреців введенням монотеїстичної релігії. Проте запропонований ним культ єдиного

бога Атона не зміг пересилити традицію, і після смерті Ехнатона відновився культ Амона-Ра.

Наука давнього Єгипту мала прикладний характер, не піднімалась до узагальнень. Розлив Нілу співпадав з появою над обрієм ріки зірки Сиріус. Це зумовило спостереження за небесними тілами, зародження астрономії та виникнення у 4 ст. до н.е. календаря.

У математиці давні єгиптяни використовували десятинну систему числення, дроби, арифметичну та геометричну прогресії, рівняння з двома невідомими, вимірювання площі фігур за допомогою числа π , яке дорівнювалося 3,16 тощо.

У медицині завдяки бальзамуванню померлих розвивались анатомія та хірургія. Були вивчені деякі функції головного мозку та серця. Робили трепанацію черепа, пломбували зуби, накладали шини.

Знання з географії та історії були досить обмеженими, незважаючи на торгові та військові експедиції. Уявлень про форму Землі давні єгиптяни не мали. Історичні події фіксували у порічних літописах і потім зводили у списки царів.

6. Вавилоно-ассирійська культура. Одна із найдавніших світових культур – культура Месопотамії або вавилоно-ассирійська. Це культура народів, що жили у 4 – 1 тис. до н.е. у межиріччі Тигру та Євфрату – шумерів, аккадців, вавилонян та ассирійців, які створили великі держави – Шумер, Аккад, Вавилонію та Ассірію.

Саме в Шумері у кінці 4 тис. до н.е. первісну культуру змінила культура міського типу. Міста Месопотамії – землеробські поселення, прив’язані до водних артерій – річок та каналів. Невеликі за кількістю мешканців міста були одночасно державами з необмеженою владою царя та добре розробленою правовою регламентацією (закони Хамурапі). Першою державою вважається Аккад (24 ст. до н.е.), її засновником – Шаррукен (Саргон).

Народи Месопотамії мали добре розвинену для своїх часів техніку, перш за все військову (кінне та колісничне війська, обложні знаряддя, укріплені військові табори тощо) та іригаційну систему.

З наук найбільш розвинуті – математика (шістдесятирічна позиційна система лічення), хімія (рецепти виготовлення бронзи, глазури, кераміки), географія (своєрідна «карта світу»), історія (існування історичної концепції, що обґрунтовувала походження царської влади – повний «Список царів» з моменту, «коли царственість зійшла з неба»), медицина (хірургічні операції, систематизації хвороб та ліків), астрономія (спостереження за планетами, затемненнями сонця та місяця, календар), філологія (складання термінологічних та етимологічних словників).

Осередками науки у давньому Дворіччі були е-дубби – світські школи-академії, що готували переписувачів. Переписувач було почесним званням освіченої людини. Згідно зі ступенем ерудиції та спеціалізації нараховувалося до двадцяти видів переписувачів. В архіві-бібліотеці ассірійського царя

Ашурбаніпала (668–631 до н.е.) у Ніневії зберігалося понад 20 тисяч глиняних табличок. Це – найбільш велике з відомих нам давніх документних сховищ.

У віруваннях мали перевагу культу, присвячені богам рослинності та іригаційного землеробства, а також богу сонця Уту, богу місяця Зуену (Нанні), богу неба Ану, богині любові Інін, богу підґрунтових вод, покровителю мудрості та культурних витворів Енкі. Верховним божеством вважався Енліль (Мардук), що створив землю. Служіння відбувались у храмах – зіккуратах. Це багатоярусні споруди на кількох платформах. Процесії рухались по широких та довгих сходах.

Серед літературних творів Месопотамії – дидактична література, царські аннали, літописи, епічні пісні та поеми. Найбільш відома з них поема про Гільгамеша – напівлегендарного правителя міста Урука в Шумері (28 ст. до н.е.). У поемі описана дружба Гільгамеша з дикою людиною Енкіду, відчай героя після загибелі друга, його блукання у пошуках таємниці безсмертя.

У художній культурі провідне місце посідають пластичні мистецтва – архітектура (палацова, храмова, містобудівна), якій притаманні велич архітектурних мас, простота геометричних форм) та різножанрова скульптура (статуї, статуетки, барельєфи, що підкреслюють фізичну міць людини). Палаці будували з внутрішніми дворами та окремою системою фортифікації, яка захищала й від ворогів, й від мешканців міста.

Культура Давнього Єгипту та Месопотамії мала значний вплив на античну культуру, а через неї на європейську, у тому числі й сучасну. Серед семи див світу (в уявленні античного суспільства – найбільш славетних пам'яток давніх культур) є давньоєгипетські піраміди (єдине, що цілком збереглося до наших днів), та месопотамські, розбиті на насипних терасах «висячі» сади Семіраміди у Вавилоні (7 ст. до н.е.).

7. Культура стародавньої Індії. У 2-й половині 2 тис. до н.е. на території Індії оселились племена аріїв, що прийшли з Північного Заходу. Вони займались скотарством та землеробством, знали різні ремесла, вели торгівлю. Про життя цих племен відомо з «Вед» – літературно-релігійної пам'ятки давньою індійською мовою (кін. 2 тис. – 1-а пол. 1 тис. до н.е.). Це – зібрання гімнів, замовлянь, пісень, жертвних формулювань; теологічні трактати, що пояснюють ритуали жреців, філософські твори у віршах та прозі. Зміст «Вед» – синкретичний: ритуальні уявлення поєднані з викладанням філософських, моральних та соціальних вчень, елементи магії – із зачатком наукових знань; первісні фольклор та міфологія містять елементи літературних жанрів. «Веди» відображають стадію переходу давніх індійських племен від первісного устрою до класового суспільства.

Рабовласницькі держави на території Індії утворюються у 1-й половині 1 тис. до н.е. (Анга, Магадха, Вриджи, Каши та ін. – на півночі, Гандхара, Аванті та ін. – на півдні). У 4 ст. до н.е. рабовласницькі відносини стають найбільш розвинутими. Вони витісняють родові та сусідські общини, де рабство мало

патріархальний характер, а праця рабів використовувалася переважно у домашньому господарстві.

Вільне населення цих рабовласницьких держав складалося з чотирьох станів-груп (варн):

- брахмани – вища із варн, до якої належали жреці;
- кшатрії – друга з варн, військова знать, до якої належали й царі давньої Індії – махараджи;
- вайшії – третя з варн, до якої належали вільні общинники (купці, землероби, скотарі);
- шудра – найнижча із варн, до якої належали безземельні батраки, ремісники тощо.

Клас рабовласників складали брахмани та кшатрії, впливовим прошарком серед вайшії були купці.

Потреба у рабах та коштах для іригаційного та іншого будівництва стимулювала міжусобні війни. Одне із царств півночі – Магадха – у сер. 4 ст. до н.е. підкорила собі усю долину Гангу. Після захоплення Індії спочатку Ахеменідами (давні персидські царі 6 – 4 ст.ст. до н.е.), потім Александром Македонським, експансія Магадхі поновилася. За часів правління династії Маурья (засновник – Чандрагупта, 340–298 до н.е.; найбільш відомий представник – Ашока Великий, 304–232 до н.е.), Магадха підкорила собі майже всю Індію та частину теперішнього Афганістану. Маурья створили розгалужений військовий та адміністративний апарат, будують дороги, проте у перших століттях н.е. їх держава почала розпадатися.

Серед наук давньої Індії найбільш розвиненими були: медицина (видатні лікарі Дживака (6 – 5 ст.ст. до н.е.) та Чарака (1 ст. н.е.), 200 хірургічних інструментів тощо); мовознавство (граматичний та етимологічний аналіз текстів «Вед», що мав за мету збереження традиційного читання священних гімнів); математика (елементарні дроби) та астрономія (спостереження за сонцем та місяцем).

Серед літературних пам'яток, крім «Вед», великі епічні поеми:

– «Махабхарата» (18 епічних оповідань фольклорного характеру, авторство дописується В'ясі);

– «Рамаєна» (про пригоди та подвиги мудрого та добродійного царя-героя Рами, авторство дописується Вальміці).

Вони існували в усній творчості з 6 – 5 ст.ст. до н.е. та на санскриті (літературно обробленому різновиді давньої індійської мови), зафіксовані у перших століттях н.е.

З мистецтв найбільш розвинені архітектура та скульптура (великі кам'яні комплекси фортець, палаців, монастирів з різноманітно оформленими інтер'єрами. У оформленні домінують ідеї життєствердження та невичерпності життя), музика та театр. Народні музичні вистави започатковані з обрядів. Сценічне втілення «Рамаєни» та «Махабхарати» – основа більшості народних вистав. У них багато перепитій сюжету не лише розігрувались акторами, а й просто розповідалися. Вистави не мали сценічного майданчику, декорацій тощо. Головна увага зосереджувалась на виконавці.

У його арсеналі: декламація, танець, пантоміма, спів та мистецтво циркового актора.

Релігійні вірування:

– Ведична релігія, з характерною рисою – божественною природою, яка виступає у міфологічних образах. Основа культу – принесення жертв, яке супроводжувалось складними ритуалами, що виконувались брахманами, велике значення мали магичні обряди. Найбільш вшановані боги – Варуна (бог неба та води, караючий бог-суддя), Індра (цар богів, творець світу, володар грому та блискавки), Агні (бог вогню), Сома (бог напою, який застосовується в обрядах);

– Брахманізм – культ предків, який вимагає складної обрядової регламентації життя та аскетичних подвигів. Вони розглядаються як засоби, що забезпечують за законом карми (суми скоєних дій, яка позначиться на новому існуванні) краще перетворення душі та кінцеве визволення від ланцюга цих перетворень;

– Буддизм (6 – 5 ст.ст. до н.е.), засновником вважається Сіддхартха Гаутама (Будда). Заперечує притаманне брахманізму подолання зовнішніх форм релігійного життя (у т.ч. ритуалів). У центрі релігії – вчення про «чотири істини» – страждання, його причини, стан звільнення та шлях до цього. Культ Будди та бодхисатв – ідеальних істот, які виступають наставниками та взірцем для людей, ведуть їх до морального удосконалення, до досягнення нірвани (психологічного стану повноти внутрішнього буття, відсутності бажань, повної задоволеності та самодостатності, абсолютної відчуженості від зовнішнього світу).

Людське «я» ототожнено з функціонуванням певного набору дхарм (первісних елементів буття та психофізичних елементів життєдіяльності особистості).

8. **Китай.** З середини 3 тис. до н.е. китайці вже займались землеробством та скотарством, водночас з полюванням та рибальством. Історію Стародавнього Китаю можна поділити (за винятком неолітичних культур Яншао і Луньшань) на шість періодів:

- 1) Шан, або Ін (18 – 12 ст.ст. до н.е.);
- 2) Чжоу – Західне Чжоу (12 – 8 ст.ст. до н.е.);
- 3) Східне Чжоу (тобто «відокремлені держави», на які розпадається Китай у період 8 – 5 ст.ст. до н.е.);
- 4) Східне Чжоу – Жаньго (тобто «держави, що борються» – Цинь, Чу, Ци, Хань, Жао, Вей та Янь, що поглинули у 5 – 3 ст.ст. до н.е. інші, більш дрібні та слабкі держави);
- 5) імперія Цинь (221–206 рр. до н.е.);
- 6) Хань (кінець 3 ст. до н.е. – 3 ст. н.е.).

Перші два та частково третій з шести цих періодів припадають на «бронзову добу», наступні періоди – початок «залізної доби». Стародавній Китай – в основному землеробська країна (землеробство – «корінь», торгівля та ремесло – «гілки»). Після вступу Китаю в «залізний вік», з появою сохи з залізним сошником та інших більш розвинених засобів праці пройшли радикальні зміни в давньокитайській економіці. Посилився розвиток ремесел, міст, товарно-грошових відносин (чеканка монети починається у Китаї в 523 р. до н.е.), системи каналів,

зрошеного землеробства, відбулося висування общинної заможної «знаті», що вступала у боротьбу з аристократами, які землю отримували у спадок.

К кінцю 14 ст. до н.е. у стародавньому Китаї сформувалось ранньокласове суспільство з пережитками первісних відносин – держава Ін (середня течія р. Хуанхе). На чолі – монарх, що одержує владу у спадок – ван («єдиний серед людей»). Він захищав інтереси землевласників-аристократів. Стародавня китайська держава – типова східна деспотія з крайньою соціальною нерівністю, окам'янілою соціальною ієрархією, абсолютною владою голови держави, якого обожнюють. Ван, спадковий монарх – вищий «жрець» (жрецтва як такого не було, релігійні функції виконувались ваном, урядовцями, главами сімейств) та син неба (тяньцзи).

Нижче вана стояли жухоу – спадкова земельна аристократія, на землях якої знаходились землеволодарські селянські общини, що склалися з шужень – простолюдинів. Між жухоу та шуженем на соціальній сходинці знаходилися ши – голови великих родин.

Держава вела загарбницькі війни та значно поширювала свою територію. Після того, як військовополонених перестали приносити у жертву богам і духам з'явилися невільники, що знаходились поза соціальною ієрархією. Пригноблені класи склали общинники-землероби, ремісники та раби (головним чином з військовополонених). Закріпачені селяни часом

піднімали заколоти, які жорстоко придушувалися воєнно-бюрократичним апаратом та армією.

Зовнішню сторону життя китайців не можна відділити від стійкого консервативного традиціоналізму, пов'язаного зі складними ритуалами. Всі відношення між китайцями були підкорені обов'язковому ритуалу взаємного привітання та звернення, ідеологічно заснованого на «сталості неба, порядку на землі». Усе повсякдення життя китайців було пов'язане з їх світоглядом – системою уявних взаємовідносин між живими та мертвими. Для давньокитайського міфологічного світогляду характерними є анімізм (культ духів предків) та культ неба. Усе життя живих проходило як безупинний звіт перед мертвими. Духам приносилися жертви, спочатку людські (діти-первістки, військовополонені). Глави сімейств приносили жертви своїм предкам. Ван мав право приносити вищу жертву – духам землі і неба, бути посередником між народом та божественним небом.

Верховним божеством є Шанді – «небес великих вишній державець», невіддільний від неба (тянь). Шанді визначається як великий, вічний, жорстокий, грізний. Воля неба – вища сила, яка визначає усе що відбувається.

За космогонічними міфами до початку світу існував суцільний хаос, з якого з'являються два божества – Янь та Інь. Вони розділяють хаос на небо та землю, створюють з грубих часток звірів, а з легких – людей. У іншому варіанті космогонії організація першохаусу пов'язана з діяльністю Пан-гу – космічної людини, що народилася у першопочатковому

світовому яйці. Пан-гу розколює його на небо та землю. Космос виникає з частин тіла вмерлого Пан-гу. Зароджується уява про безособовий світовий закон – «дао», що означає «шлях». Це й моральний, й космічний закон.

У цей період закладено початок китайської цивілізації. З'являються місячний календар та писемність. Ієрогліфічне письмо дійшло до нас у вигляді ворожильних підписів на кістках великої рогатої худоби та на щитках черепах. Спочатку потрібно було записати питання, потім підігріти носій запису. Відповідь отримували з тріщинок, що з'являлися в матеріалі.

У 11 ст. до н.е. Інь завойований Чжоу. Розвивалося та поширювалося рабство (значною мірою за рахунок боргового рабства). Однак безпосередніми виробниками у сільському господарстві залишаються землероби-общинники. Відбувся розвиток сільського господарства завдяки поширенню використання заліза; розвиток торгівлі, міст, ремесел, виникла приватна власність на землю.

З часом приходили зміни, відбувалася боротьба общинної майнової аристократії та спадкоємної аристократії. Утворився союз вана, владі якого аристократія загрожувала, та розбагатілих общинників. Відбулися реформи, найбільш відомі з яких – реформи Шан Яна (царство Цинь – середина 6 ст. до н.е.) – взаємне наглядання та кругова порука, приватна власність на землю. В селі був введений поземельний податок.

Класові протиріччя давньокитайського суспільства відбилися у формуванні філософських шкіл:

– конфуціанства – етико-філософського вчення, основи якого були закладені у 6 ст. до н.е. Конфуцієм (відображає інтереси родової аристократії, владу вважає даною Небом, поділяє людей на вищих та нижчих; в основу соціального устрою ставить моральне самовдосконалення людини та норми етикету; з 2 ст. до н.е. і до початку 20 ст. н.е. було офіційною ідеологією Китаю);

– даосизму – релігійно-філософського вчення, розвинутого Лао-Цзи (4 – 3 ст.ст. до н.е.), що витікає з вірувань натуралістичного шаманського характеру. У основі – покірність, відмова від бажань, поступливість, прагнення примітивної простоти, яка існувала до виникнення культури та моралі;

– моїзму (5 ст. до н.е.) – вчення загальної любові та згоди філософа Мо-Цзи. Моїсти виступали за поширення політичної участі у житті країни міських ремісників, вільних землеробів, обмеження привілеїв родової аристократії;

– фацзя (4 ст. до н.е.) – оновленого конфуціанства, школи законників, основні положення якої сформулював Шан Ян. Вони скеровані на посилення царської влади та створення централізованої деспотичної держави.

Філософія мала яскраво позначений етико-політичний характер. Її політизація пов'язана з перебудовою державної структури, підвищення інтересу керуючих кіл до удосконалення системи управління. Яскраво позначилась тенденція до активного залучання філософів на державну службу. Становлення китайської філософії пройшло у дискусіях різних шкіл щодо

управління державою та взаємовідносин між правителем, сановниками та народом. У зв'язку з відокремленням розумової праці від фізичної з'явилося багато мандрівних вчених, деякі з них часом займали посаду перших радників володарів царств. Багато з цих радників були філософами. Їх світогляд відрізнявся від міфології та навіть від префілософії, притаманних «бронзовій добі». З часом у Китаї утворив стан вчених-чиновників – шеньши. Вони ідеологічно виправдовували соціальну ієрархію, яка залишалася майже незмінною, не зважаючи на економічні реформи, протягом тисячоліть (майже до 1911 р.).

У 3 ст. до н.е. царство Цинь підкоряє інші царства. Створюється перша у Китаї централізована імперія. У цей період збудовано Велику китайську стіну – фортифікаційну систему споруд на півночі Китаю. Вона є пам'яткою давньої китайської архітектури (довжина за різними даними 4-6 тис. км, висота 6,6 м, на окремих ділянках – 10 м).

206 до н.е. – 25 н.е. – період Хань. Рабство поєднується з феодалним устроєм. Виникають «сильні дома» – своєрідні садиби-фортеці з озброєною охороною. Прокладається торгівельний шлях (Джунгарія, Східний Туркестан, на захід у країни Середньої Азії та Близького Сходу) – «шовковий шлях». Постійні військові експансії з одного боку, з іншого – народні повстання.

Наука у Китаї має 3000-літню історію. Багато відкриттів було зроблено у Китаї на кілька століть раніше, ніж у інших країнах (винахід колеса, паперу, пороху, книгодрукування тощо).

З наук найбільш розвинуті:

- математика (рівняння 1-го ступеню з двома та трьома невідомими, поняття від'ємних чисел, квадратні та кубічні корені);
- астрономія (перший запис про затемнення сонця – 720 р. до н.е., каталог на 807 зірок – 4 ст. до н.е., перший запис про спостереження сонячних плям – 28 р. до н.е.);
- географія (на рівні вивчення країн та народів, що були на заході від Китаю для складання караванних маршрутів);
- медицина (узагальнення спостережень лікарів у книзі Бянь Цао «Ней цзін», 6 ст. до н.е.).

У галузі техніки – крім Великої китайської стіни, Великий канал, який споруджували більш ніж 2000 років (у 13 ст. він з'єднав Пекін на півночі та Ханчжоу на півдні).

У 2 ст. винайшли папір, який витіснив бамбукові пластини та шовк, що застосовувались для письма раніше.

Давньокитайська філософія у значній мірі зв'язана з давніми книгами. Це «П'ятикнижжя» («У-цзин», 11 – 6 ст.ст. до н.е.), яке включає в себе «Книгу пісень» («Ши-цзин», збірка народних пісень, ритуальних гімнів), «Книгу історії» («Шу-цзин»), «Книгу змін» («І-цзин»), «Книгу дійств» («Лі-цзин»), пізніше створений літопис «Чунь-цю». В «І-цзин» входить коментар «Цзо-чжуань», що виник пізніше. «П'ятикнижжя» було основою освіченості китайця протягом всієї давньо- і середньовічної історії Китаю.

«П'ятикнижжя» не збереглося у своє початковому вигляді. «Ши-цзин» та «Шу-цзин» у епоху бурних соціальних змін у

період імперії Цинь були спалені та відновлені, згідно до традиції, по пам'яті. «І-цзин», застосована у ворожильній практиці, уникла спалення. Походження «Книги змін» пов'язують з ім'ям Фу Сі, який мав тіло змії – одного з міфічних правителів стародавності. Він навчив людей ловити рибу та полювати. Він побачив на спині дракона, що вийшов з Хуанхе, письмена, які склали основу ієрогліфічної письменності. У «І-цзин» ми знаходимо два головні писемні знаки – суцільну та переривчасту лінії, перша з яких – янь, інша – інь. Перед нами первісна бінарна система, у якій китайці намагалися відобразити усі найголовніші явища природи та суспільства. Дві суцільні лінії – великий янь – означають Сонце та тепло, а дві переривчасті – Місяць та холод. Малий янь (переривчаста риска над суцільною) – денне світло. Малий інь (суцільна риска над переривчастою) – ніч. Поєднання інь та янь по три утворюють вісім триграм, де три янь – небо, а три інь – земля. Інші проміжні шість триграм, що позначають природні явища, знаходяться між небом та землею: небесну воду, небесний вогонь, грім, вітер, земну воду та гори. Далі будуються комбінації по шість елементів – гексаграми (їх 64). Якщо інь ототожнити з нулем, а янь – з одиницею, то «виконання» позначається як 000000 (шість інь), а творчість 111111.

У давньокитайській космогонічній префілософії янь та інь уособлюють відповідно світло та тінь, тепло та холод, впертість та податливість, чоловіче та жіноче начала і здобувають все більш віддалені форми. Світобудова є ареною безкінечної

боротьби цих протилежностей. Така первісна «діалектика» китайської світобудови. Взаємодія інь та янь породжує 5 елементів. У книзі «Шу-цзин» говориться, що «перший початок – вода, другий – вогонь, третій – дерево, четвертий – метал, п'ятий – земля». З цих начал з'явилося все, що існує. У іншому варіанті – «небо створило 5 елементів». Тісний зв'язок, нерозрізненість фізичного та морального, природного та людського, характерний для міфологічного світогляду з його антропоморфізмом, коли, наприклад, землетрус пояснюється образою, нанесеною чоловікові жінкою (але не навпаки). У книзі «Цзо-чжуань» названі шість станів: інь, янь, вітер, дощ, морок, світло. Поряд з прославленням неба, його могутності («Небо, народжуючи на світ людський рід, тіло та правила життя усім людям дає»), у «Ши-цзин» помітні також сумніви у справедливості неба, його могутності, навіть образа на небо: «Нехай ті, хто зле скоїв, за зло те несе відповідь. Але хто ні у чому не винний – за що вони у безодні бід?». Ставиться питання про джерело зла.

У літературі присутні значні епічні твори. Відома поема «Павичі летять на Північний Схід» (йдеться про трагедію закоханих та свавілля батьків). Цюй Юань – перший китайський поет, ім'я якого нам відомо (4 – 3 ст.ст. до н.е.). Його творчість має гуманістичну, тираноборчу спрямованість. Ліричні та сатиричні народні пісні – юефу, у яких відбито життя народу, протистоять аристократичному оповідально-поетичному жанру фу.

Розвинута архітектура – містобудівна, палацова та храмова. У писемних трактатах зафіксовані конкретні вказівки розташування вулиць, їх ширини, довжини стін будівель тощо.

Декоративно-прикладне мистецтво (побутові та ритуальні посудини, зброя тощо) відрізняється суворими пропорціями та ритмом, симетрією, розподіленням орнаменту, який займає собою весь предмет, оберігаючи його власника від злих духів. Зображували рослинний та тваринний світ, сцени полювання, уявлення про грім, планети, хмари – про світобудову.

Серед видів живопису – характерний для Китаю – розпис тушшю на сувоях. Перша відома нам картина на шовку зображує битву дракона та фенікса за молоду жінку. Вона пов'язана з осмисленням життя людини у потойбічному світі.

Музика у 6 ст. до н.е. відділяється від танців, набуває самостійного значення. Вона займає певне місце у доктрині Конфуція: «жень» (гуманність) та «лі» (ритуал) виступають у нерозривній єдності з музикою.

Питання до теми:

1. Розглядаючи обряд психостасії, який можна зробити висновок про ваги, що використовували у давньому Єгипті?
2. Як зооморфний характер єгипетської міфології обумовив іконографію єгипетських богів?
3. Чи можна стверджувати, що наука Месопотамії більш розвинена ніж давньоєгипетська?
4. З якою з розглянутих давніх культур має найбільшу схожість чи аналогічність культура давніх скіфів?

ТЕМА 5. Антична культура

1. Загальні риси античної культури.
2. Культура античної Греції.
3. Античні колонії Причорномор'я.
4. Культура античного Рима.

1. Загальні риси античної культури. Хронологічно вона охоплює першу половину 1 тис. до н.е. – першу половину 1 тис. н.е. Географічно – середземноморський простір з м'яким кліматом та складним рельєфом (Балканський п-ов, п-ов Пелопоннес, Апеннінський п-ов, Кримський п-ов, Причорномор'я). Географічні фактори (гори захищають і роз'єднують, море об'єднує) сприяють ранньому розвитку ремесел і торгівлі, у той час коли у інших регіонах ще переважають землеробство, скотарство та полювання.

Економіка класичного рабства: раби використовуються як основна виробнича сила в усіх галузях господарства. Набирають рабів на чужинних територіях шляхом воєн та на невольничих ринках. Громадяни у своїх країнах рабами не стають ні за яких обставин. Рабство перебуває в єдності з суспільством, бо матеріально його забезпечує. Це суспільство «схоле» – вільного часу, дозвілля, інтелектуальних занять, творчої праці вільних людей.

Світосприйняття античності базується на поєднанні фаталізму (доля кожної людини вирішена заздалегідь) та героїзму (спроби

перебороти долю чи стійко, до кінця виконувати те, що визначено).

2. Культура античної Греції. Античній грецькій культурі належить особлива роль у історії. Саме античні грецькі література, мистецтво, філософія стали відправними точками у розвитку наступної європейської культури, відкрили людину як прекрасне, досконале творіння природи, міру усім речам.

Егейський або крито-мікенський період (близько 28 – близько 12 ст.ст. до н.е.). Культурний осередок – острови та узбережжя Середземного моря, особливо вирізняється острів Крит та місто Мікени. Це культура *бронзи*. Політично схожа на східну деспотію. У ній спостерігається: 1) централізація господарського, релігійного та військово-політичного життя; 2) наявність жрецької верстви; 3) потужна бюрократія, де значною фігурою є переписувач; 4) на чолі владної піраміди – цар-жрець (найбільш відомий – Мінос, який об'єднав міста Криту під орудою своєї столиці Кноссу).

Розвивались землеробство, скотарство, морська торгівля. Культура прославилась вазовою керамікою та будівництвом палаців-лабіринтів. Релігійні вірування – первісні. Вшановували священних тварин (бик, змія, лев, грифон) та хтонічних божеств (Велика Богиня або Велика Матір – культ землі та її життєдайних сил). Культові споруди – вівтарі знаходились біля палаців та у «священних гаях».

В кінці 15 ст. до н.е. Крит захоплюють ахейці – мореплавці та воїни. Головним культурним центром стає їх рідне місто Мікени.

Широко відомі легенди про війну ахейців проти Трої (≈1200 до н.е.). У 12 ст. до н.е. ахейців витісняють дорійці, озброєні залізом.

Гомерівський або *ранній архаїчний період* (11 – сер. 8 ст.ст. до н.е.). Збільшується мобільність племен. Еолійці заселяють північ Греції, дорійці – середню Грецію та східний Пелопоннес, іонійці – Аттику, ахейці – Аркадію та Ахаю. Починається колонізація Малої Азії. З'являється рабство. Виникає єдина народність – елліни, свою країну вони називають Еллада (слова «грек», «Греція» – латинського походження).

У межах відокремленої сільської общини розгортається процес державотворення. Йому притаманні самоуправління та обмеженість аристократії народовладдям.

Розвивається грецька міфологія (головний бог – Зевс, його дружина – Гера, бог морів – Посейдон, бог підземного царства – Аїд). Боги уособлюють ідеї, що здійснюються у всесвіті, закони природи, людські пристрасті та марення. Вони антропоморфні (людиноподібні) та втілені у прекрасних образах. Це свідчить про розуміння еллінами людської могутності.

Історичне підтвердження цих процесів – Гомерові поеми «Іліада» та «Одиссея» (8 ст. до н.е.). Вони оспівують ахейську давнину та відтворюють сучасну дійсність.

Архаїчний період (сер. 8 – 6 ст.ст. до н.е.). Формується особлива політична та соціально-економічна організація суспільства – *поліс* (місто-держави). Поліс об'єднує вільних громадян, забезпечує їм право на землю та рабів, протиставляє їх

колектив тим верствам населення, які не мають політичних прав – періектам, ілотам та метекам. Специфічна ознака полісу – громадське обговорення нагальних проблем, визначення та фіксування думки більшості, підкорення їй усіх.

Конституція полісу може бути демократичною (Афіни) та олігархічною (Спарта). У першому випадку законодавчі функції належать еклесії (народним зборам), за діяльністю архонтів (посадовців) наглядає ареопаг (спеціальний контрольний орган). У другому випадку геруссія (рада старійшин) та апелла (народні збори) мають дорадчий характер. Вони підкорюються владі двох басилевсів – воєначальників, суддів та жреців.

Такі різні форми полісу однаково вважаються найдосконалішими проявами державної влади у той час. Підтверджують таку думку надбання Греції цього періоду. Серед них – писемність, яка була здобутком всіх вільних громадян. Грецька абетка запозичена з Фінікії та творчо перероблена (24 літери з установленими значеннями для голосних та приголосних).

До літературних творів архаїки належать: епос Гесіода (8 – 7 ст.ст. до н.е., «Родовід богів», «Робота і дні»), філософська лірика Архілоха (до 680 – близько 640 до н.е.), любовна лірика Сапфо (6 ст. до н.е.) В мистецтві передують пластичні види. В архітектурі складається ордер (конструктивні та художні стилі): 1) дорійський (сувора могутність, вагова масивність будівлі; материкова Греція, південна Італія); 2) іонійський (витонченість, стрункість будівлі; Мала Азія); 3) коринфський

(пишність декору; Пелопоннес). Вазопис пропонує міфологічні сцени, жанрові епізоди з повсякденного життя, що стають ілюстраціями історії країни.

Виникають Олімпійські ігри – загальногрецькі свята та змагання на честь бога Зевса. Проводилися з 776 р. до н.е. один раз на чотири роки в Олімпії.

Класичний період (5 – кін. 4 ст.ст. до н.е.). Розквіт полісної системи. Рабство є основою економіки. Потребу в рабах задовольнили греко-перські війни (військовополонених обертали на рабів). Центром Греції стають Афіни, під орудою яких була одержана перемога над Персією. Створюється Афінський морський союз – фактична єдина держава зі спільною монетою, єдністю мір та ваги, юридичним контролем з боку Афін.

Найбільша могутність Афін – у правління Перикла (443–429 до н.е.). Це «золота доба» афінської демократії. Периклу вдалося гармонізувати соціальні відносини у внутрішньому житті полісу: послабити напругу між бідними громадянами та політично обмеженою аристократією.

Виникає специфічна антична філософія з раціоналістичним баченням світу. Навколишній світ вважається розумово збагненним, логічно впорядкованим, математично доказовим. Демокріт (460–370 до н.е.) та Левкіпп (близько 500–440 до н.е.) з Мілету намагаються створити універсальні концепції, що пояснять єдність та розмаїтість світу. Сократ (470–399 до н.е.) пропонує маєвтику – дослідницький метод, який дозволяє діставати існуюче у людині знання за допомогою навідних

питань. Платон (427–347 до н.е.) та Аристотель (384–322 до н.е.) продовжують накреслену Сократом гуманістичну лінію. Протагор (490–420 до н.е.) проголошує, що людина є мірою усім речам – існуванню існуючих та не існуванню неіснуючих.

Серед провідних наук також: медицина (Гіппократ, 460–370 до н.е.), історія (Геродот, 484–425 до н.е.; Фулід, 460–395 до н.е.), математика (Архімед, 287–212 до н.е.; Піфагор 570–495 до н.е.).

Створюються давньогрецький театр та драматургія (Есхіл, 525–456 до н.е.; Софокл, 496–406 до н.е.; Євріпід, 480–406 до н.е.; Аристофан, 446–386 до н.е.; Кратін, 520–423 до н.е.; Євполід, 446–411 до н.е.).

Досягнення архітектури уособлюють: афінський Акрополь (438 до н.е., архітектори: Мнєзікл, Іктін, Каллікрат, Архілох під керівництвом Фідія); храм Артеміди в Ефесі (одне з «див світу», 1-а пол. 6 – 1-а пол. 5 ст.ст. до н.е., архітектори: Херсіфон з Кноссу, Метаген, Пеоній, Деметрій; підпалений за легендою Геростаром у 356 до н.е.; відновлений у попередньому вигляді в кінці 4 ст. до н.е. на кошти Александра Македонського, архітектор Дейнократ або, за іншими джерелами, Хейрократ); мавзолей у Галікарнасі (одне з «див світу», сер. 4 ст. до н.е., зруйнований землетрусом у 13 ст.; архітектори: Сатир, Пифей).

Скульптура дає зображення людини у русі та передає рухи душі: «Зевс Олімпійський» (435 до н.е.) Фідія – одне з «див світу», «Дискобол» (сер. 5 ст. до н.е.) Мірона, «Доріфор» (440 до н.е., юнак-списоносець) Поліктета.

Живопис використовує напівтони та перспективу (Полігнот, Аполлодор, Зевксіс, Парасій – усі 5 ст. до н.е.).

Грецьке мистецтво наслідує красу, порядок, лад космосу. Його відрізняють симетрія, ритм, міра, скульптурність, гармонійність. Проте класичне мистецтво не досягло успіхів у зображенні індивідуальності. Воно створило узагальнений тип людини-героя – вияв духовності, гідності та величі полісу.

Елліністичний період (кін. 4 до н.е. – 1 н.е.). Пелопоннеська (431–404 до н.е.), Коринфська (395–387 до н.е.) та Союзницька (357–355 до н.е.) війни за перерозподіл сфер впливу, очолювані та спонукані Спартою, підірвали могутність грецьких полісів. З півночі на Грецію насувається Македонія. Її цар Філіп без опору захопив кілька полісів, а потім розгромив об'єднану грецьку армію. Коринфська угода (338 до н.е.), створена формально проти персів, узаконила владу Македонії, яка очолила новий союз.

Грецький поліс почав перетворюватися на одиницю місцевого самоврядування. Він політично та економічно залежав від централізованої влади Македонії, потім імперії Александра Македонського, після його смерті – знову Македонії і, насамкінець – Риму. У цей період відбулася експансія еллінського світу на схід, південь і захід. Александр Македонський прагнув створити з усіх народів своєї імперії гармонійну єдність. Грецька культура мала стати засадою розквіту нової держави. Це означало соціально-культурну переорієнтацію – *еллінізацію* – світу.

Після передчасної смерті Александра (322 до н.е.) імперію поділили його полководці: Птоломей став царем Єгипту; Селевк Нікатор – держави Селевкідів у Передній Азії; Антігон (Антіох) – Македонії, куди входила Греція. У цих країнах панувала грецька культура. Вона відрізнялась від класичної, проте зберігала та розвивала свої традиції в умовах рабовласницького монархічного індивідуалізму. Офіційною мовою всіх елліністичних держав була грецька (койне). Культурні центри – Александрія, Пергам, Антіохія-на-Оронті.

Для елліністичних релігії та міфології характерний синкретизм. Боги грецького пантеону ототожнювалися зі східними. Розповсюджувалися культу «універсальних» божеств. Зевс Гипсист (вищий за всіх) поєднував функції фінікійського Баала, вавілонського Бела, єгипетського Амона, іудейського Яхве. Діоніс втілює єгипетського Осиріса, малазійських Адоніса та Сабазія. Серапіс зібрав в собі постаті Зевса, Посейдона, Осиріса та Апіса. Головним жіночим божеством зробилася Ісіда, перебравши риси багатьох грецьких та східних божеств. Посилилося значення божества долі Тіхе.

Розвивалися науки: філософія (Піррон, 360–270 до н.е.; Епікур, 341–269 до н.е.; Зенон, 490–430 до н.е.; Посідоній, 135–51 до н.е.; Плотін, 204–270), математика та астрономія (Евклід, 325–265 до н.е.; Гіппарх, 190–120 до н.е.; Нікомед 280–210 до н.е.); географія (Дікеарх, 350–285 до н.е.; Ератосфен, 276–194 до н.е.; Страбон, 64–24 до н.е.); історія (Ніколай Дамаський, 64 до н.е. – 4 н.е.; Діодор Сіцилійський, 90–30 до н.е.); медицина

(Герофіл, 335–280 до н.е.; Ерасістрат, 304–250 до н.е.; Філін Косський, 3 – 2 ст.ст. до н.е.); ботаніка (Теофраст, 371–287 до н.е.).

У літературі домінує драма (Менандр, 342–291 до н.е.; Філемон, 360–264 до н.е.; Діфіл, 4 ст. до н.е.). Епос розвивається у якості героїчного, а також у жанрах новели, оповідання, роману (Аполлоній Родоський, 3 ст. до н.е.; Ямбул, 2 – 1 ст.ст. до н.е.; Евгемер, 340–260 до н.е.). У ліриці створюються жанри елегії та епілії – невеликої поеми (Філіт, 340–285 до н.е.; Каллімах, 310–240 до н.е.; Гермесіанакт, 3 ст. до н.е.).

Архітектура опановує величезні відкриті простори. Споруди грандіозні, вражають величчю, точністю та майстерністю виконання. Міста будують за регулярними планами, вздовж вулиць розміщують колонади. Головні типи будівель: палаци, театри, бібліотеки, храми, булявтерії та екклеіастерії (будинки для зборів). Найбільш відома споруда – Фароський (Александрійській) маяк (одне з «див світу»; збудований у 3 ст. до н.е., зруйнований землетрусом у 1323 р., архітектор Сострат Книдський).

Скульптура подібна до класичної, проте не оспівує ідеалів полісу, переважно декоративна, ілюстративна, оповідальна: «Сатир, який наливає вино» (375 до н.е., Пракситель), «Гермес з немовлям Діонісом» (340 до н.е., Пракситель), «Лаокоон та його сини» (200 до н.е., Агесандр Родоський, Полідор, Афінодор) Афродіта Мілоська (≈130 до н.е., Агесандр Родоський?), Аполлон Бельведерський (4 ст. до н.е., Леохар?), Колосс Родоський (одне з

«див світу»; збудований у 280 ст. до н.е., зруйнований землетрусом у 222 р. до н.е., скульптор Харес). З'являються ідеалізовані скульптурні портрети монархів та садово-паркові статуї.

В елліністичному суспільстві помітна різниця між культурою вищих шарів – еллінізованих – та міських або сільських, що зберігали місцеві традиції. Еллінська культура частково розчинилась у культурах корінного населення еллінізованих країн, але значною мірою стимулювала розвиток у них наук, мистецтв, літератури, ставши їх ідейно-теоретичним та досвідно-практичним підґрунтям.

3. Античні колонії Причорномор'я. Широка мережа грецьких колоній існувала по всьому узбережжю Середземного моря та на його островах. Через них метрополії континентальної Греції вивозили ремісні вироби, ввозили – худобу, рабів та зерно. У 7 ст. до н.е. греки вийшли з Босфору і почали обживати Чорне море (Понт Аквінський, тобто негостинний, потім Евксінський – гостинний). Перші колонії виникли на Західному та Північному узбережжях: Ольвія – форпост грецьких колоній на берегах Бугу; Пантікапей (сучасна Керч), Херсонес (на території сучасного Севастополя), Кафа (сучасна Феодосія) на півострові Крим. Розквіт колоній 4 – 3 ст.ст. до н.е.

На початку грецької колонізації північного Причорномор'я населення України володіло навичками спорудження різноманітних об'єктів житлового, господарського, культового та оборонного призначення, використовуючи при цьому дерево,

глину, камінь тощо. Справжні архітектурні пам'ятки, що споруджувалися за проектами, з дотриманням певних технологій з'явилися саме у містах-колоніях – Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї. Вони наслідували традиції античного містобудування.

Найдавніші відомості про землі нинішньої України містять давньогрецькі та римські джерела. На території Греції та в українській частині Причорномор'я відкрито написи 5 ст. до н.е., що стосуються політичних та господарських зносин Греції, Малої Азії зі Скіфією та колоніями Причорномор'я. В них йдеться також про Боспорське царство із столицею у Пантікапеї. Особливо цікаві написи, що розповідають про приватне життя, продаж чи звільнення рабів.

Грецький історик Геродот, який особисто відвідав північне узбережжя Чорного моря, у своїй праці «Історія» описав цю територію від Істра (Дунаю) до Танаїсу (Дону). Він назвав річки Борисфен (Дніпро), Тирас (Дністер), Гипаніс (Південний Буг), повідомив про рослини (бавовна, цибуля, конопля, чечевиця, часник) та тварин (коні, бики, кабани, олені, зайці, кози, бджоли), побут скіфів (царів, землеробів та кочівників), навів дані про їхні зв'язки з античними містами північного Причорномор'я. Скіфи та інші народи цього регіону згадувалися у працях лікаря Гіппократа (5–4 ст.ст. до н.е.), географа й історика Страбона (1 ст. до н.е. – 1 ст. н.е.), історика Публія Тацита (1 ст. н.е.), астронома й географа Клавдія Птолемея (2 ст.).

4. Культура античного Рима. Римська культура спочатку була культурою общини, потім – міста-держави. Вона пройшла

складний шлях розвитку, поширювалася та розповсюджувалася поступово, включала в себе такі культурні центри як Афіни, Александрія, Пергам, змінювала свій характер під впливом етрусської, грецької, елліністичної культур. Це відбувалося оскільки Рим перетворювався на величезну середземноморську державу, підкорював собі Апеннінський півострів, західну та південно-західну Європу, Малу Азію, Сирію, Палестину, північну Африку.

Царський період (754–509 до н.е.). Рим виник у 754 р. до н.е. з групи поселень. Першим царем вважається його засновник – легендарний Ромул. Потім було ще шість царів. Влада царя обмежувалася сенатом та коміціями (народними зборами). Рим мав полісну організацію. Основу економіки складало общинне сільське господарство. Велике значення в суспільстві мала родина. Вона здійснювала виховання людини в дусі поваги до вірувань та звичаїв предків, покорі батьківській владі, дисципліни та громадського обов'язку.

До повноправного населення належали патриції – представники родової організації (300 родів поділялося на 30 курій), пануюча верства власників землі та рабів. Поза родовою організацією знаходились плебеї – дрібні та середні землевласники. Між патриціями та плебеями склалася особлива форма соціальних відносин – клієнтела. За неї бідні родичі та чужинці, що приїхали з інших територій, індивідуально або колективно знаходились під покровительством багатіїв, були їх клієнтами. Клієнт отримував родові ім'я патрона, земельний

наділ та зобов'язувався нести військову службу на користь патрона. Стосунки патрона і клієнта вважалися священними та непорушними.

Релігія базувалася на уявленнях про духів – покровителів та охоронців місць, дій, станів. Вони були безтілесні та не мали статі. Генії – особисті покровителі кожної конкретної людини. Пенати – охоронці родинного вогнища, родини. Лари – покровителі будинків та доріг.

Мистецтво зазнало впливу етрусків, у яких запозичена будівельна техніка, типи споруд з акцентом на фасаді будівлі, живопис та декор.

Республіканський період (509–27 до н.е.). Після вигнання царя Тарквінія Гордого царську владу поділили між двома консулами. Формально вищим органом вважалися народні збори, але керував сенат. Він вирішував питання державного майна, фінансів, внутрішньої та зовнішньої політики, релігії, культу тощо.

Плебеї розпочали активну боротьбу за свої політичні права. Внаслідок цього вони отримали: 1) посаду народного трибуна (494 до н.е.); допуск до консулату (367 до н.е.); 3) скасування боргової кабали (326 до н.е.). Відбулося злиття старих патриціанських родів з верхівкою плебсу. Виникла нова аристократія – нобілітет, який мав великий вплив на сенат.

Зовнішня політика Риму – постійні завойовницькі війни. Вони супроводжуються збільшенням території та кількості рабів. Формується класична рабовласницька держава – аристократична республіка.

У 1 ст. до н.е. республіканський устрій себе вичерпує: величезні території та рабів можна стримувати лише військами. Йде епоха диктатур (Марій, 86–87 до н.е.; Сулла, 82–79 до н.е.) та тріумвіратів (1-й: 60–53 до н.е., Красс, Помпей, Цезар; 2-й: 43–31 до н.е., Антоній, Октавіан, Лепид).

Головна тема римської міфології – особлива роль Рима у світі. Поширені легенди про Енея (нащадки якого заснували Рим) та Ромула. З 5 ст. до н.е. римляни почали запозичувати та пристосовувати до себе грецький та частково етруський пантеон богів (головний бог – Юпітер, його дружина – Юнона, бог морів – Нептун, бог підземного царства – Плутон). З 2 ст. до н.е. розповсюджуються східні культури Ісиди, Кібели, Осиріса. Також існував культ чеснот – Мужності, Справедливості, Згоди, Дисципліни тощо. Жреці не складали окремої верстви, були виборними посадовцями.

Найбільш розвинуті науки:

1) філософія розвивалася під впливом грецької, запозичила її понятійний апарат, терміни та напрями (матеріалізм, провіденціалізм, фаталізм). Представники: Сціпіон Молодший (185–129 до н.е., стоїцизм), Тіт Лукрецій Карр (99–55 до н.е., епікурейство), Марк Теренцій Варрон (116–27 до н.е., скептицизм). Цицерон сформулював культурний ідеал: людина поєднує філософську освіту (засіб особистого вдосконалення) та риторичну (засіб впливу на суспільство);

2) право започатковане «Законами XII таблиць» (5 до н.е.). Це – найдавніший кодекс римських звичаїв, занотований на

дошках (записи про землеволодіння, родини, боржників, провини). Він свідчить, що патріархальні родові звичаї змінені на фіксоване право. У республіканський період складається Римське право – чітка система соціально-економічних та політичних настанов (закони коміцій, постанови сенату, едикти посадових осіб);

3) історія представлена працями «Загальна історія» Полібія (203–120 до н.е.), «Начала» Катона Старшого (234–149 до н.е.), «Записками про галльську війну», «Записками про громадянську війну», що створили історико-мемуарний жанр, Гая Юлія Цезаря (101–44 до н.е.).

Література 5 – 4 ст.ст. до н.е. не збереглася. За свідочтвами вторинних джерел це були: 1) ліричні твори – обрядові та ліро-епічні (про подвиги римських героїв) пісні; 2) драматичні – музичні вистави, розвинуті з хорових сцен, фарсові сценки (ателани); 3) оповідальні – ораторські промови, аннали.

Першим римським поетом вважається Аппій Клавдій (4 – 3 ст.ст. до н.е.), автор збірки моралізаторських віршів. З середини 3 ст. до н.е. римська література опановує грецькі твори. Лівій Андронік (283–200 до н.е.) перекладає латиною «Одиссею», деякі трагедії та комедії. Оригінальну римську комедію створили Плавт (254–184 до н.е.) та Теренцій (195–159 до н.е.), трагедію – Пакувій (220–129 до н.е.) та Акцій (170–90 до н.е.). Серед поетів: Вергілій (70–19 до н.е.; «Буколіки», «Енеїда», «Георгіки»), Гораций (65–8 до н.е.; «Оди», «Послання»), Овідій (43 до н.е. – 17 н.е.; «Метаморфози»).

Театр виник з обрядових свят врожаю. Багато суто римських жанрів: ателана, сатури, мім, памата, тогата. В 1 ст. до н.е. було три кам'яних театри – Помпея, Марцелла та Бальби. Відомі імена акторів трагіка Клодія Езопа (≈ 120 – ≈ 60 до н.е.) та коміка Квінта Росція Галла (130–62 до н.е.). Великої популярності набув цирк (гладіаторські бої, бої диких звірів).

Для римської архітектури притаманні широкі містобудівні заходи, прямокутні (повторення в плані військового табору) схеми, потяг до симетричності. Головні типи споруд: базиліка, терми, тріумфальна арка, пантеон. В образотворчому мистецтві передує скульптура в жанрах портретної статуї та погруддя. Твори переважно ідеалізовані, з елементами руху. Відбувається масштабне копіювання грецької скульптури.

Імперський період (27 до н.е. – 476 н.е.). Після розгрому другого тріумвірату Октавіан Август (63 до н.е. – 14 н.е.) встановлює принципат. Формально зберігається республіканський лад, Октавіан – лише головуючий член сенату – принцепс. Але йому належить верховна військова влада – імперій. Звідси виникає термін «імператор» (спочатку як частина титулу принцепса). За часів Римської імперії змінилися династії Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв та Антонінов.

Імператори мали трибунські повноваження, звання понтифіка (верховного жреця), за бажанням займали посади консула, проконсула, цензора, вели зовнішню політику, приймали закони, керували провінціями, у яких стояли легіони, призначали

військових командирів та управлінців, розпоряджалися скарбницею, чеканкою золотої та срібної монети.

Сенат мав формальне значення – затверджував нових імператорів, які призначались попередниками чи захоплювали владу. Між імператорами та знаттю точилися гострі конфлікти, що приводило о заколотів, репресій та громадянських війн.

У 2 ст. Римська імперія має найбільше територіальне розширення: від Британії на заході – до Ассирії на сході, від Дакії на півночі – до Мавретанії* на півдні. Зв'язки між провінціями слабкі. У економічному плані розвинуті рабовласницькі відносини перетинаються з доримськими, доелліністичними, патріархальними.

Виникає Християнство, яке намагається соціальну кризу вирішити у моральному аспекті (з 313 – офіційна релігія Римської імперії).

Філософія зазнає сакралізації. Християнська релігія використовує античну думку для обґрунтування своїх догм (Плотін, 204–270; Августін, 354–430; Халкідій, 4 ст.; Марій Вікторін, ≈281–363; Макробій, 4 – 5 ст.ст.). Природничі науки переважно мають прикладний характер. Найбільш розвинені математика (Менелай Александрійський, 70–140; Папп Александрійський, 290–350; Діофант Александрійський, 3 ст.; Гипатія, 370–415; Прокл Діадох, 412–485) та астрономія (Клавдій Птолемей, 87–165, створив геоцентричну систему світу). З

* Історична область на Північному Заході Африки, територія сучасних Західного Алжиру та Східного Марокко.

суспільних наук найбільш розвинута історія: «Римська історія» Тита Лівія (59 до н.е. – 17 н.е.); «Аннали», «Історії» Публія Корнелія Тацита (56–117); історико-біографічні життєписи Плутарха (46–120) та Светонія (70–140). Право поділяється на публічне (питання держави, культу тощо) та приватне (інтереси приватних осіб).

У літературі працюють: Сенека (4 до н.е. – 65 н.е., трагедії), Петроній (27–66, роман «Сатирикон»), Апулей (120–180 роман «Золотий осел»), Ювенал (60–127, поезії-сатири). В образотворчому мистецтві домінує архітектура. Вона прославляє особу імператора і могутність імперії («Золотий дім Нерона», форум, амфітеатр Колізей). У скульптурі переважають копії та витончені рельєфи (камеї).

У 395 р. імперія поділяється на Східну та Західну. Східна з центром у Константинополі проіснувала ще 1000 років. Західна з центром у Римі була захоплена вестготами (германським племенем) у 5 ст. Ця подія є кінцем античності.

Значення римської культури важко переоцінити. Латинська мова, яка була її носієм, закладена в основу цілої групи мов названих романськими. Велика кількість сучасних медичних та юридичних термінів латиські. Завдяки римській культурі збереглися відомості про грецьку. Події та герої римської культури осмислюються як культурні символи і допомагають глибше розуміти сучасність.

Питання до теми:

1. Чи можна сказати, що суспільство «схоле» є обмеженим?

2. Що в першу чергу уособлює антична міфологія?
3. Чи можна сказати, що на теренах сучасної України мала місце антична культура?
4. Що на вашу думку зумовило захоплення Риму вестготами?

ТЕМА 6. Культура Середньовіччя

Лекція 1. КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ

1. Загальні відомості про Візантійську імперію та основні етапи розвитку візантійської культури.
2. Основні риси візантійської культури.
3. Література та мистецтво Візантії.
4. Вплив візантійської культури на Давню Русь.

1. Загальні відомості про Візантійську імперію та основні етапи розвитку візантійської культури. Візантійська імперія виникла у 4 ст. при розпаді Римської імперії у східній та південно-східній її частинах, проіснувала до середини 15 ст. Столиця – Константинополь, до 330 р. мав назву Візантій (звідси назва імперії, яку дали історики у 18 ст.). Візантійці називали себе ромеями (римлянами, але по-грецьки), свою державу – Ромейською імперією. Назва Візантія введена після падіння імперії (затвердилася у науці у 19 ст.).

Кордони Візантії постійно змінювалися. У часи найбільшого розширення держава охоплювала Кавказ, Закавказзя, Малу Азію, Сірію, Палестину, Синай, Єгипет, Грецію, Південну Італію, Сицилію, узбережжя Адріатики, Балканський півострів. Етнічний склад Візантійської імперії – греки, сирійці, копти, вірмени, грузини, елінізовані малоазійські племена, фракійці, іллірійці, даки, слов'яни, араби, печеніги, половці. Головну роль у економічному, політичному та культурному житті Ромейської

імперії грало грецьке населення. Стійко зберігалися античні традиції у освіті, вихованні, мистецтві, літературі, побуті.

Основні етапи розвитку візантійської культури:

1) 4 ст. – середина 7 ст. відбувається перехід до християнського світобачення. Християнська теологія для обґрунтування своїх ідеалів використала античну наукову думку;

2) середина 7 ст. – середина 9 ст. починається занепад, пов'язаний зі сталістю економіки, аграризацією міст, втратою Візантією східних провінцій. Виникає широкий релігійно-політичний рух – *іконоборство* (ідейна суперечка про можливість та неможливість описати та пізнати Бога). У казну забираються церковні та монастирські скарби;

3) середина 9 ст. – 12 ст. здійснюється схизма – розрив між східною (православною, греко-кафолічною) та західною (католицькою) церквами.

4) 13 ст. – 15 ст. збільшуються ідейна реакція, політичний та економічний занепад. Візантія, зруйнована хрестоносцями (4 хрестовий похід), розпадається на Латинську імперію, Нікейську, Епірську та Трапезунську держави. У 15 ст. територію Візантії займають турки, вона входить до складу Османської імперії.

2. Основні риси Візантійської культури. *Політичний устрій* – імперія, на чолі – імператор, який має титул василевс та вшановується як божество. Сильно розвинений бюрократичний апарат. Василевс вважається головним чиновником, його влада

не спадкова. Він опікується питання керування державою, права, релігії, освіти.

Церква визнає першість державних структур. Імператор головує на церковних соборах, призначає та знімає патріархів, вирішує церковні суперечки.

Населення всіх регіонів та походжень має рівні права та судочинство. Проте імператор свавільно може вирішити будь-яке правове питання.

Ідеологія. Головний об'єкт сакрального вшанування – держава. Кінець світу уявляється як мирний перехід всій імперії в Боже царство. Земне існування людини – пролог до вічного життя. Етичні цінності: нехтування земними благами, смирення, аскетизм, благочестя. Праця оцінюється як дисципліна, а не творчість. Візантіїці виходять з того, що знають «божественну істину». Біблія розуміється як сукупність необхідного знання. Тому: 1) всі явища дійсності поділяються на добрі та погані; 2) у суспільстві культивується ксенофобія (підозра та ненависть до іноземців) передусім до католиків; 3) переслідуються «інші думки» та їх носії.

Освіченість. Освічена людина повинна була мати знання з класичної літератури, філософії, математики, астрономії, медицини, розмовляти та писати класичною грецькою мовою.

У 9 ст. у Константинополі створюється Магнаврська школа (з 11 ст. – університет) з факультетами юридичним та філософським. Серед викладачів – видатний вчений-енциклопедист Лев Філософ або Математик.

Традиціоналізм. Ромейці сприймали свою державу як продовження Римської імперії. Антична традиція не переривалась, але не мала самостійного розвитку, не рухалась вперед. Античні скарби, що зберігала Візантія створювались в умовах рабовласницької держави. За нових культурних умов (історичних, економічних, світоглядних) вони стали ланцюгом, який прикував до минулого.

Візантія не зазнала істотного впливу культури варварських народів та народів, що жили у ній. Своя культура розглядалась візантійцями як чільне досягнення людства. Досвід інших народів використовувався мало. Джерелом знання вважалася традиція. Наукове спостереження та експеримент були вкрай рідкими, не оперували критерієм достовірності і залучалися лише до з'ясування поверхових явищ оточуючого світу. Візантійське мистецтво виконувало функцію трансляції античної спадщини іншим державам.

Культура мала книжковий характер. Візантія не змогла опанувати античну спадщину, яку зберігала. Перехід до середньовіччя затягнувся. Повільно, але невпинно вона відставала від Західної Європи.

3. Література та мистецтво Візантії. Література, зберігаючи античні традиції, виробила власні художні принципи: 1) відповідальність автора перед Богом; 2) власна нікчемність автора; 3) оцінка дійсності за виміром «добро-зло»; 4) показ героя-праведника; 4) символічність; 5) асоціативність; 6) мислення стереотипами.

Драма не отримала розвитку за відсутності театру, засудженого християнськими теологами. Лірика існувала у жанрах церковної поезії, переважно у гімнах. Вони будувались на матеріалі Ветхого та Нового Завітів та мали дидактичний характер. Найбільш відомий автор Роман Солодкоспівець (5 – 6 ст.ст). Епос – найбільш розвинений літературний рід. Створювалися прозові твори, які не мали чіткої границі між філософією, теологією, історією та белетристикою (Іоанн Злотоуст, 347–407; Григорій Богослов, 330–390; Георгій Амартол, 842–867; Михайло Пселл, 1018–96).

У «Хронографії» Михайла Пселла створено картину царювання Костянтина Мономаха. Твір дає концепцію людини, яка поєднує суперечності та має мінливий характер. Образ розкривається в дії, у взаємозв'язках з зовнішнім світом, співвідноситься з фізичними рисами. Автор ґрунтується на принципах, не притаманних літературі того часу, значно випереджає їх.

У період іконоборства розквітає агіографічна література у жанрі житій святих. Створюються «Четьї Мінеї» – величезні 12-місячні збірки житій святих. Вони складаються за місяцями у порядку щорічного вшанування церквою пам'яті кожного святого.

У містобудуванні та світській архітектурі також зберігаються античні традиції. Споруди Константинополя нагадують римські – форум з колоною, іподром, палаці з великими приміщеннями та мозаїчною підлогою.

Яскравим досягненням візантійської архітектури є храм Святої Софії (532–537, архітектори: Анфимій з Трал, Ісідор з Мілету). Це базиліка з величезним куполом, чаша якого «летить»: масивні опорні стовпи маскуються. Цей храм порівнюється з величчю Візантійської держави і уособлює у своєму архітектурно-художньому образі уявлення про вічні та недосяжні надлюдські начала.

Скульптура відображає дійсність за допомогою духовно-емоційного строю художніх образів. Переважають скульптурні рельєфи, вироби з каменя, кості, металу.

Живопис представлений мозаїкою, іконописом, фрескою, книжковою мініатюрою.

4. Вплив візантійської культури на Давню Русь. Візантійська культура мала значний вплив на культуру інших держав, серед яких Давня Русь. Це стосується перш за все прийняття Руссю християнства у вигляді візантійського православ'я. По-друге, руська писемність створена на основі грецької абетки, запозиченої з Візантії.

Це зумовлено тим, що до 12 ст. Візантія мала досить високий рівень матеріального виробництва (хоча він й регресував, але ще випереджав західноєвропейській). Крім того, книжковий характер візантійської культури пропонував велику кількість наочних прикладів, що зрозуміло засвідчували цей високий рівень, зв'язок з традицією, стійкість, готову системність образу життя та культури в цілому.

Лекція 2. КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ РУСІ

1. Язичницька культура давніх слов'ян.
2. Прийняття християнства та його культурно-історичне значення.
3. Культура Київської Русі.

1. **Язичницька культура давніх слов'ян.** Літопис не зберігає часу, коли слов'яни прийшли з Азії до Європи. Проте з 6 ст. матеріальні пам'ятки, що збереглися, дозволяють говорити про власну і достатньою мірою сформовану культуру слов'ян, у першу чергу східних. До створення Київської держави вони мали значну історію, помітні успіхи в області матеріальної культури (обробка металу, знаряддя для обробки землі). У слов'ян були певні уявлення про земний світ і потойбіччя, ритуали, яких вони суворо дотримувалися.

Давньоруська культура не була суто слов'янською. Вона складалась із:

- господарсько-технологічних регіонів (землеробського, скотарського, промислового);
- засобів життя (осілого, кочового, бродячого);
- етнічних потоків (слов'янського, балтійського, фінно-угорського, з впливом германського, північнокавказького, тюркського).

Мова – єдиний елемент давньоруської культури, у якому слов'янське домінування безсумнівно.

Протягом 7 – 8 ст.ст. слов'яни оселяються по всій Східноєвропейській рівнині. У цьому повільному русі вони не втрачають зв'язку між собою, у кордонах з Візантією експансія слов'ян має мирний характер. «Повість временних літ» (1100-ті) дає відомості про чотирнадцять слов'янських племен – полян, сіверян, древлян, кривичів, уличів, хорватів, радимичів, дреговичів, в'ятичів тощо.

До 9 ст. слов'яни встановили тісні культурні зв'язки з Візантією, Сходом та Західною Європою. До 10 ст. вони виробили певні форми та традиції торгівельних угод. Угоди, підписані князями Олегом та Борисом із греками, складені двома мовами – руською та грецькою. Отже, писемність у слов'ян існувала до прийняття християнства. Також у слов'ян було й законодавство, ще до «Руської правди». В угодах йдеться про «Закон Руський», за яким жили слов'яни.

Економіка слов'ян передбачала землеробство, скотарство та торгівлю. На торгівельних шляхах виникали міста – Новгород, Полоцьк, Ростов, Смоленськ, Київ. Вони були центрами політичного та культурного життя і ремісничого виробництва (міська культура). У скандинавських джерелах 9 ст. Давня Русь має назву «Гардарик» – країна міст.

Провідне місце в культурі цього періоду посідає язичницька релігія. За її допомогою слов'яни сприймали світ як систему основних змістовних подвійних протиставлень (бінарних опозицій). Вони визначали просторові, часові, соціальні тощо характеристики світобудови таким чином: щастя (доля) –

нещастя (недоля); життя – смерть; небо – земля; вогонь – вода; старий – молодий; старший – молодший; день – ніч; весна – зима; близько – далеко; сонце – місяць; парний – непарний; праворуч – ліворуч. Цей принцип вказує на приємні та неприємні для родового колективу чинники буття. Вони втілювалися у міфологічних персонажах й персоніфікувалися (наприклад, жива та мертва вода, Правда та Кривда, Жар-птиця, тридесяте царство тощо).

Можна виділити три етапи розвитку слов'янського язичництва. Перший – слов'яни вшановували Мати-Землю (Мати сира земля – постійний епітет вищого жіночого божества), водяну стихію (русалки, водяні, моряни), ліс (лісовики), сонце (Даждьбог), вітер (Стрибог). Існували божества певних господарських циклів – Ярило, Кострома, що уособлювали весняну родючість (ритуал «поховання зими») та невеликих замкнених колективів – Род, Чур.

Другий – з'являються міфологізовані генеалогічні герої: Кий, Щек, Хорив (у східних слов'ян); Чех, Лех, Крак (у західних). Розвивається культ предків. Смерть сприймається як перехід у підземний світ. Слов'яни спалювали труну чи ховали її у землі. У першому випадку вважають, що залишається душа, у другому – що мерці існуватимуть у іншому світі. За слов'янськими віруваннями предки й після смерті продовжують жити з ними.

Третій – з'являється «бог богів», що віддалений від світу. Це небесна істота, голова в ієрархії богів. У 6 ст. головою Всесвіту визнали Перуна, бога-громовержця. Стали розвиватися форми

язичницької обрядовості – організованої системи логічних дій, які мають практично впливати на природу, щоб змусити її слугувати людині. Язичницька обрядовість включала в себе ритуали вшанування божеств, різні види мистецтв (скульптуру, чеканку, різьблення амулетів та оберегів, фольклор – оспівування образів берези, калини тощо).

Слов'яни будували багатокупольні дерев'яні храми. Обряди супроводжувались читанням замовлянь, заклинь, співом, танцями, грою на музичних інструментах, елементами театралізованих дій.

У 980 р. князь Володимир (≈960–1015) мав намір здійснити першу релігійну реформу. Оскільки у слов'янському пантеоні були боги й неслов'янського походження (фінська богиня Мокош, східний бог Хорос тощо), то міжплемінні конфлікти закріплювались у релігійній сфері. Суттю цієї реформи було злиття всіх богів у єдиному слов'янському пантеоні. Спроба ця зазнала поразки.

Язичницька релігія й пов'язані з нею правові уявлення та звичаї стримували розвиток феодалізму. Принадні родовому устрою, що вже вичерпав себе, ці уявлення та звичаї не могли надати членам суспільства шаблонів поведінки, які притаманні феодалізму. Проте у суспільно-політичному житті Русі відбувались зміни, обумовлені соціальними, економічними, міжнародними факторами. Вони мали змінити свідомість, світогляд, ідеологію. Оскільки пануючою формою ідеології була релігія, то зміни повинні були вилитися саме у релігійну форму.

Князь Володимир, після того, як його перша релігійна реформа зазнала поразки, мав зробити вибір на користь якоїсь монотеїстичної релігії, оскільки тільки вона могла підняти Русь до рівня розвинутих феодальних держав. Було чотири можливості: Русь могла стати мусульманською, іудейською, католицькою чи православною державою.

2. Прийняття християнства та його культурно-історичне значення (988 р.). Вибір східної гілки християнства – православ'я – був обумовлений цілою низкою причин:

– традиційні політичні, культурні, економічні, зв'язки Києва та Константинополя;

– у системі візантійської державної влади церква займала підпорядковане положення, залежала від імператора (це збігалось з політичними міркуваннями князя Володимира);

– православне християнство не зв'язано мовними канонами (у католицтві відбувається богослужіння латиною, а візантійська церква дозволяла богослужіння національною мовою, тобто підіймала слов'янську мову до рівня божественної).

Прийняття Християнства мало такі наслідки:

1) позитивні:

– Русь почала орієнтуватися на християнський Захід, а не на мусульманський Схід;

– країна об'єдналася загальною для всіх племен релігією (раніше кожне плем'я мало своїх богів, тепер вони мали одну віру і поділ на племена поступово зник, замінився спільним поняттям «руський»);

- збільшилася влада київських князів (церква створила уявлення про її божественне походження);
- зникло рабство та інші ознаки родового устрою;
- на Русі поширилась писемна культура, книжна культура, культура читання;
- мистецтво почало розвиватися у контексті світової художньої культури;

2) негативні:

- поруч із християнською вірою, що була недостатньо визнана населенням, жили культури давніх богів. А оскільки влада спиралась на релігію, як на соціальний інститут, що регулював суспільне життя, то ця двоїстість віри сформувала особливий тип руського масового православ'я – формального, забобонного, пов'язаного з язичницькою містиккою;
- процес зміни духовних та моральних орієнтирів важкий. Тим більше він важкий, коли на зміну життєлюбному оптимізму язичництва йшла віра, що вимагала обмежень, суворого дотримання певних моральних норм. Тому прийняття християнства було зумовлене насильницьким зламом всього устрою давньоруського життя;
- православ'я орієнтувало людину на духовне перетворення, стимулювало прагнення самовдосконалення. Це зумовило розвиток феномену духовності, проте не давало стимулів для соціального прогресу, для перетворення реального життя особистості (у західному християнстві значно сильніша ідея суспільного руху);

– створились особливі умови, в яких існували церква та держава. Держава взяла на себе церковні завдання. Церква стала знаряддям централізації держави, створила ідеальні обставини для самодержавства, проте її великі організаційні можливості сприяли згодом культурній замкненості країни, посиленню традиціоналізму, наростанню культурного відставання від Західної Європи.

3. Культура Київської Русі. У 12 – 13 ст.ст. давньоруська культура досягла свого найвищого рівня, розповсюдилась на величезній території Східної Європи. Руські міста стали співучасниками створення загальноєвропейського романського художнього стилю.

Видатний розвиток отримало руське ремісництво. Існувало більше 40 ремісницьких фахів. Важливе місце серед них займало ковальське. Металева пластика, різьба по кістках, деревообробка, ткацтво, художнє лиття, ювелірна справа були високохудожніми.

Мовна культура відбилась у народній поетичній та пісенній традиціях: піснях, казках, загадках, прислів'ях. У 10 ст. виник героїчний билинний епос – твори героїко-історичної тематики із пафосом оборони християнства. Основна їх тема – територіальна боротьба Давньоруських держав із степовими кочівниками. Виділяють три билинних цикли:

- найстаріший або новгородський («Святогор», «Микула Селянинович», «Вольга Всеславич»);
- київський (про богатирів Іллю Муромця, Добриню та Альошу Поповича, з головним героєм Володимиром Великим «Червоне

Сонечко», в образ якого з'єдналися риси кількох князів Київської Русі);

– галицько-волинський (зосереджений навколо князя Романа).

Билини зберегли багато відомостей про стародавні часи, зокрема: князівсько-дружинний побут; становлення суспільства до відомих історичних осіб; уявлення про тогочасні чесноти; імена половецьких і ординських ханів (Сартака, Батия, Таврула, Узбека). Билини говорять про калік – перехожих, про капелюхи Сорочинської (тобто Сарацинської) землі. Билина про Василя Буслаєва зберегла розповідь про специфічне заняття новгородської молоді – ушкуй.

Значним культурним надбанням була писемність. Давньоруська мова сформувалась у 11–14 ст.ст. на підставі східнослов'янських писемних діалектів. Старослов'янська мова з'явилась на Русі разом з богослужбовою літературою. Слов'янська абетка була створена греками Кирилом (827–869) та Мефодієм (815–885) з урахуванням специфіки слов'янської мови, на основі грецького скоропису, з доданням літер з коптської та самаритянської абеток.

Слов'янська писемність, її література досягли визначного розвитку в 11–12 ст.ст. Найбільш відомий твір – «Слово про похід Ігорів» (кін. 12 ст.). За своєю художньою мовою та літературною образністю він посідає місце в одній ланці з провідними творами європейської середньовічної літератури.

Міське населення Русі було писемним. Князі володіли іноземними мовами. У монастирях були школи, бібліотеки,

архіви, перекладалась велика кількість літератури, створювались літописи. *Літописами* називають історичні твори, виклад в яких ведеться суворо за роками і супроводжується хронографічним (річним), часто календарним, а іноді й хронометричним (годинним) датуванням. За видовими ознаками вони близькі західноєвропейським *анналам* (від лат. *annales libri* – річні зведення) і *хронікам* (від греч. *chronikos* – що відноситься до часу). У вузькому значенні слова *літописами* прийнято називати тексти, що дійшли до нас, які збереглися в одному або декількох схожих між собою списках. Іноді невеликі за обсягом літописи – найчастіше вузькомісцевого або хронологічно обмеженого характеру – називають *літописцями* (Рогожській літописець, Літописець початку царств тощо). У 19 ст. було встановлено, що практично всі літописні тексти, які збереглися, є компіляціями – *зведеннями* попередніх літописів.

Зведення – реконструкція тексту, що лежить в основі всіх літописних списків даної редакції. Такий передбачуваний початковий текст називається протографом (від греч. *protos* перший + *grapho* пишу). Іноді в основі тексту списку літопису лежить декілька протографів. У такому разі говорять не про редакцію зведення, а про редакцію літопису (редакцію редакції), тобто існуючі списки є зведеннями попередніх літописних зведень.

Одним з найскладніших у літописознавстві є поняття авторства. Майже всі відомі літописи – результат роботи декількох поколінь літописців. Перш ніж приступити до опису

подій і процесів, очевидцем або сучасником яких був автор, він спочатку переписував один або декілька попередніх літописних зведень, що були в розпорядженні. Для автора літопису критерієм достовірності його особистих вражень була їх відповідність колективному досвіду суспільства.

Початок староруського літописання прийнято пов'язувати з «Повістю временних літ», яку приписують ченцю Києво-Печерської Лаври Нестору. Ця перша історіографічна праця показує історію Староруської держави на широкому фоні подій всесвітньої історії. Літопис увібрав в себе родові перекази, повісті, оповіді, легенди, життя перших руських святих – твори сучасної літописцю літератури. «Повість временних літ» закликає князів до єдності російської землі і захисту її від зовнішніх ворогів.

З 11 – 12 ст.ст. дійшло більше восьмидесяти духовних та світських книжок, як правило анонімних. Література Давньої Русі несла у собі виховні функції. Церковна література існувала у жанрах – притчі, життя, повчання («Повчання» Володимира Мономаха, «Сказання про Бориса та Гліба», «Слово про закон та благодать» київського митрополита Іларіона). Література розповідала не про вигадане, а про реальне, майже не використовувала умовних дійових осіб. Імена персонажів історичні. *Київський літопис* безпосередньо продовжує «Повість временних літ». Це зведення закінчується у всіх своїх списках 1199 р., висвітлює історію Подніпров'я. Події викладені з великою хронологічною точністю. У його створенні брали участь

багато авторів. Під 1187 р. вжито слово «Оукраина», згадуючи про смерть князя Володимира Глібовича: «о нем же Оукраина много постона». Літопис містить в основному докладні розповіді, присвячені князям з роду смоленських, які князували в Києві. Виклад дуже близький до «Слова про похід Ігорів», можна говорити про літературну школу.

Високий рівень мало законодавство Давньої Русі. Правовий кодекс «Руська правда», написаний простою, зрозумілою мовою вражає розвинутою для свого часу православною культурою.

Після прийняття християнства для Русі характерне суперечливе ставлення до світських розваг: то їх забороняли, то визнавали необхідність сміхової розрядки. З 11 ст. у літературних пам'ятках зустрічаються відомості про скоморохів. Це були актори, що поєднували риси розважальника, драматичного лицедія, музики, співця, танцюриста, фокусника. На одній з фресок Софійського собору зображено князівський кортеж за їхньої участі. Улюбленим видовищем народу були колективні ігрища, що додавалися до побутових чи землеробських свят. «Сміхова культура» збереглася у традиціях цих свят.

Русь залишила по собі величні пам'ятки давньої архітектури: Богородицю Десятинну (Десятинну церкву, що збудована на честь прийняття християнства), Софійські собори у Києві, Новгороді, Полоцьку, Золоті брами у Києві та Володимирі.

Принципи будівництва храмів (хрестово-купольний стиль) були взяті з Візантії. Храм являв собою зменшене відображення світобудови. Увага до склепінчастих арок пов'язана з тим, що у

мистецькій традиції купол символізує небо. Весь центральний простір храму у плані зображував хрест.

З внутрішнього боку храми прикрашались фресками, мозаїками, іконами. Найбільш вшанованою на Русі була ікона «Володимирської Богоматері» з немовлям на руках (грецький митець 11 ст.), що стала своєрідним символом Русі. Також неабияк вшановувались «Ярославська Оранта» (поч. 12 ст.) та «Устюжське Благовіщення» (перша пол. 12 ст.).

Найбільший розквіт культури та державності Київської Русі відбувається за часів князювання Ярослава Мудрого (1015–54 рр.) та Ярославичів.

У середині 12 ст. Русь поділяється на кілька князівств. У 13 ст. виникає небезпека із Сходу – монголо-татарська навала, із Заходу – інтервенція Литви та Швеції, південно-західні землі опиняються у складі Великого князівства Литовського. На Північному Заході своєрідно розвивається Новгород. Принципи Новгородської демократії надавали можливість брати участь у політичному житті республіки не лише знаті, а й міському плебсу. В умовах тиску із Заходу та Сходу республіка прагнула зберегти свій тип розвитку.

До нас дійшли декілька новгородських літописних збірників, так звані літописи I, II, III, IV, Софійський літопис, Супрасльський літопис, Літопис Авраамки (що дає відомості про останні часи незалежності, переривається незадовго до падіння Новгорода), Літопис архангелогородський (друга пол. 15 – поч. 16 ст.ст.). До літописів новгородських за походженням довго

відносили «Повість про місто В'ятку», що стосується перших часів в'ятської общини. Велика частина новгородських літописів створена при церквах й монастирях. Новгородські літописи відрізняються особливою стислістю, «діловим» складом мови, відсутністю поетичних фарб, драматичних розмов, благочестивих роздумів. Укладачі цінують час та пергамент.

У боротьбі за незалежність Новгорода прославився князь Олександр Невський (1220–63). Своєю гнучкою політикою поступок Золотій Орді, він відтягнув зруйнування новгородської незалежності. Тільки у 1478 р. Новгородська республіка увійшла до складу Великого князівства Московського. Зник останній осередок східнослов'янської культури, що мав прозахідно-європейський тип розвитку.

У цілому, давньоруська цивілізація київського періоду була схожа на феодальні цивілізації Західної Європи. Їх зближували технології матеріального виробництва, міський характер культури, єдність багатьох ціннісних орієнтацій. Православ'я виступило системостворюючим фактором руської культури. Релігія визначила світобачення особистості та суспільства в цілому, на цій основі інші компоненти культури сформували своєрідність історичної долі Київської Русі.

Лекція 3. АРАБСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА

1. Основні риси арабської культури.
2. Наука.
3. Література та мистецтво.

1. Основні риси арабської культури. Терміном «арабська культура» позначають середньовічну культуру, що склалася у Арабському халіфаті у 7 – 10 ст.ст. у процесі взаємодії арабів та завойованих ними народів Близького та Середнього Сходу, Північної Африки та Південно-Західної Європи. Після розпаду халіфату термін «арабська культура» ототожнювався з терміном «мусульманська культура».

Арабський халіфат склався у наслідок військових експедицій медінських арабів початково на Аравійському півострові, потім далеко за його межами і у часи найбільшого територіального розширення займав простір від Піренейського півострова до річки Інд, включаючи Ірак, Іран, Сирію, Палестину, країни Магриба*, Лівію, Єгипет, острови Середземного моря.

Халіфат являв собою мусульманську теократичну державу, очолювану духовним та світським головою – халіфом, у якій панували феодальні відношення, при цьому зберігалися рабовласницькі та патріархальні умови життя. Країни, завойовані арабами, мали різний економічний рівень та були не досить сильно пов'язані між собою господарськими зв'язками.

Основні риси арабської середньовічної культури:

1) *Іслам* виступав синтезом релігії, політичної норми та права, проте саме релігія уніфікувала решту, була визначальним

* Магриб (араб. – захід) – регіон у Африці, що містив Туніс, Алжир, Марокко (суто Магриб) та Лівію, Мавританію, Західну Сахару, які створювали Великий Магриб (Арабський Захід).

фактором, оскільки Іслам підкреслює виключну, особливу роль усього мусульманського;

2) *арабська мова* – відносно однорідний канал спілкування (мова культу, права, мистецтва та науки);

3) *енциклопедичний характер* освіти, науки, мистецтва (філософ та математик міг одночасно бути й видатним істориком, лікарем, географом, поетом тощо), потреба систематизувати, деталізувати приклади знання;

4) *доступність* освіти, науки, мистецтва усім народам Халіфату (як арабам, так і не арабам). Велика кількість наукових та загальнокультурних центрів: Халеб та Дамаск у Сирії, Мекка та Медіна в Аравії, Куфа, Басра, Багдад у Ірані, Каїр у Африці, Кордова, Севілья, Малага та Гранада на Піренейському півострові, Марага в Азербайджані, Самарканд, Бухара, Ісфахан у Середній Азії. У цих містах існували школи (медресе), бібліотеки, обсерваторії, наукові центри («Дім знань» у Каїрі, 11 ст.);

5) *відкритість, культурний взаємообмін* між народами арабського світу та з країнами Європи. Шляхи сполучення між країнами Близького Сходу та країнами Західної Європи були прокладені купцями та паломниками. У період Хрестових походів (11 – 13 ст.) ще значніше розвинулась середземноморська торгівля та культурний обмін. Це дозволило Західній Європі у першу чергу, перенести зі Сходу ряд технічних, господарських, культурно-побутових досягнень;

б) рецептивність. Арабська культура опанувала, переоцінила та творчо розвинула у ідеологічних та соціально-політичних умовах Ісламу та Халіфату культурні надбання підкорених народів. У 8–9 ст.ст. арабською мовою були перекладені численні наукові та літературні пам'ятки давнини, у тому числі грецькі, сирійські, персидські, індійські. У перекладах та обробках вони ввійшли до складу арабської писемності та сприяли встановленню наступності культурі елліністичного світу, а через неї – античній та давній східній цивілізаціям. Наприклад, арабські цифри (традиційна назва десяти математичних знаків від 0 до 9, за допомогою яких у десятинній системі числення записуються будь-які числа) виникли у Індії (не пізніше 5 ст.), у Європі стали відомими у 10–13 ст.ст. завдяки арабським творам (звідси й назва). тільки у арабських перекладах дійшли до нас «Механіка» Герона, багато трактатів Архімеда. Компас, косе вітрило європейці перейняли саме з арабського світу.

2. Наука. Ці риси зумовили культурні досягнення арабських народів майже у всіх галузях середньовічного знання. Крім того переважна більшість відкриттів та надбань зберігає відомості про авторів.

У математиці (Мухаммед аль-Хорезми, 788–≈850; аль-Баттани, 858–929; Омар Хайям, ≈1048–≈1112; Насіреддін Тусі, 1201–74; Біруні, 973–≈1050; аль-Джамшид Каші, ?–≈1437) алгебра та тригонометрія складаються як самостійні дисципліни.

У астрономії (батько та син Фазарі, 8 ст.; Насреддін Тусі, аль-Джамшид Каші), що будувалась на працях Птолемея, арабські

вчені розробили засоби визначення координат на небесній сфері та градусу меридіану.

У механіці (Біруні, Омар Хайям, Ібн Курра, 828–889; Ібн Сина (Авіценна), \approx 980–1037), що продовжувала праці Аристотеля, розроблялись питання важільних терезів, ваги металів та мінералів. Фізичні питання досліджувались у працях Ібн Сини, Біруні з фізики атмосфери та геофізики.

Найбільш видатні успіхи у медицині пов'язані з ім'ям Ібн Сини. Його «Канон лікарської науки» був основним керівництвом у лікарській практиці на середньовічному Сході та у Західній Європі. Ця енциклопедія теоретичної та клінічної медицини – узагальнення досвіду та поглядів грецьких, індійських та середньоазійських лікарів витримала лише латиною біля 30-ти видань. Біруні написав трактат з фармакології.

Географічні праці арабських вчених (серед яких аль-Баттані, аль-Хорезмі, Біруні) є важливим, а іноді єдиним свідомством тогочасного життя народів Півночі та Центру Африки, узбережжя Східної Африки, Азії, островів Малайського архіпелагу. Географія дає словники-космогонії (описи Всесвіту), карти, історико-топографічні описи, лоції (араб Ібн Маджід – лоцман Васко да Гама). Проте у своїх теоретичних побудовах арабська середньовічна географія виходила не з накопичених нею свідомств про Землю, а з Птоломеевої картини світу.

Арабська історіографічна схема всесвітньої історії склалась під впливом коранічних уявлень про минуле як про послідовний ряд пророцьких місій, діяльність Мухамеда та його

сподвижників. Згідно з ними хід історичного процесу всесвітньої історії є здійсненням божественного замислу у відношенні людства. Завдання історика – повчання історичним досвідом. Тому історичними творами, крім анналів, вважались оповідання про військові походи Мухамеда, агіографічна література про пророків та святих. Автори найбільш відомих праць: аль-Белазурі (≈820–892), Абу Ханіфа ад-Дінаведі (?–≈895), ат-Табарі (838 чи 839–923), аль-Масуді (?–≈957), Хамза аль-Ісфахані (друга пол. 10 ст.), Ібн аль-Асір (1160–1233 чи 1234).

Арабська середньовічна філософія розвивалась у напрямках:

- ідеалістичному теологічному монотеїстичному (аль-Ашарі, 873–≈941; аль-Газалі, 1058–1111). Природу уявляли накопиченням нічим не зв'язаних між собою атомів, які кожному створюються Богом, що може дати предмету будь-яку форму, рух тощо;
- матеріалістичному гуманістичному (Ібн Сина, Ібн Туфайль (Абубацер), ?–≈1185). Вічність матерії, незалежність від божественного провидіння, здатність людини досягти повного щастя без містичного осяяння;
- дуалістичному (аль-Кінді, ≈800–≈870; аль-Фарабі, 870–950; Ібн Рушд (Аверроес), 1126–98). Концепція двоїстої істини: людський інтелект здатен поєднатись з божественним розумом.

3. Література та мистецтво. Передуючим родом арабської літератури був ліричний. Передісламська усна поезія (пісні, скорботні плачі, елегії) за легендами зберігає відомості про 125 поетів (Тарафа, Лабад, Зухайр та ін.). Ісламська міська поезія

склалася під впливом першої пам'ятки арабської писемності – Корану та цивілізації Малої Азії і переважно є любовною лірикою (Нізамі Гянджеві ≈ 1141 – ≈ 1209 ; Саади ≈ 1203 –92).

Художня проза є записами фольклору, перекладами з інших мов, історичними легендами та описами окремих подій, епістолами, ораторськими промовами, проповідями. Найбільш видатна пам'ятка – оповідна збірка казок «Тисяча та одна ніч», об'єднана історією царя Шахріяра та його дружини Шахразади (Шахерезади).

У пластичних мистецтвах іслам забороняв зображувати божество. Це обумовлювало відсутність релігійної тематики у образотворчому мистецтві і привело до обмежень у створенні зображень людини та інших живих істот. Починаючи з 11 ст. мусульманські богослови дозволяють зображувати людей та тварин тільки включаючи у орнамент на побутовому предметі (кераміці, тканинах тощо).

Містобудування відбувалось по колу (в плані) – у центрі палац та мечеть; обороні укріплення – квадратні фортеці з каменя переважно подвійні. Палаці та замки халіфів, що прикрашались круглою скульптурою, різьбленням, мозаїкою, стінним розписом, були справжніми шедеврами арабського зодчества та декоративного мистецтва (Альгамбра в Гранаді, 13 – 15 ст.ст.). Культові споруди будувались з купольним завершенням.

Архітектурні типи притаманні арабській культурі:

– мечеть – мусульманський храм, де збираються віряни;

– мінарет – висока башта мечеті, з якої муедзин кличе мусульман на молитву;

– караван-сарай – заїзний двір, готель з місцями для стоянки верблюдів та складськими приміщеннями.

Характер арабської культури поступово помітно змінюється після розпаду Халіфату. В культурі стають помітними риси локальності, замкнутості.

Лекція 4. КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Типологія уявлень про Середньовіччя.
2. Основні риси культури Західноєвропейського Середньовіччя.
3. Романський та готичний стилі.

1. Типологія уявлень про Середньовіччя. Середні віки, середньовіччя – приблизне у історичній науці визначення періоду всесвітньою історією, який йде за історією Давнього Світу та передує Новій історії. Поняття «середні віки» (лат. *medium aevum*, буквально – середній вік) з'явилося у 15 – 16 ст.ст. у італійських істориків-гуманістів (Ф. Бьондо та ін.), затвердилось у науці з 18 ст. як визначення історії країн Західної Європи епохи зародження, розвитку та занепаду феодалізму. Межею між середніми віками та давністю вважається дата захоплення Риму варварами (476 р.), між середніми віками та Новим часом – Англійська буржуазна революція 17 ст.

Середні віки умовно поділяють на власне середньовіччя та епоху Відродження, або на стадії:

- ранній феодалізм – 5 – 11 ст.ст. (держави великі, зовні централізовані, проте позбавлені внутрішніх політичних та економічних зв'язків, населення складається з диференційованих груп варварського та римського походження);
- зрілий феодалізм – 11 – 13 ст.ст. (феодална роздробленість, формування сучасних європейських націй);
- пізній феодалізм – 14 – 17 ст.ст. (формування централізованих абсолютистських монархічних держав).

У сучасній свідомості існує неоднозначне ставлення до культури європейського середньовіччя: з одного боку – ореол романтичності та таємничості, з іншого – втілення догматизму, релігійного фанатизму, придушення свободи особистості. Наука, що вивчає історію середніх віків, – медієвістика.

Заклали середньовічну європейську культуру два взаємодіючих начала:

- культура варварських* народів Західної Європи (германське начало);
- культурні традиції Західної Римської імперії – право, наука, мистецтво, християнство, що були засвоєні родоплемінною культурою галів, готів, саксів, ютів та інших племен Західної Європи (романське начало).

* Варварами античні греки та римляни вважали усі племена, що жили на північ та захід від них, розмовляли на незрозумілих ним мовах, вороже ставились до їхньої культури.

Германське начало середньовічної культури відбили Варварські правди (лат. *leges barbarorum* – закони варварів) – записи звичаєвого права (сукупність неписаних правил поведінки, звичаїв, що склались у суспільстві внаслідок їх багаторазового традиційного застосування та санкціоновані державою) германських племен між 5 та 9 ст.ст. (Вестготська, Бургундська, Салична та ін.).

2. Основні риси культури західноєвропейського середньовіччя. *Християнство* виступає не просто як релігія, а як ґрунтовна світоглядна основа свідомості, усього життя людини та суспільства. Вся культура середньовіччя Західної Європи перебувала під впливом католицької церкви, що відігравала крім релігійної політичну, соціальну, військову, господарську ролі, претендуючи на зверхність над світською владою.

Натуральне господарство створює замкнений світ сільської садиби, зупиняє розвиток товарно-грошових відносин, викликає занепад міст та мережі шляхів. Доступними залишились природні шляхи сполучення – ріки, моря, на берегах яких з'являються нові центри торгівлі.

Соціальне розмежування суворо зазначених станових груп, які складені на засадах сполучення прав на землю та місця у ієрархічній будові суспільства. Відношення сеньйора та васала базуються на підставі угод, родинних зв'язків, особистої вірності, покровительства. Зовнішній вигляд побудови суспільних відносин обґрунтовується зразком відношень людини та Бога. Підлеглість, покора, смирення є головними цінностями

суспільного життя. Структуру середньовічного суспільства складають три стани – духівництво (печеться про душу людини), дворянство (займається державними справами), решта мешканців (так званий «третій стан», що працює).

Це зумовлює наявність двох соціально протилежних типів культури: куртуазної рицарської та народної карнавальної.

Рицарська культура була складним комплексом звичаїв, ритуалів, манер, розваг (рицарські турніри). Їй притаманна своєрідна література – рицарська поезія та роман, своєрідні індивідуалізовані та індивідуалістичні ідеали – служіння сюзеренові, Богові та Дамі.

Народна культура протиставляла аскетичній християнській ідеології інший тип світовідчуття, де панувало веселе, життєрадісне начало. У міських святах кожен відчував себе часткою безсмертного вічного цілого – народу, вбивав релігійний страх перед смертю, неминучим страшним судом і пекельними муками за гріхи. Тому, з одного боку, народний епос оспівує з християнським фанатизмом подвиги рицарів, учасників війн з «іновірцями» – «Пісня про Роланда» (1100), «Пісня про мого Сида» (1140), з іншого – ідеалом називає братерство добрих та веселих людей, що не звертають увагу на соціальний та майновий стан, віровизнання та національність – поезія вагантів. Театральні жанри різноманітні: від літературної драми, пов'язаної з богослужінням, містерії до міської обрядової народної драми.

Професійне розмежування обумовлене потребою економіки за відсутності товарообміну у стабільній робітничій силі.

Професії були переважно спадковими. Людина не займалась тією чи іншою професійною діяльністю, а була тотожна їй. Об'єднання ремісників однієї чи суміжних спеціальностей у цехи забезпечувало їм монопольне право на виробництво та збут ремісничих виробів.

Релігійність – головна особливість духовного життя людини середньовіччя, розум якої націлений перш за все на розуміння Божественного замислу відносно світу у цілому та окремих його предметів та явищ. Ці істини вважались принципово даними Богом у Біблії та пояснювались у працях теологів. Головним методом та метою пізнання вважалось відкриття сенсу Божественних символів. Світ розумівся як книга, що написана Богом, яку треба сприйняти.

Згідно з цим, важливим елементом культури середньовіччя було чернецтво. Його засновником на Заході (у буддизмі існує з сер. 1 тис. до н.е.) вважається Бенедикт Нурсійський. У 529 р. в Монтекассіно він заклав монастир, що став зразком для подібних організацій Західної Європи. Писані Бенедиктом «Правила» вимагали від ченців служити Богу через самообмеження, боротися з нечистою силою, молитися, працювати фізично, підкорюватися отцю-настоятелю. У ранньому середньовіччі саме монастирі були осередками духовних традицій та знань. В структуру монастиря входили: бібліотека – сховище книг та рукописів; скрипторій – майстерня письма для розмноження й поширення рукописів, що виготовлялись для потреб монастиря і на продаж; школа – навчальний заклад.

Тому період раннього середньовіччя можна назвати періодом *монастирської культури*.

Помітним культурним явищем середньовіччя були *Хрестові походи*. Цим поняттям позначають різні військові експедиції 11 – 13 ст.ст., внаслідок яких відбувалась католицька експансія на Схід. Найбільш відомі хрестові походи відбувались у так звану Святу землю під гаслами звільнення Палестини від ісламу. Серед причин цих походів:

- матеріальна (вони приносили гроші, землі);
- культурна (арабський світ був більш розвинений ніж Європа майже в усіх галузях життя);
- демографічна (міграція бідного рицарства та зубожілого селянства);
- духовна (Європа відчувала себе єдиним цілим, здобула одну велику мету, один духовний ідеал та право на жертву заради нього).

Наука виступала як опанування авторитетних даних Біблії. Вона орієнтувалась не на причинно-наслідкові, а на ієрархічні зв'язки. Світ не потребував особливого пояснення, сприймався безпосередньо. Бог стояв за всіма речами природи, як майстер за створеною ним річчю. Тому наукові питання вирішували так би мовити опосередковано – за працями відомих теологів та філософів. Наприклад, розгляд питання про існування плям на сонці відбувався на підставі вивчення праць Аристотеля (який був головним авторитетом середньовічної науки), а не спостережень за зіркою. Найбільш розвинутими науками були

богослов'я та філософія. Природничі науки існували у межах філософії у вигляді натур філософії.

3. Романський та готичний стилі. Мистецтво регламентувалось та розвивалось разом з християнською ідеологією. Воно відмовилось від ідеалів, що надихали античних художників – радість буття, почуттєвість, тілесність, правдивість, оспівування людини, яка відчуває себе прекрасним елементом світобудови. Християнство не сприйняло античне уявлення про красу як гармонію тіла та духу, людини і світу. Варварські народи, що не мали навіть власної писемності, потребували не античної мудрості, яку здебільшого не розуміли, а дохідливих проповідей, повчальної літератури. Вони легко засвоювались, створювали образи, близькі народній фантазії, могли передаватися усно.

Виникали агіологічні легенди та життєписи святих, героями яких ставали «воїни віри». Наприклад, небесний патрон Франції Св. Денис, страчений варварським володарем, за легендою кілька кілометрів ніс свою відсічену голову у руках. Головну увагу митці середньовіччя приділяли потойбічному світові, Божественному, їхнє мистецтво було як Біблія для неписьменних, як засіб прилучання людини до Бога.

Мистецтво 5 – 12 ст.ст. називають романським. Споруди цього періоду нагадують будівлі Давнього Риму. Домінуючу роль грає архітектура. Кам'яні споруди з масивними стінами, вузькими вікнами, високими баштами. Основні типи споруд – фортеця, замок, монастирський ансамбль. В скульптурі

найпопулярніший жанр – рельєф, у живописі – фреска. Скульптура та живопис мали переказувати Святе Письмо, тому їх сюжети обмежені тільки суттєвим.

Для мистецтва цього періоду характерні:

- анонімність творів;
- традиціоналізм (новаторство вважалось проявом «гордині», відступом від істини);
- обмеженість свободи творчості рамками релігійного світобачення;
- канонічність (спирання на твердо усталені, загально прийняті норми, принципи духовного життя людини та суспільства);
- символізм (текст Біблії сприймається як певні символи, що потребують розшифровки і дають можливість по-різному тлумачити її зміст);
- дидактичність (головне не просто зрозуміти велич Божественного замислу, а передати це іншим людям).

Провідною європейською державою романської епохи було франкське королівство (5 – 9 ст.ст.). Це сталося завдяки зусиллям династії Меровінгів та Каролінгів. Найпомітнішими їх представниками були:

- Хлодвиг (466 – 511, прийняв католицизм, здобувши в союзники церкву та впливове чернецтво);
- Пипін III Короткий (714 – 768, уклав з папою вигідний для обох союз, за яким понтифік отримував світську владу над частиною Італії навколо Риму, Пипін визнавався королем);

– Карл Великий (742 – 814, засновник імперії, у якій відбулося остаточне злиття варварського та римського населення, були закладені основи суто європейської духовно-політичної культури).

Піднесення цієї культури починається в 11 ст. Феодалізм виявляється у класичному вигляді: головними стають відносини землевласників, зв'язаних ієрархію служіння королю, й селян, особисто вільних, але прикріплених до землі.

Міста набувають ознак культурно-політичних та торгових центрів, формують власну систему цінностей. Цей період *міської культури*. Серед міст виділяються виробничі, сполучені торговою мережею, що були посередниками у торгівлі (Венеція, Генуя, Флоренція тощо).

З'являються фахівці нового типу – юристи, лікарі. Міське життя породило нецерковні школи та університети, які забезпечували подальший розвиток і розповсюдження знань. Розвитком шкіл опікувались міські власті. Деякі з цих шкіл перетворились на університети. Перший університет відкрився у 11 ст. у Болоньї на основі правової школи і є першим науковим та навчальним закладом з юриспруденції.

У 13 ст. відкрито університети в Парижі, Тулузі, Саламанці, Падуї, Палермо, Оксфорді, Кембриджі та інших містах. У 15 ст. їх було вже понад 60. Навчання велось латиною – міжнародною мовою тогочасної науки. Навчальний процес здійснювався на 4-х факультетах – мистецькому (підготовчий), медичному, юридичному та теологічному. Опанувати середньовічну вченість

було важко, тому тільки третина студентів закінчувала підготовчий факультет зі ступенем бакалавра і тільки один із шістнадцяти студентів становився магістром.

Провідним художнім стилем за часів міської культури стає готика (з 12 ст.). Передуючим архітектурним типом є міський собор, великий за висотою (до 40 м), не такий масивний як романський, з великими стрілочними вікнами, прикрашеними вітражами, порталами, баштами, вертикальною композицією, віртуозною деталізацією та підпорядкованістю елементів логіці цілого. Поряд з соборами будували житлові будинки, ратуші, торговельні ряди у тому ж стилі. Головний скульптурний жанр – статуя, скульптурна сюжетна композиція, що передає внутрішній стан вірянина.

Розвиток культури середньовіччя Західної Європи характеризується розмаїттям історичних і регіональних форм. Багатство культурного життя виявило свої можливості, проте розвинулись йому заважали тенета громіздких ієрархічних структур феодального суспільства. Наступні культурно-історичні епохи створять більш адекватні форми вияву можливостей, закладених творчістю народів середньовічної Європи, дадуть простір для їхнього подальшого розвитку.

Лекція 5. КУЛЬТУРА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

1. Передумови Відродження.
2. Основні риси культури епохи Відродження.
3. Великі географічні відкриття.

4. Література, театр, музика.
5. Архітектура та образотворче мистецтво.
6. Особливості Північного Відродження.

1. Передумови Відродження. Відродження – епоха в історії Західної та Центральної Європи, перехідна від середньовічної культури до культури Нового часу. Хронологічні рамки Відродження:

- у Італії – 14 – 16 ст.ст.;
- у інших країнах – 15 – початок 17 ст.ст.

Передумови Відродження:

- *соціально-економічні перетворення, що відбувалися у європейському суспільстві у 14 – 16 ст.ст. (старі феодальні відносини розпадались, у найбільш економічно розвинутих районах Європи – Північна та Середня Італія – почали з'являтися перші тенденції ранніх капіталістичних відносин, з середньовічного стану мешканців міст стали формуватися перші елементи буржуазії);*
- *в умовах соціальної та ділової активності, яка постійно зростає, висувається на перший план людська особистість, що зобов'язана своїми успіхами не знатності предків, а особистим зусиллям, розуму, знанням та вдачі. Людині стає затісно у рамках станово-феодальних відносин, корпоративності, церковно-аскетичної моралі. Вона починає переоцінювати себе та світ природи, естетичні смаки, ставлення до оточуючої дійсності та минулого;*

– *формування нового гуманістичного світогляду*, що виводить з під контролю католицької церкви діяльність людини та засіб її думок, вимагає критичного перегляду традицій та догм, на які спиралась середньовічна мораль, проголошує право на свободу наукового дослідження, дає змогу розвиватися науці, літературі, мистецтву.

2. Основні риси епохи Відродження:

1) антропоцентризм (від лат. *antropos* – людина). Центром світобудови є людина. Її почуття, внутрішній світ, «земне» життя стали головними темами літератури та мистецтва. Сформувався ідеал гармонійної, всебічно розвиненої, «універсальної» творчої особистості. Життєрадісний оптимізм, уявлення про безмежні можливості людини, її волі та розуму, ентузіазм домінують у світовідчутті. Суспільство потребувало людей «універсальних», всебічно розвинутих, спроможних діяти як у гуманітарній, так й у технічній або природничій галузях. Сполучення митця та вченого в одній особистості було характерно для епохи Відродження. Яскравий приклад – Леонардо да Вінчі (1452–1519), що був художником, скульптором, архітектором, письменником, музикантом, теоретиком мистецтва, військовим інженером, математиком, анатомом, винахідником;

2) звернення до античної культурної спадщини, її відродження (звідси й назва епохи, що з'явилася у 16 ст. у роботі італійського художника та історика Д. Вазарі, затвердилася у науці у 18 ст.). Епоха Відродження відкрила у культурі античності (у середні віки не повністю забутій, проте перекрученій) близькій їй

гуманістичний (людський) неаскетичний дух, інтерес до всього «поцейбічного», норми морального та прекрасного, що засновані на вивченні природи та людини. Проте культура Відродження не була простим поверненням до античності. Вона розвивала її та інтерпретувала по-новому. Тексти античних філософів та письменників, що були відомі в Європі чи стали відомими завдяки вченим, які емігрували з Візантії до Італії, перекладались сучасними мовами, звільнялись від нашарувань та помилок, переосмислювались;

3) зв'язок з національною традицією. Розповсюдження у Європі ренесансної культури було у різних країнах неоднаковим. Відродження виникло в Італії (Флоренція) – країні найбільш розвинутого життя, де вплив феодалів був істотно підірваний економічно та політично, де вже у 13 ст. з'явилися перші паростки ранньокапіталістичного виробництва – мануфактури. В Італії Відродження отримало свої найбільш закінчені, класичні риси. Саме на матеріалі пам'яток італійської культури вчені визначили періодизацію культури Відродження:

- 13 – 14 ст.ст. *Проторенесанс* – передвідродженські явища;
- 14 – перша половина 15 ст.ст. *Раннє Відродження* – культурна традиція Відродження чітка;
- 15 – перша чверть 16 ст.ст. *Високе Відродження* – розквіт ідей та принципів культури Відродження;
- 16 ст. *Пізнє Відродження* – загострення протиріч, що склалися між особистістю та суспільством, аристократизація культури.

Розповсюдження культури Відродження у інших країнах – Франція, Нідерланди, Німеччина, Англія, Іспанія, Португалія – обумовлювалося: а) особливостями їх національного та історичного розвитку; б) впливом італійської гуманістичної культури. Для Німеччини, Франції, Англії характерні релігійні конфлікти; для Німеччини та Італії – політична боротьба за централізацію; для Англії, Іспанії та Франції – укріплення королівської влади, на яку прогресивні стани суспільства покладали великі надії. Також значний вплив на розвиток культури Відродження у різних країнах мали Великі географічні відкриття (Х. Колумба, В. да Гама, Ф. Магеллана та ін.) та боротьба країн за нові землі;

4) світський характер культури. Класичні ідеали людини середньовіччя – аскета-ченця чи лицаря-воїна – змінюються ідеалами яскравої, сильної особистості, що прагне досягти щастя на землі, розвиває та стверджує здібності своєї активної натури. Філософи створюють нову, пантеїстичну картину світу. Бога ототожнюють з природою. Він втрачає притаманний ортодоксальній релігії акт творіння Всесвіту з нічого. Природа з творіння Бога перетворюється на першооснову релігії. У пізнанні цього пантеїстичного світу більш за все допомагають власні почуття. Тому в епоху Відродження спостерігається неабиякий інтерес до візуального сприйняття, розквітають просторові мистецтва (живопис перш за все), художники вирішують світоглядні питання. Пафос ствердження краси й гармонії дійсності, звернення та стрункої закономірності світобудови,

енергійне оволодіння законами об'єктивного пізнання світу надають епосі Відродження художнього характеру, ідейної значущості та внутрішньої монументальності;

5) великі світоглядні зміни, пов'язані з науковими відкриттями, в першу чергу у природничій галузі (астрологія, географія, медицина, математика). Великі географічні відкриття фактично довели кулястість Землі, також завдяки ним були встановлені абрисів більшої частини материків. Н. Копернік (1474–1543) створив геліоцентричну систему світу. А. Везалій (1514–64) заклав основи анатомії, започаткувавши систематичні розтини. М. Сервет (1511–53) почав вивчення кровообігу в організмі людини. У математиці розроблені засоби розв'язання рівнянь 3-го та 4-го ступеня (Д. Кардано, 1501–76; С. Ферро, 1465–1526; Н. Тарталья, 1499–1557; Л. Феррарі, 1522–65), розроблено сучасну літерну символіку (Ф. Вієт, 1540–1603), введено десятинні дробі (С. Стевін, 1548–1620). Збільшився обсяг знань у механіці (Л. да Вінчі, С. Стевін), металургії, мінералогії, гірничій справі (Г. Агрикола (Бауер), 1494–1555, «Про гірничу справу», 1555, 12 кн. – до 18 ст. основний посібник з геології, гірничої справи, металургії; В. Бірінгуччо 1480–1539, «Про піротехніку», 1540 – своєрідна технічна енциклопедія того часу). Це підготувало перехід від тлумачення природи як різноманітної, оживленої, одухотвореної сили до експериментально-математичної науки, яка починається з Г. Галілея (1564–1642), адже відкриті ним супутники Юпітера підтвердили теорію Н. Коперніка. Відбулися істотні зміни в історичній науці. Історія

завдяки Н. Макіавеллі (1469–1527) та Ж. Бодену (1530–96) припинила бути божественно-надлюдською установою та почала розглядатися як результат діяльності самих людей. Постало питання про закономірності її розвитку. Ж. Боден підкреслив вплив природного середовища на формування суспільства. Н. Макіавеллі вважав політичну боротьбу та матеріальний інтерес головними чинниками розвитку суспільного життя;

б) модифікація католицької традиції. Люди епохи Відродження по-новому побачили себе, відчули себе значущими та відповідальними за свою долю, проте вони не втратили віру у Бога, не припиняли у цьому аспекті бути людьми середньовіччя. На епоху Відродження припадає найактивніша діяльність інквізиції (поліцейської та судової організації, що була створена у 13 ст. для боротьби з єресями, підпорядковувалась лише Римському Папі). Її судочинство спиралось на складну систему шпіонажу, наговорів, наклепів, катувань та було таємним. Підсудний не знав імен свідків та донощиків. Вирок скасуванню не підлягав. Якщо після суду людину звинувачували у єресі вдруге, вона закінчувала життя у вогні (аутодафе). Майно засудженого конфісковували у кошт папства, частину майна одержував донощик. У 1534 р. створюється чернецький орден єзуїтів (товариство Ісуса або Ігнатіанці – від імені засновника Ігнатія Лайоли) для придушення реформації та всебічного захисту католицької церкви від духу сумніву й вільнодумства, який поширився. Єзуїти переслідували всяке прагнення до поступок, угод та внутрішнього відновлення церкви (своє

головне завдання – запобігти виникненню та розповсюдженню протестантизму вони не виконали);

7) протиріччя у характері культури. Старе та нове перетинаються, створюють своєрідне, якісно нове сполучення. Проголошення нових етичних та естетичних принципів, боротьба проти феодално-корпоративних установ сприяли формуванню нового буржуазного суспільства. Проте, по-перше, носії нового гуманістичного світогляду відображали у своїй діяльності та творчості більш широкий та прогресивний історичний зміст, ніж інтерес заможних громадян, буржуа у прямому значення цього слова. По-друге, ренесансні форми культури сприйняли й застосовували у своїх інтересах феодалні верстви суспільства та католицька церква (папський, імператорський, княжі двори залишались головними замовниками ренесансних витворів мистецтва);

8) книгодрукування. Його винахід у 15 ст. Йоганном Гутенбергом (1398–1468) зіграв величезну роль у розповсюдженні знань. Завдяки книгодрукуванню знання стали доступні не лише еліті суспільства. У друкарнях Майнцу (Гутенберг), Флоренції, Венеції (А. Мануцій, 1450–1515), Базеля (Й. Фробен, 1460–1527), Парижа (А. Етьєнн, 1528–98), Ліону (Е. Доле, 1509–46), Антверпену (К. Плантен, 1520–89), Нюрнбергу тощо друкували античну та гуманістичну літературу, багато з друкарів того часу були видатними гуманістами.

3. Великі географічні відкриття європейських мандрівників – термін, прийнятий в літературі для позначення найбільших географічних експедицій 15 ст. – середини 17 ст.

Їхніми причинами були:

- зростання товарного виробництва в Європі;
- пошук нових торгових шляхів;
- брак дорогоцінних металів.

Вони вимагали та призвели до:

- створення надійних парусних суден-каравел;
- удосконалення компаса.

1488 – Б. Діаш ді Новаш (1450–1500) португальський мореплавець першим з європейців обігнув Африку з півдня; відкрив мис Доброї Надії.

1492–1499 – Х. Колумб (1451–1506) відкрив Великі та Малі Антильські острови, узбережжі Південної та Центральної Америки (о. Самана). Здійснив 4 експедиції.

1502 – А. де Охеда (1468–1516) – учасник 2-й експедиції Колумба – разом з А. Веспуччі (1457–1512) відкрив берег Гвіани, узбережжя Венесуели, узбережжя Колумбії. А. Веспуччі поймаючи відкриті землі Новим Світлом, вперше висловив припущення, що це – новий континент (лотарінгський картограф М. Вальдземюллер у 1507 р. назвав цю частину світу на його честь Америкою).

1513 – В. Нуньєс де Бальбоа (1475–1517) вперше перетнув Панамський перешийок й досяг Тихого океану.

1519–1522 – перше кругосвітнє плавання навколо Південної Америки через протоку, пізніше названу Магеллановою (Ф. Магеллан, 1480–1521, порт. Магальяйнш, першим перетнув Тихий океан. Він був убитий на Філіппінських островах, це плавання завершив Х.С. Елькано, 1476–1526).

1577–1580 – друге кругосвітнє плавання Ф. Дрейка (1540–1596) дійшов до 48° пн. ш. (\approx широта Ванкувера).

1576–1631 – англійці обійшли Гренландію, відкрили Баффінову Землю, обстежили Лабрадор.

1606 – Л. Паес де Торрес (1560–1614) відкрив південний берег Нової Гвінеї, протоку між Новою Гвінеєю та Австралією.

1606–1644 – Голландці В. Янсзон, А. Тасман (1603–1659) відкрили Австралію, Тасманію, Нову Зеландію, острови Тонга. А. Тасман довів, що Австралія – єдиний масив суші.

1639 – відкриття Охотського моря І.Ю. Москвітіним (?–?).

1648 – С.І. Дежньов (1605–1673) обігнув Чукотський півострів, відкрив протоку між Азією і Америкою.

Наслідки великих географічних відкриттів:

- встановлена велика частина контурів населених материків;
- доведено наявність океану між Америкою і Азією;
- обґрунтована кулястість Землі;
- європейці познайомилися з низкою інших культур;
- торгівля набула світової характер, збільшила товарообіг;
- прискорився процес первинного накопичення капіталу (розвиток капіталістичних відносин);

- виникла колоніальна система (вимищення корінного населення);
- відбулось переміщення основних торговельних шляхів із Середземного моря в Атлантичний океан, економічний занепад одних країн (Італія, Німеччина) і піднесення інших (Англія, Нідерланди).

4. Література, театр, музика. Література епохи Відродження мала дві тенденції: народні традиції та антична книжкова вченість органічно поєднуються у творчості найбільш відомих представників літератури Відродження.

Франсуа Рабле (1494–1553) – французький письменник. Роман «Гаргантюа та Пантагрюель» (кн. 1-4 – 1535–52, кн. 5 – надрук. 1564) – енциклопедична пам'ятка французького Відродження. У гротескових образах велетнів Гаргантюа, Пантагрюеля, правдошукача Панурга розкриті гуманістичні ідеали, звільнені від аскетизму, забобонів, духовної несвободи.

Данте Аліґ'єрі (1265–1321) – італійський поет, створив італійську літературну мову. Сонети, що оспівують Беатріче, автобіографічна повість «Нове життя» (1292–93), філософські та політичні трактати «Пір», «Про народну мову» (1304–07), «Послання» (1304–16), поема «Божественна комедія» (1307–21) – у трьох частинах «Пекло», «Чистилище», «Рай» та ста піснях – подорож потойбіччям, з мораллю, що блаженство у земному житті варте блаженства вічного життя.

Франческо Петрарка (1304–73) – італійський поет, основоположник гуманістичної культури Відродження, автор

сонетів, балад, мадригалів, канцон про життя та смерть Лаури – ліричного щоденника, зразка поетичного двоїстого самоствердження (аскетичне середньовічне світовідчуття та нове бачення світу). Поєми: «Африка» (1339–42) на латинській мові про другу Пунічну війну; «Буколіки» (1346–57). Автобіографічна проза: «Моя таємниця, або Книга бесід про нехтування світом» (1342–43); «Лист до нащадків» (1374).

Ніколо Макіавеллі (1469–1527) – італійський політичний мислитель («Державець», 1513), історик («Історія Флоренції», 1520–25) і письменник (комедія «Мандрагора», 1518). Бачив головну причину негараздів Італії у політичній роздробленості, яку здатна подолати лише могутня державна влада. Кмітливі спостереження за людською вдачею*.

Джованні Боккаччо (1313–75) – італійський письменник. Поєми «Ф'яметта» (1343), «Ворон» (1354–55), сонети, пасторалі, «Декамерон» (1352–54) – книга реалістичних новел, що характеризується духом свободи мислення, нехтуванням аскетичною мораллю, життєстверджуючим гумором та є багатокольоровою картиною життя італійського суспільства свого часу.

Лудовіко Аріосто (1474–1533) – італійський поет. Героїчна рицарська поема «Божевільний Роланд» (1516), лірика

* Термін «макіавеллізм» – зазначення способу життя, політичної діяльності, що відрізняється цинізмом, нехтуванням мораллю задля досягнення чи утримання влади. Він сходить до прізвища і заснований на певній традиції, а не суто світобаченні, відбитому у творах цього автора.

латинською та італійською мовами, комедії «Чорнокнижник» (1520), «Звідниця» (1528).

Торквато Тассо (1544–99) – італійський письменник. Героїчна поема «Звільнений Єрусалим» (1580), засуджена інквізицією, в ортодоксальному католицькому дусі – «Завойований Єрусалим» (1587–92), пасторальна драма «Аміна» (1573). Релігійні поеми, сонети, канцони, мадригали.

Мігель де Сервантес Сааведра (1547–1616) – іспанський письменник. Пасторальний роман «Галатея» (1585), патріотична трагедія «Нумансія» (1613), роман «Хитромудрий ідальго Дон Кіхот...» (Ч. 1 – 1605, Ч. 2 – 1615), у якому поєднуються реалізм, героїка, романтика, пародіюється рицарський роман, широко зображується життя Іспанії, трагікомічно малюється світ непрактичного духу та бездуховної практики.

Лопе Феліс де Вега Карпіо (1562–55) – іспанський драматург. Автор більш ніж 2000 п'єс, романів, віршів. Історична драма «Великий герцог Московський» (1617), соціальна драма «Зірка Севільї» (1623), народна героїчна драма «Саламейський алькальд» (до 1610), комедії про кохання.

Уїльям Шекспір (1564–1616) – англійський драматург. Моральні, суспільні, політичні конфлікти епохи осмислив як вічні та непоборні, як закони світобудови. Створив яскраві характери з сильною волею та пристрастями, що здатні як до героїчних протиборств з долею та обставинами, до самопожертви, відповідальності за розлад світу, так й готові порушити моральні закони, загинути заради поглинаючої їх ідеї

чи пристрасті. Комедії: «Приборкання норовливої» (1593), «Сон літньої ночі» (1596), «Багато галасу даремно» (1598); трагедії «Гамлет» (1601), «Отелло» (1604), «Король Лір» (1605), «Макбет» (1606); романтичні драми «Зимова казка» (1611), «Буря» (1612) тощо.

Еразм Роттердамський (Дезідерій, Герхард Герхардс) (1469–1536) голландський письменник, родом з Роттердаму. «Адагії» («Прислів'я, 1500) – збірник латинських висловів відомих людей античності. Сатири «Похвала дурості» (1509) та «Скарга світу» (1517) таврують служителів церкви, розкривають вади феодального суспільного ладу. Християнське благочестя, справжній сенс християнства Еразм Роттердамський бачив у дотриманні законів любові та милосердя, а не у сліпому й формальному виконанні зовнішніх обов'язків (надмірний культ ікони, читання молитов, зловживання у відпущенні гріхів тощо).

Ганс Сакс (1494–1576) – німецький поет, мейстерзінгер*. Більш ніж 6000 пісень, драматичних фарсів, сценок, п'єс («Земля обітована», 1530; «Школяр у раю», 1550). Основні риси творчості: спостережливість, веселість, повчальність.

Мартін Лютер (1483–1546) – церковний діяч, переклав німецькою мовою Біблію, що стало початком її перекладів на інші сучасні мови – англійську, французьку тощо.

Основні етапи розвитку літератури Відродження пов'язані з еволюцією гуманістичних концепцій – у періоди Раннього, Високого та Пізнього Відродження. Для літератури Раннього

* Мейстерзінгери – поети та співаки з ремісників, міських мешканців.

Відродження характерно зображення особистості, вільної від забобонів, антиклерично та антифеодално спрямованої, здатної діяти. У період Великого Відродження оспівується героїчна особистість та дається всебічна (казкова, філософська, сатирична) картина суспільства. Пізнє Відродження зображує конфліктну ситуацію між особистістю та системою суспільного життя.

Театр епохи Відродження мав прогресивний, постійно прогресуючий гуманістичний вектор, що відрізнявся оригінальною авторською драматургією та театральною архітектурою. Мистецтву актора притаманні потужна індивідуальність, створення характеру, заглиблення у задум драматурга, реалізм, сполучення елементів трагічних, комічних, поетичних, буфонадно-майданових. Почалася професіоналізація театру, зароджується теорія акторського мистецтва. Найбільш вагомі досягнення: італійський театр – комедія дель арте (запозичення реалістичних традицій народних карнавалів, фарсів, синтез народного театру та літературної драми); іспанський театр – драматургія Л. де Вега, поява жінок-актрис; англійський театр – театр У. Шекспіра.

Музика втрачає характер церковного мистецтва, зазнає впливу народного мелосу та гуманістичного світосприйняття. З'являються жанри світського мистецтва – сольна пісня, кантата (великий музичний твір для співу з супроводом, складається з ансамблевих та хорових частин), ораторія (великий музичний твір, написаний на драматичний сюжет для концертного виконання хором, співаками-солістами та оркестром), опера

(музично-драматичний твір, у якому інструментальна музика поєднується з вокальною, створений для виконання у театрі). Розквітає мистецтво виготовлення смичкових інструментів, що мають великі зображальні можливості. Складаються національні композиторські та виконавські школи.

5. Архітектура та образотворче мистецтво. Система засобів реалістичного зображення дійсності була послідовно розроблена та теоретично обґрунтована, підкріплена науковим вивченням проблем анатомії, перспективи, пропорцій, світлотіньового моделювання. Це дозволило зображувати реальні об'єми фігур та предметів у трьохмірному просторі.

У епоху Відродження творчо та багатопланово використовувалась антична ордерна система. Вона зробила тектоніку (будівельне мистецтво) будівель багатою художньою мовою. Будівлі мали чіткі, просторі, світлі інтер'єри, могутні вуличні фасади, аркади у дворах, терасові сади, портики, лоджії. У містобудуванні з'явився досвід регулярного планування та цілісної ансамблевої побудови площі, району чи міста (Пієнца). Архітектори: Філіпо Брунеллескі (1377–1446, купол собору Санта-Марія дель Фьоре, 1420–36, капела Пацці, 1429, обидва – у Флоренції); Мікелоццо ді Бартоломео (1396–1472, палац Медичі-Рікарді у Флоренції, 1460); Леон Баттиста Альберті (1404–72, церква Сант-Андреа у Мантуї, 1494, палац Ручелаї у Флоренції, 1451); Бернардо Росселліно (1409–64, планування та будівництво м. Пієнца з 1459); Мікеланджело Буонаротті (1476–1564,

бібліотека Лауренціана у Флоренції, 1534, собор Св. Петра у Римі, з 1546) та ін.

У скульптурі отримали розвиток статуя, рельєф, погруддя, кінний монумент, вівтарна композиція, надмогила. Реальна пластика фігури у русі чи спокої, складні сцени у багатопланових перспективних рельєфах, яскрава життєвість та характерність. Скульптори: Антоніо Росселліно (1427–79, гробниця кардинала Португальського, 1466, бюст Маттео Пальм'єрі, 1468); Андреа дель Верроккьо (1436–88, статуя «Давід», 1475, «Хрещення Христа», 1470 разом з Л. да Вінчі); Мікеланджело Буанароті (1476–1564, «Давід», 1501–04; Бенвенуто Челліні (1500–71, статуя «Персей», 1554).

У живописі відбувся перехід від ікони до картини, фрески. Твори відрізняють свіжа барвистість спостереження, гра фантазії, радісна захопленість, почуття предметності та системності світу, героїчні ідеали, ясність, гідність та сила духу героїв, поетична закоханість у красу земного буття, єдність людини та природи, пафос, розмах і динаміка монументальних композицій, зв'язок із архітектурою, психологічна гострота образів. Художники: Мазаччо (1401–28, фрески капели Бранкаччі у церкві Санта-Марія дель Карміне у Флоренції, 1424–28), батько та син Ліппі (Фра Філіпо 1406–69, «Вшанування немовля», кін. 1450-х – поч. 1460-х; Філіпіно 1457–1504, «Ведіння Св. Бернарда», 1486), Сандро Боттічелі (1445–1510, «Весна», 1482; «Народження Венери», 1486; «Наклеп», 1495), Джовані Белліні (1430–1516, «Мадонна дельї Альберетті», 1487; портрет дожа Леонардо

Лоредана, 1502), Джотто ді Бондоне (1267–1337, фрески капели дель Арена в Падуї, 1305–08; фрески церкви Санта-Кроче у Флоренції, 1320–25), Мікеланджело Буанароті (1476–1564, «Оплакування Христа» (П'єта), 1499; розпис купола Сікстинської капели у Ватикані, 1508–12), Джорджоне (1477–1510, «Юдифь», 1504; «Спляча Венера», ≈1508; «Гроза», ≈1508), Тиціан (1490–1576, «Кохання земне та кохання небесне», 1515; «Даная», чотири різних полотна, створених у період з 1545 до 1564; «Венера та Адоніс», 1554; «Оплакування Христа», 1573), Рафаель Санті (1483–1520, «Мадонна Конестабіле», 1504; «Сікстинська мадонна», 1513), Якопо Тінторетто (1518–94, цикл панно в Скуола ді Сан-Рокко у Венеції, 1565–88), Паоло Веронезе (1528–88, фрески Барбаро-Вольпи в Мадері «Шлюб у Кані Галілейській», 1563).

В цілому мистецтву Відродження притаманні:

- героїчні прагнення;
- широта суспільного звучання;
- синтетичне узагальнення;
- титанічна могутність образів, повних художньої та фізичної активності;
- суворо відібрані реальні спостереження, що перетворюються у високий ідеал, підпорядковуються структурі та величній гармонії цілого.

6. Особливості Північного Відродження. Лідери: Нідерланди та Німеччина. Центри: Антверпен, Нюрнберг, Аугсбург, Галле, Амстердам. Основні риси:

1) пізніші ніж у Італії хронологічні рамки – 15 – 16 ст.ст., пов'язані із політичними подіями (Нідерланди борються за незалежність від Іспанії, Німеччина – за централізацію);

2) фактор античної культури значно менш впливовий, ніж у Італії, сприймається опосередковано; переважають не античні, а готичні мотиви (готика була у Німеччині та Нідерландах органічним явищем, у Італії – чужинним), середньовічні світогляд та символіка;

3) для італійських гуманістів ідеал – людина, героїчна особистість, що стоїть у центрі світобудови; Північне Відродження цікавиться в однаковій мірі й людиною, й її оточенням. Людина розглядається неодмінно у звичних для неї побутових умовах. Звідси вимальовується схильність до деталізування, сентенцій;

4) широкий антикатолицький рух за оновлення християнства – Реформація, у результаті якої виникає протестантизм (як один із варіантів християнського віросповідання; сучасні протестантські конфесії – лютеранство, кальвінізм, англіканство, сектантство, баптисти, адвентисти, методисти). Саме виникнення протестантизму зіграло вирішальну роль у зруйнуванні старого феодального способу життя та мислення, оскільки католицька церква була оплотом феодалізму. Протестантська цивілізація увібрала в себе найкращі досягнення середньовіччя: рецепцію традицій римського права, самоврядування міст, автономію університетів, виробила особливу етику праці, економічної

діяльності, договірних відносин, які стали основою сучасних соціокультурних досягнень багатьох країн Європи та Америки.

Початком Північного Відродження прийнято вважати переклад М. Лютером Біблії на німецьку мову. Робота тривала більше двадцяти років (1522–44), але окремі фрагменти були відомі читачам раніше. Лютеранська Біблія затвердила норми спілкування німецькою літературною мовою.

Живопис лідирував серед видів художньої діяльності Північного Відродження.

Ієронімус Босх (1450–1516) – нідерландський живописець. Картини на релігійні сюжети; поєднання темних середньовічних фантазій, елементів фольклору, містичної символіки і точності реалістичних деталей, дивного життєствердного колориту («Спокуса св. Антонія», 1495–1500; «Сад земних насолод», 1504; «Віз сіна», 1516).

Альбрехт Дюрер (1471–1528) – німецький живописець та графік, основоположник мистецтва німецького Відродження; напружено-експресивні форми, фантастичні та реалістичні образи, що відображають очікування всесвітніх змін, гуманістичні уявлення відносно сенсу буття та завдань мистецтва (серія гравюр «Три селянина», 1497; «Портрет молодої людини», 1521; «Портрет матері», 1514; цикл гравюр «Життя Марії», 1507–12; гравюра «Лицар, смерть та диявол», 1513).

Лукас Кранах (1472–1553) – німецький живописець та графік, майстер пейзажу; готичні мотиви, риси маньєризму, барвистість, насиченість колориту, що надають вигляд сум'яття. Мадонни та

інші біблійські героїні зображуються як городянки – сучасниці художника («Розп'яття Христа», 1503; «Відпочинок на шляху до Єгипту», 1504; «Джерело молодості», 1546).

Ханс Хольбейн молодший (≈1497–1543) – німецький живописець та графік; точні, чіткі за характеристикою портрети Еразма Роттердамського (1523), Томаса Мора (1527), Джейн Сеймур (1536), Генріха VIII (1540), Анни Клевської (1539) дають образи цих людей – повних гідності, мудрості, стриманої духовної сили.

Пітер Брейгель старший (1530–69) – нідерландський живописець, майстер побутової картини, переробив спадок італійського живопису та створив глибоке національне мистецтво, що спирається на нідерландські традиції та фольклор. Його доробку притаманні переплетіння гумору та фантастичного гротеску, ліричності та епічності картин світу, сюжети із стародавнього життя, біблійські сюжети у сільській обстановці Нідерландів («Битва Масляної та Посту», 1559; «Божевільна Грета», 1562; цикл «Пори року», 1565; «Селянський танок», «Сліпі», обидві – 1568).

Архітектура і скульптура Північного Відродження не настільки цікаві, як італійські. Ренесансні принципи у них зливаються з готичною традицією, витонченою та химерною. Собори (в Кельні, розпоч. 1248 р., в Ульмі 1377–1520), палацові спорудження прикрашається скульптурою, фресками, вітражами, складними вівтарями, живописом. У них дуже важко встановити межу, що буде відділяти готику від більш пізніх стилів.

На відміну від італійського Відродження, у Німеччині та Нідерландах саме Реформація викликає підйом музичного мистецтва, до цього переважно народного. Створюються лютеранські гімни, авторство яких невизначено. Хоровий спів стає невід'ємною частиною богослужіння. Протестантський хорал – оригінальний жанр німецької музики – впливає на розвиток всього музичного мистецтва. Композитори, що створювали світську й церковну музику: у Німеччині – К. Пауман (1410–73), П. Хофхаймер (1459–1537), Х. Ізак (1450–1517); у Нідерландах – О. ді Лассо (1532–94).

Питання до теми:

1. Які риси середньовічної культури спільні в арабському світі, Західній Європі, Візантії, Київській Русі?
2. Яка з середньовічних культур, на вашу думку, передувала у ранньому середньовіччі?
3. Що спричинило бурхливий розвиток західноєвропейської середньовічної культури?
4. Що спричинило зубожіння візантійської культури?

ТЕМА 7. Культура Нового часу

1. Хронологічні рамки новочасної культури.
2. Основні риси новочасної культури.
3. Різноманітність новочасних художніх стилів.
4. Українська культура Нового часу.

1. **Хронологічні рамки.** Новий час охоплює історичний період від Англійської буржуазної революції (сер. 17 ст.) до Першої Світової війни. Культурна парадигма базується на буржуазному засобі виробництва та має духовним орієнтиром всебічний розвиток особистості.

У 17 сторіччі відбулося становлення буржуазного засобу виробництва. Мануфактура стала основним елементом європейської економіки. Це більш великі порівняно з ремісничими майстернями і більш продуктивні підприємства, оскільки вони засновані на розподілі та кооперації праці. З'явилися трудові договори та товарні біржі, банки, почало формуватися поняття внутрішнього ринку. У ринкові відносини включилися села (в Європі 17 ст. 9/10 населення було зайнято у сільському господарстві). Земля стала об'єктом купівлі-продажу. До європейського торгового обігу включилися багатства колоніальних країн. Суперництво провідних держав за колонії призвели до торгових воєн 17 – 18 ст.ст.

Почалися докорінні зміни у соціальній структурі європейського суспільства. Селяни, що втратили землю внаслідок огорожування перетворилися на орендаторів, ремісники стали

робітниками мануфактур. Частина дворянства трансформувалася у буржуа, клас буржуа чисельно збільшився, укріпив свої позиції в економіці, затребував політичного визнання і отримав його шляхом революцій.

Розвиток буржуазного засобу виробництва породжує гостру потребу у прикладних науках. У природознавстві чільне місце посідає механіка, яка спирається на математичні розробки. Найбільш відомі вчені цього періоду: Р. Декарт (Картезій, 1596–1650, франц. філософ, математик, фізик та фізіолог), Е. Торрічеллі (1608–47, іт. фізик та математик, учень Г. Галілея), Б. Паскаль (1623–62, франц. математик, фізик, релігійний філософ та письменник), Р. Бойль (1627–91, англ. хімік та фізик), Г. В. Лейбниц (1646–1716, нім. філософ, математик, фізик, мовознавець), І. Ньютон (1643–1727, англ. математик, механік, астроном і фізик). Виникають нові форми організації дослідницької роботи – наукові товариства, кабінетні заняття науковців-одинаків стають не досить ефективними. В 1635 р. створена Французька Академія, в 1660 р. – Лондонське королівське товариство, в 1700 р. – Бранденбурзьке наукове товариство (згодом Берлінська Академія наук). Для прискорення обміну науковою інформацією започатковуються видання журналів, збірників наукових праць та вчених записок.

Наука переходить до принципово нової оцінки можливостей людського розуму та джерел пізнання. Р. Декарт визначив мислення головною вимогою існування людини, людський розум – головним знаряддям пізнання світу. Ф. Бекон

проголосив, що знання є силою, його джерелом – досвід, а не божественне одкровення, мірилом цінності – корисність. Важливішими методами наукового пізнання стали спостереження, експеримент, висування гіпотез та механічне моделювання. Винаходи телескопу (Г. Галілей) та мікроскопу (А. ван Левенгук, 1632–1723 нідер. натураліст) повністю зруйнували біблейську модель світобудови. Разом з тим наука відмовилась від ренесансного пантеїстичного розуміння божественної природи. Людина як суб'єкт пізнання стала протиставлятися природі як об'єкту. Призначенням людини стало отримувати з природи користь, керувати природою.

Прийшло розуміння світу як результату еволюції матерії, що існує за законами механіки, а не за виявленням божественного провидіння. Хоча Всесвіт для більшості вчених того часу ще не припинив бути фізичною еманациєю* духовного промислу Бога. Тобто більшість вчених не були атеїстами. Віру вони вважали найбільш глибоким джерелом свого натхнення. Г. Галілей відмічав, що свої відкриття він зробив завдяки божественній благодаті, які просвітила його розум. І. Ньютон розглядав свою наукову діяльність як дивовижну ланку прозрінь, як нові знаходження божественного знання, що було втрачено людством у момент гріхопадіння. Відкриті ними закони механіки були у розумінні цих вчених законами чи шляхами божественної еманациї. Проте важливим фактором є самі відкриття без урахування першопричини та сама можливість виявлення

* Містична течія творчої енергії.

механічних законів існування Всесвіту на відміну від середньовічних наукових поглядів.

Зміни у природознавчому світогляді впливали на зміну поглядів й у сфері суспільного життя. Оскільки феодальний устрій уособлював собою відношення між Богом та його підданими, то ці застарілі структури феодального суспільного життя – станові, клерикальні, корпоративні – повинні були поступитися місцем більш раціональному суспільному устрою, що визначає права особистості. Теоретики держави та права у Новий час визначили наступні розуміння «природного» правового державного устрою:

– Т. Гоббс (1588–1679, англ. філософ та політичний мислитель) під раціональним державним устроєм розумів те, що люди добровільно поступаються частиною своїх прав та свобод й умовляються про дотримання певних законів. Тобто феодальне право сили змінюється громадськими законами;

– Д. Локк (1632–1704, англ. філософ та політичний мислитель) вважав, що власність та праця дають людям свободу, рівність та незалежність. Люди об'єднуються у суспільство, що гарантує ці природні права кожному індивіду. Краще за все права особистості забезпечуються принципом розподілу гілок влади у державі: законодавча – парламент, федеративна (відношення з іншими країнам) – монарх та міністри, виконавча – суд та армія.

Крім теоретичних розробок «природної» правової держави у 17 ст. створюються утопії*, в яких критика основ феодального суспільства поєднується з намаганнями спроектувати якийсь досконалий державний та суспільний устрій. Твори Е.С. Сірано де Бержерака (диалогія «Інший світ»: «Держави та імперії місяця», 1650; «Держави та імперії сонця», 1662), Т. Компанелли («Місто Сонця», 1602), Д. Вераса д'Алле («Історія севарамбів», 1675–79), Ф. Бекона («Нова Атлантида», 1624) орієнтують суспільну свідомість на пошук гармонійного державного устрою, що вже знайдений, але на далеких островах, інших планетах чи можливий лише в майбутньому.

Практичним підґрунтям для таких ідей були нескінченні війни між феодальними володіннями, страх за своє життя або життя своїх близьких, який ці війни несли. Для 17 ст. характерно почуття трагічної самотності людини у світі (адже феодальні корпоративні чи васальні зв'язки розпались, а нові ще не сформувались). З цих почуттів та настроїв зростають ідеї необхідності існування держави, яка здатна захистити свого громадянина.

Політичне життя Європи у 17 ст. біло складним та неоднорідним. Тон політичним процесам задавали Нідерланди. Тут у 1566–1609 р.р. відбулася перша буржуазна революція. У сімох північних провінціях виникла перша буржуазна республіка – Голландія. Революція проходила під релігійним

* Побаження, що неможливо здійснити ні зараз, ні згодом, фантазії, нездійсненні мрії.

прапором кальвінізму, мала форму національно-визвольної війни, була спрямована на скасування іспанського панування. Частина країни (Нідерландів історичних, територія сучасних Нідерландів) була звільнена від іспанців, у створеній Республіці Об'єднаних провінцій вперше до влади прийшов новий клас – буржуазія.

Католицька Іспанія (що після експедицій Х. Колумба та Ф. Магеллана стала імперією, у якій ніколи не сідає сонце) продовжувала боротьбу за «чистоту віри» та жила дешевим колоніальним золотом. Тому її могутність та міжнародних престиж були підірвані. Іспанія потрапила у смугу економічної кризи, почала перетворюватися у суто європейську державу. Німеччина продовжувала залишатися політично роздробленою, зберігала феодальні порядки. Її розвиток майже на триста років затримали Селянська (1524–26) та Тридцятирічна (1618–48) війни.

Провідними державами Європи стали Велика Британія та Франція. Внаслідок Англійської буржуазної революції (1640–88) Велика Британія перетворилась у провідну промислову та могутню колоніальну державу. Революція мала форму громадянських воєн між прихильниками короля (роялістами) та прихильниками парламенту. Створена О. Кромвелем (1590–1658) парламентська армія розбила армію короля. Короля Карла I, захопленого в полон, стратили. В країні було встановлено республіку на чолі з лордом-протектором. У 1660 р. відбулася реставрація монархії, проте це вже була обмежена монархія з сильним парламентом. Проводились закони, які сприяли

розвитку капіталізму. Король Карл II визнав основні надбання революції, у тому числі затвердження приватної власності на землю. «Славна революція» (державний переворот 1688–89 р.р., скинуто Якова II Стюарта та проголошено королем Вільгельма III Оранського) ще більше обмежила права короля.

Англійська буржуазна революція співпадає у Франції з розквітом абсолютної монархії, добою Людовіка XIV (1638, король 1643–1715). Політичне, економічне та суспільне життя країни знаходилось під контролем монарха. Традиція приписує Людовіку XIV фразу, мов би сказану парламенту: «Держава – це я!». Таке становище влаштувало всі стани. Дворянству сильна королівська влада гарантувала захист привілеїв. Крім того, сильна королівська влада забезпечувала єдність держави, що мала чіткі національні кордони, стримувала міжусобні війни, обмежувала сепаратизм, керувала внутрішнім ринком й таким чином сприяла розвитку капіталістичних відносин. До того ж королівська влада проводила стосовно мануфактур протекційну політику. Королівська влада мала змогу гарантувати життя та захист всім шарам населення, прагнула здолати релігійні конфлікти та дбала про розбудову держави в цілому.

Культура 17 ст., що є початковим етапом у культурі Нового часу, принесла із собою багато нових, своєрідних моментів, створила необхідні передумови для культури наступних епох. 17 ст. – початкова епоха у становленні буржуазного суспільства і період формування нового буржуазного світогляду. У якості його підґрунтя затвердилась космологія. Земля припинила бути

центром Всесвіту та перетворилась на одну з планет, що рухаються навколо Сонця, яке, в свою чергу, виявилось лише однією з безлічі зірок. Всесвіт отримав вигляд складної системи, що створена з матеріальних часток та існує за законами механіки. Невід'ємною частиною цієї системи стало суспільне життя.

18 сторіччя – «вік Розуму», «доба Просвітництва» – заключний етап тривалого переходу від феодалізму до капіталізму. Процес генезису капіталізму, започаткований політичною перемогою капіталістичного способу виробництва у Англії та Нідерландах в результаті успішних буржуазних революцій, набуває незворотного характеру. Він стає визначальним чинником у подальшому розвитку країн Європи, набуває характеру загального, незважаючи на своєрідність соціально-економічного та політичного розвитку кожної з цих країн.

Соціальний та ідейний розвиток країн Європи у 18 ст. був неоднорідним, відбувався нерівномірно. В Італії та Німеччині зберігалась феодальна роздробленість, яка заважала капіталістичному розвитку. У Англії здійснився промисловий переворот, який перетворив її на першу державу Європи. У Франції, що передувала у духовному житті Європи – це період зростання революційної ситуації та здійснення Великої Французької революції (1789–94). Вона провела межу між минулим та майбутнім, прискорила хід історії. Ідеї, народжені європейською епохою Просвітництва, поширилися у світі. Серед цих ідей:

- нація як людська спільнота, що складається історично на основі єдиної території, економічних зв'язків, мови, особливостей культури та характеру;
- визначення людини не за її народженням, а через належність до роду людського («Декларація прав людини та громадянина», 1789);
- загальнолюдська єдність, спільність кардинальних завдань (наприклад, еталони мір та ваги), можливість бути «громадянином світу».

У економічному житті всіх країн роль аристократії значно зменшується. Вона перетворюється на придворну касту. Буржуазія навпаки економічно все більше підсилюється. Проте у багатьох країнах (за виключенням Англії та Нідерландів) разом з більшістю нації – селянством, ремісниками, пролетаріатом, що формується, вона продовжує належати до «третього стану» та немає політичних прав. Тому у цих країнах, особливо в абсолютиській Франції, відбувається злам всіх суспільних устоїв, йде боротьба за визволення від релігійно-феодального світобачення, відбувається секуляризація суспільного світогляду, з'являються перші політичні партії та періодична преса.

Ще одна важлива подія 18 ст. – Війна за незалежність у Північній Америці (1775–1783), у ході якої було створено незалежну державу – Північно-Американські Об'єднані Штати (1776).

Ідейною течією епохи, що пов'язане з боротьбою буржуазії та народних мас проти феодалізму стає Просвітництво. Ідеологи

цього руху: А. Поуп (1688–1744), Е. Шефтсбері (1671–1713) – у Англії; Ш. Монтеск'є (1689–1755), Д. Дідро (1713–84), Ж.-Ж. Руссо (1712–78), Ф. Вольтер (1694–1778) – у Франції; Й.Г. Гердер (1744–1803) – у Німеччині. Вони вимагали рівності усіх людей, оцінки людини відповідно до її особистих заслуг, вважали, що причини суспільних негараздів містяться у людських забобонах, неосвіченості, хибних думках.

Головною метою просвітителі вважали пропаганду знань, у тому числі, наукових, що спрямована на виховання у представників народу сміливості думок, незалежності суджень, розуміння того, що всі люди мають рівні від природи здібності та здатні побудувати суспільство більш принаadne за існуюче.

Ідеологія Просвітництва виникла в Англії у 17 ст., розповсюдилась практично у всіх європейських країнах та Америці. Особливе місце ця ідеологія посіла у Франції, де стала базою для буржуазної революції. У Англії ідеї просвітництва закріплювали надбання буржуазної революції, у Німеччині – теоретично, філософськи аналізували досвід просвітницького руху.

Ця епоха на відміну від попередніх сама дала собі назву. Термін «Просвітництво» вперше застосував Ф. Вольтер. Також його використовували Й.Г. Гердер, Ш. Монтеск'є, з робіт яких починається доба Просвітництва, І. Кант (1724–1804), що розпочав новий, наступний етап розвитку світової філософської думки.

Для ідеологів Просвітництва характерно об'єднання філософської думки з природними та математичними дослідженнями, з постійною участю у суспільному та політичному житті своїх країн. Найяскравішою пам'яткою епохи є створена у Франції «Енциклопедія, чи Тлумачний словник мистецтв, наук та ремесел» (1751–80). Її видання стало загальноєвропейською подією. Енциклопедія складалась з 28 томів. Спочатку планувалось перевидати англійську «Циклопедію» Е. Чемберса, де багато сторінок присвячувалось Франції. Проте потім засновник та головний редактор «Енциклопедії» Д. Дідро запросив для роботи над виданням юриста Ш. Монтеск'є, філософа П.А. Гольбаха (1723–89), економіста А. Тюрго (1727–81), математика, механіка та філософа Ж. Д'Аламбера (1717–83), письменників та філософів Ф. Вольтера та Ж.-Ж. Руссо, інших видатних людей своєї епохи. За їх участі «Енциклопедія» не тільки відображала тогочасний рівень знань, як і належить довідникові, а й об'єднала навколо себе опозицію феодальному режиму, захисників суверенності людської особистості, її свободи. «Енциклопедія» піднімала питання науки, політики, філософії, розглядала різні види трудової діяльності, засобів праці, трудівника у якості творця матеріальних цінностей. Серед її статей: «Фанатизм», «Інквізиція», «Священники», «Свобода громадянина», «Про політичну економію», «Природне право» тощо. «Енциклопедія» стала закликком до об'єктивного дослідження природи всупереч релігійному ставленню до реального світу. «Енциклопедія»

визначила вплив середовища на формування людини як вирішальний, відмітила рівність природних здібностей всіх людей незалежно від майнового та соціального стану, вимагала рівної для всіх освіти.

У науці разом з популярними з 17 ст. математикою та механікою розвиваються нові галузі фізики – вчення про тепло, електрику, магнетизм. Удосконалюються хімічні дослідження. Прогресують біологічні науки – анатомія, фізіологія, ембріологія. К. Лінней (1707–78) класифікує фактичний матеріал біологічних наук, підходить до вирішення питання про еволюцію органічного світу. Видатним представником еволюціонізму був Ж. Л. Бюффон (1707–88), що створив фундаментальну «Природну історію» (1802–27). Успіхи геології дають відомості про розвиток земної кори. Це дозволяє І. Канту та П.С. Лапласу (1749–1827) створити нові космологічні гіпотези.

Разом із збільшенням знань у всіх галузях йде популяризація досягнень науки. У Франції існувало багато наукових та учбових закладів – Академія наук, Королівський коледж, Школа військових інженерів, Паризька обсерваторія. Академії та університети (перед революцією було більше двадцяти) виникли у багатьох провінціях.

Визнання природи первинною реалією приводило до висновку про відсутність підґрунтя для привілеїв та соціальної нерівності, бо всі люди створені з одного природного матеріалу. Людина була проголошена частиною природи. Вона все більше заглиблювалась у матеріальний світ, звільнялась від душі, що

прив'язувала її до Бога, а разом з тим – від старих ідеологічних міркувань.

Релігія у добу Просвітництва почала перетворюватися на ідеологічний комплекс, який свідомо захищає й обслуговує державні інтереси. Власна віра чи атеїзм певної людини відступили на другий план. Нові раціоналістичні теорії суспільства, держави, моралі спонукали до створення релігії розуму, «природної релігії». В центрі її повинен був стати Бог – гарант розумності світу й можливостей його раціонального пізнання. Відповідно церква мала стати соціальним інститутом у справі охорони нового суспільного порядку – буржуазних прерогатив.

Всі створювані на той час теорії релігії, природи, суспільства, державного устрою вбачали сенс життя в боротьбі за вічні істину, справедливість, рівність, незаперечність права людини. Центром моралі, філософії, мистецтва, релігії у її модифікованому варіанті стала проблема людської особистості. Увесь комплекс соціальних умов сприяв формуванню більш діяльної, самостійної й ініціативної особистості. Розширення виробництва вимагало нових сил, здатних боротися за своє місце у житті.

Умовою діяльного буття людини, яке гарантує досягнення нею своїх цілей задля покращення власного існування, виголошується «розумний егоїзм», що пропагується філософами-новаторами (К.Ф. Вольней, 1757–1820, та ін.). Найміцнішою опорою суспільства визначається «любов до себе», бо вона викликається необхідністю не завдавати шкоди комусь через

побоювання одержати зло у відповідь. Найважливіше тут зберегти рівновагу обміну, не передозувати блага комусь і таким чином не знецінити його. Коли подають милостиню, завдають тим самим шкоди цілому суспільству, бо ніхто не має права користуватися прихильністю й результатами чиеїсь праці без адекватної відплати.

Створюється образ ідеального буржуа, громадянина, що здатний добровільно поступатися особистими інтересами заради загального блага. Ці протиріччя відбуваються у постійних конфліктах між почуттями і розумом, пристрастями та обов'язком.

Художня культура 18 ст. – період зламу художньої системи попередніх століть. Раніше мистецтво створювало собою ідейне середовище, модель життя більш значущу ніж реальне існування людини. У 18 ст. ця система художніх принципів перебудовується. На перший план виходить розуміння мистецтва як діяльності, що не поступається науці у пізнанні людської природи. Розвиваються філософські основи реалізму, увага приділяється питанням типізації у створенні художнього образу. Визначається величезний моральний вплив мистецтва на людину. Мистецтво починає розглядатися як один із суспільних засобів виховання людини. Воно пропонує оптимістичні погляди на існування природи людської особистості, можливість побудови на основі природних відносин якісно нового, кращого за існуюче суспільство.

У 19 – на початку 20 сторіччя буржуазна цивілізація досягає зрілості, позначаються певні ознаки її кризи. Це супроводжується помітними змінами у духовному житті суспільства та у художній культурі. Промисловий переворот у Англії, що відбувся на межі 18 – 19 ст.ст., у 19 ст. стає головним змістом економічного розвитку країн Європи та Америки. Виникає індустріальне суспільство, яке відрізняється наступними рисами:

1) фабрика змінює мануфактуру, у виробництві постійно застосовують технічні та технологічні інновації, відбувається випуск масової стандартизованої продукції;

2) масове виробництво веде до урбанізації, зростають міста-промислові центри;

3) від вільної конкуренції суспільство переходить до «організованого монопольного капіталізму»:

– трестів (підприємства втрачають комерційну та підприємницьку самостійність, підпорядковуються єдиному керуванню);

– картелів (підприємства домовляються про умови продажу, ціни; терміни сплати, тощо, зберігаючи комерційну та підприємницьку самостійність);

– концернів (підприємства на відміну від тресту формально самостійні, проте фінансово залежні від головної у концерні групи монополістів);

– синдикатів (об'єднання підприємців, що беруть на себе продаж товарів певних підприємств, обмежуючи їх комерційну самостійність);

Поняття «імперіалізм» використовувалося спочатку для характеристики колоніальної політики, потім для визначення нового етапу у розвитку капіталізму – монополістичного;

4) підвищується рівень якості життя. У побуті з'являються телефон, телеграф, парове та водяне опалення, центральне водопостачання, каналізація, транспортні засоби – потяги, пароплави, автомобілі, трамваї, метро;

5) за ознакою стійкості матеріального положення починає формуватися середній клас (службовці державних установ та приватних компаній, дрібна буржуазія), який робить стійким буржуазне суспільство;

6) складається нова система цінностей. Головною цінністю визначається технічний прогрес, який забезпечує людині добробут. Користь, достаток та комфорт домінують у суспільній свідомості. Культурний прогрес починає ототожнюватись з економічним;

7) починається формування світової культури як цілого, як єдності різнобарв'я (національних культур, художніх шкіл);

8) стає помітним протиріччя між ідеалом та дійсністю, що поступово перетворюється на головний мотив соціокультурного розвитку;

9) виникає протиставлення «передової» західної цивілізації «відсталім» цивілізаціям інших країн.

19 століття можна назвати «золотою добою» природничих наук. Революцію у науці здійснили праці вченого-натураліста Ч. Дарвіна (1809–82) «Походження видів шляхом природного

добору» (1859) та «Походження людини» (1871). Вони виявили головні чинники еволюції органічного світу, висунули гіпотезу про походження людини від мавпоподібного предка. Тобто зобразили людину як одну з ланок еволюції матерії. У біології з'явилися теорії клітинної будови М.Я. Шлейдена (1804–81), Т. Швана (1810–82), генетичної спадковості Г. Менделя (1822–84), Т. Моргана (1866–1945). У галузі фізіології І. Павлов (1849–1936) розробив теорію умовних рефлексів.

Д. Менделєєв (1834–1907) відкрив періодичний закон хімічних елементів. Фізики М. Фарадей (1791–1867) та Д. Максвелл (1831–79) почали вивчати електромагнітні явища А. Бекерель (1852–1908), П. Кюрі (1859–1906), М. Складовська-Кюрі (1867–1934) – явище радіоактивності. Д. Томпсон (1856–1940) відкрив елементарну частку атома – електрон, Е. Резерфорд (1871–1937) створив теорію будови атому. У медицині Л. Пастер (1822–95) розробив метод попередніх щеплень від хвороб. Німецький мікробіолог Р. Кох (1843–1910) відкрив збудників туберкульозу, тифу, дифтерії, розробив ліки проти них.

Крім природничих наук 19 століття відомо своїми технічними винаходами, серед яких: паровий двигун (Д. Уатт, 1736–1819); залізниця (паровоз, Д. Стеффенсон, 1781–1848); телефон (А. Белл, 1847–1922); електричний телеграф (С. Морзе, 1791–1872); фонограф (Т. Едісон, 1847–1931); радіоприймач (Г. Марконі, 1874–1937); кінематограф, пароплав, метрополітен

тощо. Підраховано, що відкриттів та винаходів у 19 столітті було більше ніж у всіх попередніх загалом, а саме – 8527*.

У розвинутих країнах Європи та Америки затверджується доктрина** народного суверенітету. Згідно з нею верховна влада належить народу, який здійснює її через своїх представників. Найважливішими представницькими установами, що виражають інтереси народу стали парламенти, які обираються населенням (конгрес у США, Дума у Росії, Рейхстаг у Німеччині тощо). Виникає поняття конституційної монархії. Важливою складовою суспільного життя стають ідейно-політичні рухи та політичні партії.

Низка революцій та повстань Італії (1833–34), у Франції (1848), Німеччині (1848–49), Австро-Угорщині (1848–49), Польщі (1863), Росії (1905–07) мала переважно трагічний досвід. Буржуазія на відміну від ранніх буржуазних революцій перетворилась в них на контрреволюційну силу. Проте досвід цих революцій мав велике значення для формування національної самосвідомості, прискорення темпів соціального та економічного розвитку.

Відбулося визначення таких економічних, політичних, соціальних та ідеологічних принципів:

- захист приватної власності;
- вільне підприємництво;

* Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. – СПб., 2000.

** Принцип, нормативна формула.

- ринок у сполученні з ідеєю невтручання держави в економіку;
- відмова від грубо порівняльної трактовки рівності, властивої просвітникам;
- самоцінність індивіда та його особиста відповідальність за прийняття рішень;
- розподіл влади;
- визнання рівності у правах та свободах;
- вільні вибори до всіх інститутів влади;
- політична боротьба та правова держава;
- вільний обмін думками;
- право на боротьбу ідей.

Проте теоретичне визнання доцільності того чи іншого принципу ще не говорить, що вони всі застосовуються суспільством. Стає більш розповсюдженим принцип утилітаризму, тобто визнання користі основою моралі. Мораль визначається механізмом, що обслуговує складно організоване суспільство. Традиційні буржуазні позитивні якості об'єктивуються, переносяться з окремої людини на підприємство. Тепер їх втілювати повинна фірма, тобто бути солідною, надійною, мати певну репутацію тощо.

Із суспільної свідомості зникає те, що складає сутність кожної релігії – віра у надлюдське. Релігія починає зводитись до виконання обрядів. Ця поведінка стає символом цивілізованості суспільства. Позиції церкви були підірвані введенням обов'язкової світської освіти для дітей, формальною заборонаю діяльності ордену єзуїтів, зняттям нагляду духівництва за

початковими школами, введенням громадських реєстрацій шлюбу, народження, смерті тощо.

2. Основні риси новочасної культури. Виникло та розповсюдилося нове християнське віросповідання – *протестантизм*, сформувались основні його сучасні конфесії – лютеранство, кальвінізм, англіканство. Протестантська віра реалізує себе не в специфічних релігійних зусиллях, а у земному служінні людям через добросовісне виконання своїх професійних обов'язків. Важливим є не тільки результат, а й наполегливість їхнього виконання.

Сцієнтизм (від лат. scientia – знання, наука) – світоглядна позиція, в основі якої лежить уявлення про наукове знання, як про вищу культурну цінність та достатню умову орієнтації людини у світі.

Раціоналізм – розуміння світу, що керується розумним пізнанням. Розум вважається джерелом та критерієм достовірності знання. Роль Бога у новочасному світогляді була все ще великою. Творець, що створив світ, а потім усунувся з нього, уявлявся у вигляді Божественного Архітектора. Могутність людини полягала у тому, щоб силою свого Розуму зрозуміти вселенський порядок та потім використати отримане знання себе на користь. Реалізуючі себе у якості суб'єкта, що пізнає, та творця культури, людина поступово освоює роль повелителя світу. Раціоналізм перетворюється на домінанту культури; наука – головне знаряддя Розуму – отримує світоглядний статус, пізнання – соціальну спрямованість та

активність. Ці перетворення повинні були здолати феодальний світ спочатку ідейно, а потім реально.

Розповсюдилось філософсько-релігійне вчення – *деїзм*. Воно тлумачить існування Бога як першопричини світу, відкидає існування Бога як особистості та можливість його втручання в життя природи чи суспільства (дива, одкровення). При своєму виникненні (17 – 18 ст.ст.) деїзм обмежував та підривав церковну ідеологію, виступав гарантом раціональності пізнання світу.

Просвітництво – ідейна течія, пов'язана з боротьбою буржуазії та народних мас проти феодалізму. Епоха Просвітництва була важливим поворотним пунктом у духовному розвитку Європи. Вона мала вплив практично на всі сфери соціально-політичного та культурного життя. Просвітники створили позитивну, спрямовану на людину (без залежності від її соціальної приналежності) систему цінностей, що органічно увійшла у західну цивілізацію. Культурний спадок 18 сторіччя й досі вражає розмаїттям, безліччю жанрів, стилів, глибиною людських пристрастей, великим оптимізмом та вірою у людину та її розум.

3. Різноманітність новочасних художніх стилів. Стиль – спільність образної системи, засобів художньої виразності, творчих прийомів, обумовлених єдністю ідейно-художнього змісту. Можна говорити про стиль окремого твору чи жанру (стиль російського роману 19 ст.), про індивідуалізований стиль (творчу манеру) окремого автора, а також про стиль цілих епох чи великих художніх напрямів. Єдність загально історичного

змісту визначає художні, образні принципи, засоби, прийоми, різновиди мови кожного зі стилів.

У Новий час мистецтво стає головним засобом вираження моральних ідеалів, зростає його самооцінка. Воно бере на себе роль судді над суспільством. У мистецтві 17 сторіччя домінує художній стиль бароко, 18 сторіччя – класицизм, 19 – романтизм та реалізм, проте тільки їхніми художніми системами різноманітна мистецька діяльність не обмежена.

Бароко (іт. *вагосо* – вигадливий) – один із головних художніх стилів кінця 16 – середини 18 ст.ст. у Європі та Америці. Виник він у Італії. Твори цього стилю тяжіють до грандіозності замислу та виконання, утрированої експресивності, патетики, напруги, динамічності образів, почуттєвого тілесного начала, контрастності, сполученню монументальності та динамізму, театрального блиску та солідності, фантастичності та розсудливості, уславленню могутності, пишноти та багатства держави, державців, осіб, які наближені до трону. Стиль бароко отримав розповсюдження переважно у католицьких країнах та в Росії. Протестантська церква, що виникла в епоху Реформації була невимогливою до зовнішнього видовищного боку культу та суспільного життя. Проте сутність бароко ширше смаків католицької церкви, що намагалась приголомшливим видовищем повернути свій вплив. Синонімами стійкого місця у світі виступали багатство та його зовнішні яскраві прояви. Стиль бароко відображає кризу гуманізму, почуття дисгармонійності життя, безцільні пориви у невідоме. Він відкриває світ у стані

становлення, а світом, що переживав становлення, був тоді буржуазний.

Центром розвитку мистецтва бароко був Рим (17 ст.). Основні жанри бароко: палацово-парковий ансамбль; культова архітектура; декоративні живопис та скульптура; парадний портрет; натюрморт; пейзаж. Для архітектури (Ф. Борроміні, 1599–1667, римські церкви Сан Карло алле Кваттро Фонтане, 1638, Сант-Іво алла Сапієнца, 1660, Сан-Джованні-деї-Фіорентині, 1667) характерні просторовий розмах, злитність складних форм, текучість. Для скульптури (Д.Л. Берніні, 1598–1680, «Аполлон та Дафна», 1625, «Катування Святого Лаврентія», 1616, фонтан Тритона, 1643) та живопису (П.П. Рубенс, 1577–1640, «Персей та Андромеда», 1621, «Зняття з хреста», 1614, цикл з 24 полотен «Історія Марії Медичі», 1622–25; А. Ван Дейк, 1599–1641, «Карл I на полюванні», 1638, «Поцілунок Іуди», ≈1621, «Святий Мартін та жебраки», 1618) характерні ефективність декору та композиції, парадність, перевага почуття над розумом, жага життя, віртуозність.

Для літератури бароко характерна спадкоємність ренесансної традиції. Провідні жанри – драматургічні. Автори: П. Кальдерон де ла Барка (1600–81, «Пані-невидимка», 1629, «З коханням не жартують», 1627 «Стійкий принц», 1629, «Життя є сон», 1635); Тірсо де Моліна (1583–1648 – «Мудрість жінки», 1634, «Дон Хіль Зелені штани», 1630, «Благочестива Марта», 1636, «Севільський Бешкетник або Кам'яний гість», 1630 – перша драматургічна обробка легенди про Дон Жуана).

У стилі бароко написані музичні твори Г.Ф. Генделя (1686–1759) та І.С. Баха (1685–1750). Музичне мистецтво виявилось чутливим до змін, що відбувались у суспільстві та світогляді, засвоїло драматизм тематики, бурхливі пристрасті, динамічний розвиток думки, різкі контрасти.

Класицизм (від лат. *classicus* – зразковий) – художній стиль у літературі та мистецтві 17 – початку 19 ст.ст., що звернувся до античної спадщини. Він виник у 17 ст. у Франції, розповсюдився в абсолютиських державах, де художнього підтвердження вимагали пануючі ідеї величі порядку, суворості підпорядкованості, вражаючої єдності. Держава, що претендує на «розумність», прагне того, щоб у ній бачили урівноважене, об'єднуюче, закономірне, героїчно піднесене начало. Класицизм відображає прагнення до розумного, гармонійного строю життя. Ці прагнення притаманні й монархам, й народній свідомості. Привабливими боками класицизму є моральний пафос, громадянська скерованість, логічні, ясні та гармонійні образи. Естетика класицизму виробила ієрархію жанрів:

– високі – трагедія, епопея, ода; історична, міфологічна, релігійна картина;

– низькі – комедія, байка, сатира; жанрова картина.

Література класицизму представлена трагедіями Ж. Расіна (1639–99), трагедіями та комедіями П. Корнеля (1606–84), комедіями Ж.-Б. Мольєра (1622–73), поемою «Поетичне мистецтво» (1674) та сатирами Н. Буало (1636–1711), байками Ж. Лафонтена (1621–95), прозою Ф. Ларошфуко (1613–80).

Визначальним для літератури, зокрема для драматургічних жанрів, була теза Аристотеля про наслідування мистецтвом природи. Драматургія класицизму розділяє й головні принципи античного театру – єдність місця, часу та дії.

Для класицистичних театрального та музичного мистецтв характерні урочисто-статичний лад вистав, виразне читання віршів, героїка, нормативність та піднесеність стилю, логічна ясність драматургічного задуму. Яскравим представником музичного класицизму є В.А. Моцарт (1756–91). Поряд з великою «серйозною оперою» розвивається побутова комічна, яка виражає демократичні ідеали широких мас. Для архітектури класицизму (К.Н. Леду, 1736–1806; Ж.А. Габріель, 1698–1782 – у Франції; К. Рен, 1632–1723 – в Англії) характерна чіткість та геометричність форм, логічність планування, стриманий декор. Образотворче мистецтво (живопис та скульптура) відрізняються логічним розгортанням сюжету, ясністю, урівноваженістю композицій (живописці – Н. Пуссен, 1594–1665; Ж. Енгр, 1780–1867; скульптури – Е. Фальконе, 1716–91; А. Канова, 1757–1822).

У добу Просвітництва класицизм зазнав настільки істотних змін у творчості деяких авторів, що набув ознак нових стилів. Один з них умовно названо революційним класицизмом. Цей стиль поєднує ідеали античності з ідеалами Просвітництва та політичною боротьбою. Найбільш помітними представниками революційного класицизму є у живописі Ж.-Л. Давід (1748–1825), у літературі – Ф. Вольтер (1694–1778). Саме універсальний геній Ф. Вольтера – філософа, дослідника природи, письменника –

певною мірою відобразив прикмети свого часу, усю його складність та протиріччя. Ф. Вольтер залишив по собі 70 томів творів, серед яких наукові трактати, філософські повісті, героїчні трагедії та комедії, сповнені гумору. Він боровся з вадами держави, викривав офіційну церкву та її служителів, руйнував забобони та нецтво, закликав громадян до боротьби з несправедливістю життя. Один з його творів «Кандид, або Оптимізм» (1759) найбільш повно відображає тенденції розвитку просвітницької літератури. З ім'ям Ф. Вольтера пов'язане поняття вольтер'янства – духу свободи мислення та проникнутого іронією пафосу подолання авторитетів.

Складається ще один мистецький напрям – реалізм Просвітництва. У протестантській Німеччині, що не мала значного зв'язку з Італією та французькою традицією класицизму, отримав розповсюдження реалістичний живопис. Групові та індивідуальні портрети Ф. Халса (1580–1666), пейзажі Я. Ван Рейсдала (1628–82), натюрморти П. Класа (1597–1661), В.К. Хеда (1594 – між 1680 та 1683), побутові картини Я. Стена (1626–79), Я. Вермеєра (1632–75) передають поетичну красу у повсякденному, підвищують та одухотворяють світ простих матеріальних речей. Найбільш яскравим представником голландського реалізму Просвітництва був Рембрандт ван Рейн (1606–69). Його картини дають філософське узагальнення, героїчні образи епохи та суспільства, багатогранні характеристики людської особистості. Головними засобами виразності є колір та світло, їх взаємодія створює емоційне

середовище та психологічну характеристику образу. Картини Рембрандта, що написані на біблійські теми чи міфологічні сюжети («Жертвоприношення Авраама», 1635, «Даная», 1647, «Свята родина», 1645, «Повернення блудного сина», 1669), ті, що зображають природу («Пейзаж із млином», 1650), портрети передають не фантастичне, а реалістичне людське життя.

Також видатними художниками є: Ель Греко (1541–1614, «Свята родина», 1592, «Моління про чашу», 1608, «Взяття під варту», 1600); Д. Веласкес (1599–1660), творчість якого надзвичайно багатожанрова (батальний жанр «Здача Бреди», 1635; портрети графа-герцога Олівареса, 1638, короля Філіпа IV, 1644, папи Інокентія X, 1650; групові портрети, що близькі до жанрової картини «Меніни», 1656, «Пряхи», 1657; міфологічний жанр «Венера з дзеркалом», 1648).

Рококо (фр. *rococo* – раковина) виник у Франції у період кризи абсолютизму, відобразив притаманні аристократії гедоністичний настрій, тяжіння до втечі від дійсності у світ театральної гри (Людовик XV: «Після нас – хоч потоп»). У пластичних мистецтвах стиль рококо відбився перш за все на характері декору, який став підкреслено складним та вибагливим. На відміну від більш монументальних елементів, що притаманні бароко, рококо застосовує дрібний орнамент, предмети у цьому стилі створюються з вибагливо зігнутими поверхнями. Рококо культивує складні візерунки, маски. У вбранні приміщень велику роль відіграють рельєфи, дзеркала. Переважно орнаментна спрямованість не дозволяє рококо мати значний вплив на

тектоніку та зовнішній вигляд барочних споруд. Для живопису рококо характерні еротичні, міфологічні та пасторальні сюжети, камерні за духом, асиметричні за композицією. У скульптурі переважають статуетки, групи, погруддя, що створені для вбрання інтер'єрів (найбільш відомі представники: Ж. Ватто, 1684–1721; Ф. Буше 1703–70; Ж. Фрагонар, 1732–1806). Рококо яскраво втілюється у прикладному мистецтві – меблях, посуді (фарфори севрський та мезенський – винаходи цього художнього стилю), навіть у зачісках. Література рококо – витончена, проте не має глибини та громадського пафосу, не вирішує питань героїзму та обов'язку. У літературних творах – світ безтурботний та ефемерний (Р. Шеридан, 1751–1816; П. Мариво, 1688–1763).

Сентименталізм (англ. sentimental – почуттєвий) – ще один художній стиль 18ст. (переважно літературний) виник у Англії, де раніше від інших країн Європи сформувалась ідеологія третього стану та виявились її протиріччя. Найбільшого розвитку досяг у Франції, Америці, Росії. Сентименталізм умовою існування вважає звільнення та вдосконалення почуттів. Сентименталісти зображують багатий духовний світ людини з народу, героїв, що здатні співчувати, чуйно реагувати на оточуючу дійсність. Імпульсивний характер поштовхів цих героїв раціонально обумовлюватися, діалектика їх душі має бути зрозумілою читачеві. Поети: Дж. Томсон («Пори року», 1790), Е. Юнг («Нічні думки», 1742–45), Т. Грей («Елегія, написана на сільському кладовищі», 1751); драматурги: П. Бомарше («Севільський цирульник», 1775; «Шалений день, або Весілля

Фігаро», 1784; «Мати-злочинниця, або Другий тартюф», 1792), Г. Лессінг («Минна фон Барнхельм, або Солдатське щастя», 1767; «Емілія Галотті», 1772; «Натан Мудрий», 1778); прозаїки: Д. Дідро «Жак-фаталіст та його господар» (1774), «Небіж Рамо» (1760-ті), Ж.-Ж. Руссо «Сповідь» (1770), «Мрії шанувальника прогулянок на одинці» (1778), «Юлія, або Нова Елоїза» (1760, кращий твір сентименталізму), І. Гете «Страждання молодого Вертера» (1774), Ш. де Лакло «Небезпечні зв'язки» (1782), М. Карамзін «Бідна Ліза», «Листи російського подорожуючого» (обидва 1792), Д. Дефо «Життя та дивні пригоди Робінзона Крузо» (1719), Д. Свифт «Пригоди Гулівера» (1727).

Ампір (від фр. *empire* – імперія) – стиль у архітектурі на декоративному мистецтві першої третини 19 ст. Йому притаманні монументальні, з масивною вагою форми, багатий декор у вигляді воєнних емблем та орнаментів, звернення до давньогрецьких, давньоримських імперської доби, давньоєгипетських зразків. Стиль склався у період імперії Наполеона I у Франції, де його відрізняло багатство меморіальної архітектури та палацових інтер'єрів (арх. Ш. Персьє, 1764–1838; П.Ф.Л. Фонтен, 1762–1853). Ампір уособлює ідеї державної могутності, воїнської сили у містобудуванні, суспільних спорудах, міських та заміських будинках (арх. А.Д. Захаров, 1761–1811; А.Н. Вороніхін, 1759–1814; К.І. Россі, 1775–1849; В.П. Стасов, 1769–1848), монументальній скульптурі (І.П. Мартос, 1754–1835; Ф.Ф. Щедрин, 1751–1825). Найбільш

відома споруда у стилі ампір – Триумфальна арка (перша встановлена у Парижі 1806–37, арх. Ж.Ф. Шальгрєн).

Романтизм (фр. *romantisme*) – ідейний та художній напрям у європейській та американській духовній культурі кінця 18 – 19 ст.ст. Романтизм відобразив розчарування у підсумках Великої Французької революції, в ідеології Просвітництва, в буржуазній цивілізації, суспільному та науковому прогресі, які виявили контрасти та антагонізми буржуазного способу життя, прозаїчність, бездушність та егоїзм буржуазних відносин. Дійсність виявилась ірраціональною, незбагненою розумом, світобудова – ворожою людині та її особистій свободі. Романтизм протиставив утилітаризму прагнення до безмежної свободи, пафос вдосконалення та оновлення, спрагу до особистої та громадянської незалежності. Основою романтичного світосприйняття є незбіжність ідеалу та соціальної дійсності. Романтизму притаманні:

- ідеалізація минулого (головним чином – середньовіччя);
- ствердження самоцінності духовно-творчого життя особистості;
- виключність образів, зображення героїв у протистоянні зі світом, у протиборстві сильних пристрастей;
- індивідуалізм;
- співставлення реального та уявного світів, часто у формі іронії чи гротеску;
- ствердження ідеалу як реальності, яку можна досягти хоча б у мрії;

- інтерес до зображення одухотвореної природи, у багатьох авторів екзотичної, яка є камертоном душевних переживань;
- сусідство героїки боротьби та протесту з мотивами «світової скорботи», «світового зла», «нічного» боку душі;
- перенесення новочасних надбань вічної конкуренції, особистої свободи та ініціативи у сферу духовного життя;
- прагнення створити універсальну характеристику світу (перш за все історії та літератури), синтез мистецтв.

Передуючі жанри романтизму – музичні та ліричні. Для них характерна увага до внутрішнього світу людини, культ суб'єктивного, тяжіння до емоційної напруги. У образотворчому мистецтві романтизм найбільш яскраво виявився у живописі та графіці; у скульптурі та архітектурі менш виразно – у вигляді псевдоготики.

Спостерігається деяка відмінність у національних формах романтизму. Твори:

- німецьких романтиків (І. Гете, 1749–1832; Ф. Шиллер, 1759–1805; Е.Т. Гофман, 1776–1822; Г. Гейне, 1797–1856; Р. Вагнер, 1813–83; Ф. Новаліс, 1772–1801; К. Вебер, 1786–1826) відрізняються містичною спрямованістю;
- французьких (В. Гюго, 1802–85; А. Дюма-батько, 1802–70; Жорж Санд, 1804–76; А. Мюссе, 1810–57; Е. Делакура, 1798–1863; Е. По, 1809–49; Е. Ростан, 1868–1918; Г. Берліоз, 1803–69) – більш легковажні, поривчасті та волелюбні;
- англійських (У. Водсворт, 1770–1850; В. Скотт, 1771–1832; А. Редкліфф, 1764–1823; Д.Н.Г. Байрон, 1788–1824; Д. Китс,

1795–1821; П.Б. Шеллі, 1792–1822; А.К. Дойл, 1859–1930; Г.К. Честертон, 1874–1936) – алегоричні, символічні, поєднують серйозні та кумедні елементи;

– американських (Г. Лонгфелло, 1807–82; Г. Мелвілл, 1819–91; Н. Хоторн, 1804–64) – більш оптимістичні в очікуванні кращого майбутнього Америки, у пошуках позитивних цінностей;

– російських (В.К. Кюхельбекер, 1797–1846; К.Ф. Рилєєв, 1795–26; О.А. Кипренський, 1782–1836; М.Ю. Лермонтов, 1814–1841; Ф.І. Тютчев, 1803–73 ранні О.С. Пушкін, 1799–1837 та М.В. Гоголь, 1809–52) – більш інтровертні та реалістичні.

Реалізм (від лат. *realism* – речовий, дієвий) – у якості самостійної течії затвердився у літературі та мистецтві у 1840-х рр., як історично конкретна форма художньої свідомості, що веде початок від реалізму Відродження та реалізму Просвіти. Розвиток реалізму спричинений розвитком капіталістичного засобу виробництва, збільшенням соціальних суперечностей у суспільному житті, духовним зростанням людини.

Завдання реалізму – дати найбільш повне, правдиве зображення оточуючої дійсності. Основу реалізму закладає принцип типізації. Типізація – художнє узагальнення, вираження загальних ідей, понять, соціальної сутності процесів та явищ за допомогою конкретних образів. Ці образи завжди умовні, вони вбирають в себе сутнісні риси оточуючої дійсності. Людина у реалістичних творах виявляється соціальним індивідом, дії якого обумовлені оточуючим середовищем. Типізація завжди супроводжується художньою індивідуалізацією, тобто

конкретизацією національних, історичних, соціальних ознак та фізичними, інтелектуальними, духовними особливостями.

Реалізм поєднується з романтизмом зверненням до духовного світу людини, боротьбою за самоствердження особистості. Але реалізм зображує людину не у надзвичайному становищі, у бурхливому та повному пристрастей житті, а у так званому «нормальному стані», у типових обставинах і конфліктах. Реалізм виявляє великий інтерес до проблеми особистості та суспільства, до протиставлення соціальних закономірностей та морального ідеалу, особистої та масової, міфологізованої свідомості.

Передуючим жанром реалізму є соціальний роман. Цей жанр дає змогу зобразити широку панораму суспільного життя, простежити психологію героїв у різних життєвих ситуаціях. Сюжет реалістичного роману та інших жанрів реалістичного стилю відображає панування над долею окремої людини законів буржуазного суспільства, які діють як непереборна стихія. Реалізм демонструє вплив матеріального достатку на мораль, руйнування природних зв'язків між людьми (наприклад, перетворення шлюбу на торгівельну угоду між партнерами). Проте критика в реалізмі не є самоціллю. Вона кличе до позитивних гуманістичних ідеалів (О. де Бальзак, 1799–1850; Г. де Мопассан 1850–93; Г. Флобер, 1821–80; Ч. Діккенс, 1812–1870; А. Стендаль, 1783–1842; У. Теккерей, 1811–63; Д. Голсуорсі, 1867–1933; Т. Гарді, 1840–1928; О.С. Пушкін, 1799–1837; І.С. Тургенєв, 1818–83; Ф.М. Достоєвський, 1821–81; О.М. Островський, 1823–86; Л.М. Толстой, 1828–1910).

У живописі реалізм ще тісніше ніж у літературі пов'язаний із засобами зображення, що створюють ілюзію глядацької достовірності (В.Г. Перов, 1833–82; І.М. Крамської, 1837–87; І.Є. Рєпін, 1844–1930; В. І. Суріков, 1848–1916; І.І. Левітан 1860–1900).

Натуралізм – напрям у літературі та мистецтві, сформувався у Франції у другій половині 19 століття. Для цього напрямку характерно підкреслення зовнішніх боків життя замість глибини ідейно-художнього змісту. Натуралізм, на відміну від реалізму, обмежується зовнішньою подібністю до правди, фотографічним копіюванням. Він прагне до досконалого відтворення реальності, ототожнюючи художню свідомість з науковою. Натуралізм дає уявлення про долю людини, її духовний світ та прагнення як про обмеження, що створюють соціальне середовище, побут, спадковість, фізіологія. Представники: Е. Золя (1840–1902), брати Гонкури (Едмон, 1822–96, Жюль, 1830–70), Г. Гауптман (1862–1946), С. Крейн (1871–1900), Ф. Норріс (1870–1902).

Імпресіонізм (від фр. *impression* – враження) – напрям у мистецтві в останній третині 19 – на початку 20 ст.ст. Його виразники намагались відтворити релігійний світ у рухливості та мінливості, передати свої плинні враження, свіжість та безпосередність відчуття життя, випадковість рухів та ситуацій. Імпресіоністи створили систему пленеру (роботи на відкритому повітрі на відміну від роботи у майстерні), що повно та точно передає природне освітлення та повітряне середовище, відтворює реальні відтінки кольору, зриму сутність предметів, динаміку

оточуючого світу. Художники: К. Моне (1840–1926), Е. Мане (1832–83), Е. Дега (1834–1917), О. Ренуар (1841–1919), А. Сіслей (1839–99), К.О. Коровін (1861–1939), І.Е. Грабар (1871–1960). Імпресіоністська скульптура відрізняється рухом та мінливою формою (О. Роден, 1840–1917; М. Россо, 1858–1928; П.П. Трубецької, 1866–1938). Імпресіоністська музика передає тонкий настрій, психологічні нюанси, тяжіє до тембрової та гармонійної барвистості (К. Дебюссі, 1862–1918; М. Равель, 1875–1937). Імпресіонізм соціально апатичний. Створені у імпресіоністичних творах картинки з натури так і залишаються картинками (попри введення саме імпресіонізмом у мистецтво картин «дна життя», патологічних явищ тощо).

Постімпресіонізм – течія у живописі кінця 19 – початку 20 ст.ст., склалась як реакція на імпресіонізм з його цікавістю до швидкоплинного та випадкового. Постімпресіонізм бере від імпресіонізму чистоту та звучність кольору, протиставляючи йому пошук незмінних начал буття, стійких матеріальних та духовних сутностей. Постімпресіоністи створюють світ більш узагальнений, проте більш умовний, обираючи шлях втечі від дійсності (П. Сезанн, 1839–1906; В. Ван Гог, 1853–90; П. Гоген, 1814–49; А. Тулуз-Лотрек, 1864–91).

Символізм – напрям у європейській літературі та мистецтві останньої третини 19 – початку 20 ст.ст., який протиставляється реалізму. На перший план у символізмі виходить містичний зміст твору, розширення художньої уяви, інтуїтивне осягання світової єдності через символічні збіги та аналогії. Символісти

відтворюють проблему особистості та історії у їх таємничому зв'язку з вічністю, з сутністю світового процесу. Внутрішній світ героїв символізму одночасно є показником загального трагічного стану світу, що приречений на загибель, резонатором природних та історичних стихій та містить у собі природні почуття змін. Символізм виражає інтереси дворянських та буржуазних шарів суспільства, створює модель існування «мистецтва заради мистецтва». Основні представники:

– в літературі: П. Верлен (1844–96), А. Рембо (1854–91), М. Метерлінк (1862–49), О. Уальд (1854–1900), Ф. Сологуб (1863–1927), О. Блок (1880–1921), А. Білий (1880–1934);

– в образотворчому мистецтві: Г. Моро (1826–98), М. Чюрльоніс (1875–1911), М. Врубель (1856–1910);

– у музиці – О. Скрябін (1871–1915), М. Чюрльоніс.

У кінці періоду, що ми називаємо Новим часом, людина відчуває свою безмежну самотність у світі. Природа перетворюється для людини на щось чуже, до чого можна підходити лише по-діловому, технічно. До суперечливих підсумків призвело прагнення людини відкрити таємниці власної природи. З розвитком науки людина остаточно втрачає статус «вінця світобудови», «міри усім речам», зразка та подоби Божої. Це відобразило у собі явище декадансу, відмічене рисами песимізму, безнадії, занепаду. Між природою та людиною Новий час встановив світ культури, який людина протиставила божественному творінню. Спочатку людина зрівняла себе з

Богом у ролі творця, потім, ставши ланкою в органічній еволюції, людина лишає Бога останнього притулку – у своїй душі.

Головний принцип новочасної культури: «Знати, щоб передбачати, передбачувати, щоб діяти», сформульований французьким філософом О. Контом (1798–1857), стикається з іншою тенденцією: значного випередження темпами технічного освоєння світу темпів гуманітарного осягання наслідків рішень, що приймаються.

4. Українська культура нового часу. У 15 сторіччі – першій половині 17 сторіччя відбувається формування української нації. Провідну роль у суспільстві відіграє церква. Вона об'єднує християн візантійського обряду, впливає на процеси державотворення. Центрами освіти є монастирі, єпархії, при яких існували школи. Підручниками були церковні книги, вчителями – духівництво. Освіченість була поширеним явищем – навчалися всі діти. Українська мова поділяється на літературну та церковну.

Виникають церковні братства. Вони поєднали суспільно-політичні, національно-культурні і релігійні функції. Найстарішим є Львівське братство (1439), серед найбільш відомих – Успенське Ставропігійське (1585, також у Львові) та Богоявленське (1615, у Києві).

У 1631 р. у Києві відкривається Лаврська школа, її засновник – архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила (1596–1646). У 1632 р. Лаврська та Братська школи з'єднались у Києво-братську колегію (згодом – Києво-Могилянська) – вищий навчальний заклад.

Чільне місце у формуванні української культури належить Запорозькій Січі – організації українського (малоросійського) козацтва за Дніпровськими порогами (16 – 18 ст.ст.). Виникла вона в результаті окупації малоросійських земель польськими і литовськими загарбниками. Відступаючи під натиском окупантів в південно-східному напрямі, козаки колонізували степові простори на південь від Дніпровських порогів, створюючи тут «городки» (зміцнення) або «січі» (засічи), об'єднані в 1540-х роках в Запорізьку Січ.

Назва центрального зміцнення – Запорізька Січ – згодом перейшла на всю організацію запорізького козацтва. Спочатку Запорізька Січ виникла, напевне, на острові Токмаковка (біля сучасного міста Марганець Дніпропетровської обл.). Пізніше вона неодноразово переносилася, найтриваліше проіснувавши на острові Базавлук (Стара Січ, біля сучасного села Капуловки Дніпропетровської обл.) і на річці Підпільній (Нова Січ).

Характерними рисами соціальної організації Запорізької Січі була відсутність кріпацтва і визнання формальної рівності за всіма козаками в праві на користування землею й іншими угіддями, а також на участь в радах, де розв'язувалися всі суспільні справи та вибиралася старшина. Соціальна організація козацтва одночасно – й військова: кожен козак зобов'язувався за власний кошт нести військову службу. Як політична організація Запорізька Січ була утворенням державного типу – своєрідна козацька республіка. Верховний орган – Військова рада, що

вирішувала всі найважливіші питання, оформлювала їх Військова канцелярія. Головою Запорізької Січі був кошовий отаман.

У адміністративно-територіальному відношенні Запорізька Січ розділялася на паланки (округи), на чолі яких стояли полковники з відповідною старшиною, що призначалася Кошем (головне управління Запорізької Січі). У військово-адміністративному відношенні запорізьке військо ділилося на курені, яких в кінці існування Запорізької Січі було тридцять вісім. Кожен козак, незалежно від місця проживання, приписувався до одного з куренів. Головою куреня був виборний курінний отаман, що одночасно виконував обов'язки стройового начальника, розпорядника майна куреня та судді.

Яскравою й унікальною сторінкою культури цього періоду є козацькі літописи. Їх авторами виступали найбільш освічені представники козацької старшини, прізвища деяких із них точно не встановлено. За змістом та формою козацькі літописи наближаються до історичних творів. Їх автори, крім власних спостережень, використовували старі літописи, хроніки, щоденники, історичні праці сучасників, доступні офіційні документи. Це зумовило особливу цінність козацьких літописів як історичних джерел, які головним чином відтворюють події Визвольної війни (1648–57), справ Б. Хмельницького (1595–1657) та його сучасників.

Львівський літопис (сер. 16 ст. – 1649) розповідає про події Червоної Русі, зосереджена на повстанні 1630 р. та часах «золотого спокою» – найбільшого пригноблення України.

Складається з двох частин: перша – 1498–1626, друга – 1627–49. Автором вважається М.Г. Гунашевський (? – після 1672), православний шляхтич, потім чернець, який служив у військовій канцелярії при Б. Хмельницькому.

«Літопис Самовидця» (тобто очевидця) висвітлює події з 1648 р. по 1702 р. (у деяких списках до 1734 р.). Автор, ймовірно, генеральний підскарбій Р.О. Ракушка-Романовський (1623–1703), створив оригінальну хроніку розгортання очолюваної Б. Хмельницьким Визвольної війни. Починаючи з подій 1672 р. літопис набуває характеру діаріуша (щоденника), можливо продовжував його вже інший автор. Це найбільш повний і достовірний козацький літопис, із живою яскравою розповіддю, викладений з позицій козацької старшини. Козацькі низи та селянство співчуттям автора літопису не користуються.

Періоду 1648–1709 рр. присвячений літопис «Действия презельной и от начала кровавшеи небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского з поляки», створений гадяцьким полковником Г.І. Граб'янкою (?–1838). Як джерело він поступається праці Самовидця, оскільки автор виявив схильність до компіляцій. Починається літопис дослідження про козаків, предками яких автор зробив хазар. Автор намагався написати історії України з найдавніших часів й до сучасності (обрання гетьманом І. Скоропадського). Літопис складається з 12 сказаній, писаний в Гадячі. Особливо цікаві описи подій 1648–55 рр. від битви у Жовтих вод до походу Хмельницького й Бутурліна у 1655 р.

Найбільшим за обсягом і найбагатшим за джерельною базою є літопис С.В. Величка (1670–1728), який тривалий час працював у генеральній Військовій канцелярії. Він був наближений до В.Л. Кочубея й постраждав разом з зі своїм покровителем від гетьмана І.С. Мазепи. В основу літопису, який автор доводить до 1700 р., іноді згадуючи події до 1720 р., був покладений величезний джерельний матеріал (козацькі хроніки, місцеві літописи, мирні трактати, інструкції, царські грамоти, королівські листи). Перший том охоплює події до 1659 р., другий – 1660–86 рр., третій 1687–1700 рр. Літопис написаний барвистою мовою у стилі українського бароко. Автор нерідко вкладає в уста історичних діячів свої власні думки, а іноді складає для них цілі промови.

У цей же період складовою української культури стає друкарство. У 1491 р. у Кракові на прохання української громади німецький друкар Ш. Фіоль (1460–1525) видав кілька кириличних книг. І. Федоров (1520–83) є фундатором постійного друкарства на українських землях.

В українській архітектурі продовжуються давньоруські традиції (Троїцька церква в Межиріччі, Богоявленська церква в Острозі, Покровська церква у Сутківцях). У 16 – 17 ст.ст. на українських землях будувалися храми-усипальниці феодалів, гетьманів, козацьких старшин, шляхти, багатих міщан. Переважно вони мали форму куба, перекритого півсферичною банею. Найбільш відомі: каплиця Боїмів у Львові (1609–15), церква-усипальниця в Низкевичях (1643–53), Еллінська церква в

Суботові (1656). Цінні джерельні відомості містять пам'ятки дерев'яної архітектури. Розповсюджені типи таких споруд були в один зруб, три зруби та п'ять зрубів з баневим чи ступінчасто-пірамідальним перекриттям залежно від регіону – Буковини, Галичини, Закарпаття, Придніпров'я. Практика поширювала випадки будівлі дерев'яної церкви, а потім зведення на цьому місці кам'яної споруди.

Розвивається портретний живопис, з'являються народні картини («Козак Мамай»). В іконописі виникає український типаж обличчя: лики святих набувають виразних етнічних національних рис.

Важлива роль у розвитку літератури належить народному епосу. Розвивається жанр думи, що оспівує героїчну боротьбу за визволення, славетну і трагічну долю українського народу, героїзм козацтва. Думи – ліро-епічні твори про події з козацької історії України 16 – 17 ст.ст. – виконувалися речитативом у супроводі бандури, кобзи чи ліри. Вони не мали певної строфічної будови, склалися з нерівних за обсягом періодів, кожен з яких є завершеною думкою. За змістом поділяються на два цикли. Перший (хронологічно давніший) розповідає про боротьбу з мусульманським світом, звеличує безіменних героїв, змальовує події та постаті типові для козацької доби, але жодну з них неможливо пов'язати з певним історичним фактом. До нього входять думи про:

– турецьку неволю («Іван Коновченко», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Сокіл»);

- смерть козака («Хведір Безрідний», «Самарські брати», «Смерть козака в долині Кодимі», «Сірчиха й Сірченки»);
- повернення з неволі, перемогу над ворогом, поділ здобичі («Самійло Кішка», «Козак Нетяга», «Розмова Дніпра з Дунаєм», «Отаман Матіяш»);
- ідею роду, що є єдиним опікуном людини, втративши зв'язок з яким людина гине («Про вдову і трьох синів», «Повернення сина з чужини», «Про брата й сестру»).

До другого циклу належать думи про Визвольну війну (1648–57) під проводом Б. Хмельницького. Ці думи вирізняються високим ступенем достовірності, безліччю історичних деталей, обізнаністю з обставинами. Скоріш за все вони були складені за свіжими слідами подій їх учасниками або на основі розповідей учасників. Поділяються на групи: 1) історичні події («Похід в Молдавію», «Корсунська перемога», «Повстання після Білоцерківського миру»); 2) події з життя Б. Хмельницького («Хмельницький та Барабаш», «Смерть Богдана Хмельницького»); 3) економічно-соціальні проблеми («Про орендаторів», «Ганжа Андибер», «Козацьке життя»).

Формується жанр голосіння – висловлювання трагічних почуттів у формі, що має структурну стабільність, пов'язане з міфологічним світосприйняттям (хоча б у вигляді художніх образів і символів). Розрізняють:

- жалобу за померлим (возвеличення його добрих справ);
- голосіння за батьківською хатою (коли дівчина виходить заміж чи хлопець їде у пошуках кращої долі);

- тужіння за батьком, чоловіком, сином, що загинув на війні;
- скорбота за втраченими надіями й сподіваннями;
- невольницькі плачі (позбавлення волі та батьківщини).

Музика – народна та духовна. Оригінальні музичні інструменти: сурма, сопілка, флюяра, трембіта, коза, ріг (духові), тулумбаси (ударні), кобза, бандура, торбан, тримба (струнно-щипкові).

У другій половині 17 – 18 сторіччі культура Правобережної, Лівобережної та Слобідської України розвивається в різних умовах. На Правобережній Україні домінує польсько-литовська культура з католицьким напрямом. Міщанство втрачає своє значення, суспільство розшаровується на шляхту та інших мешканців території.

На Лівобережжі та Слобожанщині, які знаходяться у складі Російської імперії панувала православна культура. Найбільш яскравими постатями у ній є церковний діяч та письменник Феофан Прокопович (1681–1736) та філософ Григорій Савич Сковорода (1722–1794).

Мистецтво розвивається у своєрідному стилі – українського (козацького) бароко. Фундаторами його були гетьмани, козацька старшина та вище духовництво. Вони на власні кошти споруджували церкви, прикрашали їх багатоярусними іконами, надставними розписами, дарували золотий та срібний ритуальний посуд, ризи, ікони, в унікальних оправах церковні книги.

Культурними центрами були Київ, Чернігів, Полтава, Батурин, Харків. У стилі козацького бароко побудовані споруди

Києво-Печерської лаври (Ковнірський корпус, 1746–72, дзвіниці Ближніх та Дальніх печер, 1761–62, Кловський палац, 1758, арх. С. Ковнір), дзвіниця Софіївського собору (1740, арх. Й.Г. Шедель), Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври (1745, арх. Й.Г. Шедель). Вершиною дерев'яного церковного зодчества вважається Свято-Троїцький собор у Новомосковську (1775–78, арх. Я. Погребняк).

У літературі розвивається жанр казки – епічного оповідання чарівно-фантастичного, алегоричного та соціально-побутового характеру із своєрідною системою художніх засобів, які героїзують позитивних персонажів і сатирично викривають негативних. Казки мають соціальну й виховну функції. Вони сягають витокami стародавньої міфології, коли всі сюжети сприймалися і трактувалися як реальні, а художність оповіді підпорядковувалася релігійним та інформаційним завданням.

Казки поділяють на:

1) чарівні (про надзвичайну подорож героя й повернення; «Котигорошко»);

2) соціально-побутові (із суспільним навантаженням: потяг до багатства, бажання розкошувати за рахунок чужої праці; про Правду і Кривду; дідову та бабину доньку; багатого та бідного братів тощо);

3) про тварин (неоднорідна група):

– ритуально-утилітарні або тотемістичні («Колобок», «Коза-Дереза», «Рукавичка»);

– алегоричні або казки-байки («Лисиця та Журавель»);

- авантюристичні («Пан Коцький»);
- дидактично-табулятивні («Котик і Півник», «Кривенька качечка»);
- казки-притчі («Вовча присяга», «Куликове болото»);
- казки-потішки («Як заєць хотів утопитися»).

Великий масив усних джерел цього періоду складають народні оповіді. Їх поділяють на перекази (про русалок, лісовиків, мертвяків, чортів, закляті скарби, перевертнів, упирів тощо, пов'язані переважно з язичницькою міфологією) та спогади (про надзвичайні зустрічі, повчальні пригоди, випадки з життя від першої особи – очевидця чи учасника події). З'являються жанри: вірш, новела, драма, мемуари.

Пісня супроводжує людину впродовж усього життя, відбиває стан активного побутування, отже є невичерпним джерелом національної культури. Розрізняють пісні:

- календарно-обрядові (колядки, щедрівки, веснянки, купальські, весільні тощо, пов'язані з діяльністю людей);
- ліричні (про кохання, родинне життя, які хвилюють людськими почуттями);
- жартівливі або сатиричні (коломийки, частівки, які відбивають моральну стійкість народу у періоди скрути, своєрідна поетична публіцистика);
- історичні (змальовують минуле ближче до нашого часу від 16 ст.; про Байду, Хмельницького, Петра І);
- станові (на соціальні теми – солдатські, рекрутські, бурлацькі; «Пісня про удовиноного сина» – несправедливість під час набору до

війська; «Ой, наступає чорна хмара» – про боротьбу між окремими групами козацтва);

– пісні-гімни (про прагнення та ідеали народу; як правило мають конкретного автора, але його ім'я відоме лише дослідникам; за особливостями функціонування наближаються до народного жанру, широко побутують в усній формі; «Я русин бил, есть і буду» О. Духновича – національне піднесення на Закарпатті).

Театр розвивається у трьох напрямках: 1) шкільна драматургія (п'єси різдвяних і великодніх циклів з побутовими народними звичаями), авторами якої були викладачі Києво-Могилянської академії; 2) вертеп – ляльковий театр, що складався з двох поверхів (на нижньому відтворювали сцени з людського життя, на верхньому – з біблейської міфології); 3) кріпацький театр (перенесення з Росії, типовий витвір соціальних кріпосницьких умов).

У музиці формується українська композиторська школа. Її представники: М. Березовський (1745–77), Д. Бортнянський (1751–1825), М. Дилецький (1630–90), А. Ведель (1770–1808).

У 19 сторіччя з'являється «Грамматика малоросійського наречія» О. Павловського – перша друкована граматика української мови (1818). Відкриваються університети: Харківський (1805), Київський (1833), Новоросійський (Одеса, 1865). У Львівському університеті засновують кафедри української мови та літератури (1849) і історії України (1894).

Починається становлення українського світського театру. Нову українську драматургію започаткував І. Котляревський

(п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», обидві 1819), продовжили Г. Квітка-Основ'яненко («Сватання на Гончарівці», 1835) та Т. Шевченко («Назар Стодоля», 1843).

Взагалі розвиток української культури у другій половині 19 ст. відбувається під впливом літературної та образотворчої діяльності Т. Шевченка (1814–61), який підніс культуру свого народу до загальноєвропейського рівня. Серед письменників цього періоду найбільш відомі: П. Куліш (1819–97), І. Нечуй-Левицький (1838–1918), Марко Вовчок (1833–1907), І. Франко (1856–1916), Леся Українка (1871–1913), В. Винниченко (1880–1951), М. Коцюбинський (1864–1913), Панас Мирний (1849–1920), І. Карпенко-Карий (1845–1907).

Треба відзначити, що українська новочасна культура розвивалась в умовах відсутності власної державності, тому її головними завданнями були як утвердження та розвій етнічної самобутності, так і опір культурам титульних націй Речі Посполитої та Російській імперії.

Питання до теми:

1. Чи можна говорити про культуру Нового часу як про світову чи європейську?
2. Що на вашу думку головне у культурі Нового часу? Що насамперед відрізняє її від попередніх?
3. Чим на вашу думку зумовлене таке різноманіття художньої культури у Новий час?
4. Яке місце посідає українська новочасна культура у світовому та європейському контекстах?

ТЕМА 8. Культура Новітнього часу

1. Основні тенденції культури Новітнього часу.
2. Модерн (модернізм, авангард).
3. Постмодерн (постмодернізм).

1. **Основні тенденції культури Новітнього часу.** У Новітній час (приблизно з 1910-х рр.) культура визнається інтегруючим началом у суспільному розвитку не лише у духовній сфері, а й у сфері матеріального виробництва. Усі якості техногенної цивілізації, яка виникла ще триста років тому, у повній мірі проявилися у 20 сторіччі. У цей час цивілізаційні процеси були максимально динамічними та мали неабияке значення для розвитку культури.

Основні тенденції культури Новітнього часу:

1) виникнення та розуміння нових, *загальнокультурних реальностей*. Серед них: універсальний характер життєво важливих процесів, взаємодія та взаємовплив культурних регіонів, спільність долі людства у сучасному суспільстві. Не можуть відбуватися локально, не торкаючись інших народів, їх культурного розвитку такі явища як світові війни, тоталітарні режими, фашистська експансія, міжнародний тероризм, економічні депресії, екологічні потрясіння.

2) виникнення *глобальних проблем*, від вирішення яких залежить доля цивілізації («глобальний» від лат. *globus* – земна куля). Серед них:

- екологічна криза (забруднення оточуючого середовища, зменшення озонового шару атмосфери, парниковий ефект, пов'язаний зі збільшенням вуглекислого газу у повітрі тощо);
- загроза війни з використанням термоядерної, хімічної, біологічної зброї;
- голод, злидні, не писемність, протиставлення розвинутих країн тим, що розвиваються.

У 1968 р. створено «Римський клуб» – міжнародну організацію, що вивчає глобальні проблеми людства, моделює загальний розвиток людського життя у суспільному, політичному, моральному, економічному, культурологічному аспектах;

3) визнання *загальнолюдської культури*, тобто зразків художньої, наукової, виробничої діяльності, засобів світосприйняття життя та дійсності, що виробили різні народи, покоління на підставі яких людство буде єдину цивілізацію Землі;

4) існування національних культур як відкритих, незалежних, взаємодіючих та взаємно збагачуючих одна іншу. *Діалог стає принципом культурного розвитку*. Він дозволяє брати найкраще зі спільної культурної спадщини, спонукає людину створювати власну думку, переосмислювати іншу культуру. Активний діалог з багатьма культурами приєднує людину до космосу культури. Діалогова форма дозволяє виявлятися амбівалентній природі культури;

5) *наука стає світовою, з'єднує зусилля вчених різних країн. Виникає інтернаціоналізація наукових зв'язків;*

6) *економічне об'єднання світу, передача найбільш продуктивних способів виробничої культури у всі куточки земної кулі;*

7) *техногенне відношення до природи, як до засобу задоволення технічних потреб. Природа стає об'єктом необмеженої експлуатації людством, мета якого накопичити як можливо більше матеріальних благ, багатств і таким чином вирішити усі можливі проблеми;*

8) *зростання ролі інформації та теоретичного знання, розширення шару науково-технічної та творчої інтелігенції, збільшення робітників сфери послуг;*

9) *спочатку створення, потім руйнування жорстокої системи заводів, що працюють за принципом конвеєра, заміна цієї системи на більш гнучкі господарські структури – ринкові, які є універсальним позаособистим регулятором процесів, що відбуваються у суспільстві. Ринок відіграє роль механізму інновації, що веде до технологічної гонитви. Тільки ринкова конкуренція може змусити виробника йти на великі витрати для створення та запровадження нових технологій. Проте ринок може бути байдужим до особистих потреб людини. Виникає необхідність його корегування у деяких областях (наприклад, захист оточуючого середовища);*

10) *протиріччя та протистояння сциєнтичних та антисциєнтичних настанов. Антисциєнтизм з'явився як реакція*

на перебільшення ролі науки у суспільстві. Для нього характерно заниження значення наукового знання, звинувачення науки у тому, що вона викликала економічну, екологічну, національну кризи;

11) *здатність держави виштовхувати кризові явища з однієї сфери суспільства в іншу*: політична криза може перейти у сферу економіки, економічна – в соціальну тощо;

12) порушення культурної цілісності та розрив органічних зв'язків людини з природними підвалинами життя, процес перетворення різних форм людської діяльності та її наслідків у самотійну силу, пануючу над людиною та ворожу їй. Ця ситуація класифікується культурологами як *відчуження*. Вона пов'язана з такими проявами:

- безсилість особистості перед зовнішніми силами життя;
- уявлення про абсурдність існування;
- втрата людьми взаємних обов'язків по дотриманню соціального порядку;
- невизнання пануючої системи цінностей;
- почуття самотності, виключення людини з суспільних зв'язків;

13) *масова культура* – складний соціально-культурний феномен, що є характерним для сучасного суспільства. Він уможлиблюється завдяки високому рівню розвитку комунікаційно-інформаційних систем, високого ступеню урбанізації та індустріалізації. Для масової культури характерно:

- втрата індивідуальності, стандартність поведінки;

- маніпулювання масовою свідомістю шляхом насадження шаблонів поведінки за допомогою засобів масових комунікацій;
- створення свідомістю індивіда загат для захисту від впливу шаблонів поведінки;
- стандартні моделі вживання, які уособлюють усереднені моделі включення людини у соціальні механізми;
- конформістка свідомість може виступати як протиріччя;
- духовна пасивність, уніфікація духовного життя;
- стандартизація інтелектуальних реакцій;
- тяжіння до «ідолів», хибних орієнтирів;

13) існування разом з окремими визначними художніми стилями (критичним реалізмом, соціальним реалізмом) й *сукупності стильових напрямів* – модернізму та постмодернізму.

2. Модерн (модернізм, авангард) – сукупність напрямів, що склались у літературі та мистецтві у 1-й – 3-й чвертях 20 сторіччя. Умовно можна визначити такі хронологічні рамки та регіональне розповсюдження: 1907–70 рр.; Франція, Німеччина, Італія, Австрія, Росія.

Особливості:

- кризовий характер. Модернізм осмислює кризу як переломний моменту у розвитку людства. Звідси – відсутність єдиного сталого начала;
- теоретичність. Постійне звернення до філософських основ (теоретичним підґрунтям виступають філософія життя, неокантианство, феноменологія, інтуїтивізм, фрейдизм);

– пошук нових зображувальних форм, створення нового творчого методу. Мистецтво відмовляється від того, щоб наслідувати природу та зображувати дійсність, яку всі бачать. Воно починає, подібно до науки, поринати у потаємне, незриме;

– елітарний характер, який з'єднується з жагою переробити суспільство. На відміну від масової культури, що орієнтується на стандарт, модернізм не визнає норм, постійно переглядає кордони між «нормальним» та «ненормальним».

Першим за часом напрямом модернізму вважають *кубізм*. Засновником кубізму є П. Пікассо («Авіньйонські дівчини», 1907; «Три жінки», 1908; «Портрет Амбуаза Воллара», 1910; «Картяр», 1913). Кубісти виходили з того, що всі предмети та явища можна зобразити як суму геометричних фігур. Кубізм не намагається відійти від реальності, а шукає нові засоби її розуміння. Митці цього напрямку вводять у живописні твори сторонні матеріали – вугілля, залізо, скло, пісок, тирсу, ошурки, застосовують у картинах цифри, слова тощо. Картина може перетворюватися на пластичний об'єкт. Зв'язок з філософськими поглядами у кубістів не досить значний (Р. Делоне «Ейфелева башта с деревами» (1910), «Марсове поле: Червона башта» (1923); Ж. Брак «Хвала І.С. Баху», 1912; Л.С. Попова «Портрет філософа», 1915).

Футуризм (від лат. *futurum* – майбутнє) виник у Італії у 1909 р. Засновником вважається поет Ф.Т. Марінетті (1876–1944). Відставання Італії у економічному розвитку викликало потребу у ідеологічному самоствердженні. Футуризм відобразив у собі стихійне неприйняття буржуазної дійсності, протест проти

пригнічення особистості цивілізацією, архаїчний бунт, нігілістичне відношення до усіх моральних та мистецьких цінностей «старого світу», прагнення демократизації суспільства, індивідуалізм. Футуристи пропонували відмовитися від слів «гармонія», «гарний смак», від сюжетів, що були вже використані, ліквідувати театри, музеї, тобто традиції культурної спадщини минулого. Людські почуття любові, щастя, добра вони вважали слабостями. Футуристи проголошували критеріями прекрасного «енергію», «швидкість», «силу», культивували естетику урбанізму та машинної індустрії («Авто гарніше за Венеру, а мотор – кращій з поетів»). Для футуристичного живопису характерні зсуви, напливи форм, багатократні повторення мотивів, що підсумовують враження, отримані у процесі стрімкого руху (У. Боччоні «Місто встає», 1910; Д. Северні «Автобус», «Метро», 1912). Літературі цього напрямку притаманні ототожнення слова з річчю, розуміння його як матеріалу, що здатен трансформуватися, взаємодіяти з іншими знаковими середовищами; введення у поетичну мову вульгарної лексики, прозаїзмів міського побуту, професійного жаргону, мови документу, афіші, плакату. Словотворення футуристів спрямовано на передачу якостей світу, який ми бачимо однією лише фонікою (В. Хлебніков, 1885–1922; В. Маяковський, 1893–1930; І. Сєвєрянін 1887–1941).

Експресіонізм (від лат. *expression* – вираження) – напрям початку 20 сторіччя у літературі та мистецтві, що проголошує єдиною реальністю суб'єктивний духовний світ людини, а його

вираження – головною метою мистецтва. Експресіоністи прагнули загострено зображувати напругу емоцій, гротескову ламаність, ірраціональність образів, втрату почуття безпеки, тривогу за майбутнє. Найбільше розповсюдження отримав у Німеччині та Австрії (письменники: Г. Кайзер, 1878–1945; В. Газенклевер, 1890–1940; Ф. Верфель 1890–1945; художники: Е. Нольде, 1867–1956; Ф. Марк, 1880–1916; П. Клеє, 1879–1940; О. Кокошка, 1886–1980).

Абстракціонізм (від лат. *abstractio* – відволікання, віддалення) – напрям у живописі, скульптурі, графіці, що відмовляється від зображення реальних предметів. Першим абстрактним твором є акварель В. Кандинського (1910). Абстракціонізм відрізняється гранично простим малюнком, основна увага зосереджується на кольорі та світлі. Супрематизм та неопластицизм – течії абстрактного мистецтва. Самий відомий витвір абстракціонізму – «Чорний квадрат» К. Малевича (1913).

Сюрреалізм (від франц. *surrealism* – над реалізм) – напрям у мистецтві, що головним вважає зображення підсвідомого (інстинктів, галюцинацій, сновидінь), розрив логічних зв'язків, вільні асоціації. Сюрреалісти з парадоксальною алогічністю сполучають несумісні предмети та явища, надають їм предметно-пластичної достовірності. Основоположником сюрреалізму вважається французький поет та письменник А. Бретон (1896–1966), хоча термін цей введено Г. Аполлінером, який жанр свого твору у аристофанівському дусі «Груди Тиресія» (1917) визначив як «сюрреалістична драма». Представники: Ф. Супо (1897 –

1990), Т. Тцара (1896–1963) – література; М. Ернст (1891–1976), Ж. Міро (1893–1983), Р. Магритт (1898–1967), С. Далі (1904–89), І. Тангі (1900–55) – живопис; Л. Бунюель (1900–83), Ж. Кокто (1889–1963), Я. Шванкмайєр (нар. 1934), Д.К. Лінч (нар. 1946) – кінематограф; Ф. Халсман (1906–79) – світлини. С. Далі, розмірковуючи про сюрреалістичне мистецтво, у «Щоденнику генія» (1964) відмічав, що його роботи настільки глибокі, що він сам їх не розуміє, бо зміст «вислизає від логічного аналізу».

Поп-арт (1965) – «мистецтво, яке не знає, що воно мистецтво» – фотознімки, етикетки, реклама, телебачення, картинки з журналів (тобто звичайні речі).

Концептуалізм (1960–90) – течія, що фіксує перехід від художнього твору до художньої ідеї. Настанова концептуалізму така: «Світ повний предметів, що більш чи менш цікаві. Я не додаю до них нові, а просто вказую на існування речі». Твори концептуального мистецтва можуть приймати облік фотознімків, текстів, цифр, графіків. Це може бути й сам предмет у незвичайному сполученні з іншими предметами. Роль художника-митця зводиться до мінімуму. Концептуалізм усуває межу між мистецтвом та реальністю.

3. Постмодерн (постмодернізм) – особливий тип світобачення, що почав формуватися у західноєвропейській естетиці у 1960–70 рр. Він орієнтується на формування життєвого простору, в якому головними цінностями є свобода в усьому, спонтанність діяльності людини, ігрове начало. Постмодернізм відкидає всілякі норми та традиції – етичні, естетичні,

методологічні тощо, відмовляється від авторитетів всіх рангів (держава, національна ідея, етична парадигма, правила поведінки людини у спілкування з іншими тощо).

Постмодернізм орієнтується на деконструкцію, децентралізацію, розчленування культурного феномену, зняття шор звичайних підходів зі сприймаючої свідомості. Одне з основних положень постмодернізму: світ, в якому ми існуємо є абсурдним та хаотичним.

Постмодернізм підвищує інтерес до ірраціональності та суб'єктивізму. У постмодерністських поезії, живописі, театрі перевага надається неясним формам, езотеричним (призначених виключно для втаємничених) натякам, стихійним пристрастям, вільним почуттям, необмеженій кількості значень твору.

Постмодернізм зазнав впливу багатьох культурних та інтелектуальних течій (екзистенціалізму, герменевтики, психоаналізу, фемінізму тощо). Й. Хойзинга сформулював важливе для постмодернізму поняття культури як гри. М. Бахтін (1895–1975) запровадив розуміння амбівалентності та взаємозамінності всіх значень та смислів, що існують у ігровому просторі. Людина у культурі-грі вільна від того, щоб наслідувати будь-які постійні норми та правила.

У творах постмодернізму немає ані героїв, ані особливостей, ані лідерів. У них усе скеровано на руйнування ієрархії цінностей, порівняння «святого» та «бісівського», сакрального та профанного, забуття імен, дат, змішування смислів, часів, іронічне сприйняття, передражнювання традицій, історії,

авторитетів. Постмодернізм відображає таке культурне середовище, в якому людина не сприймається як розумна істота, суспільна свідомість характеризується складністю та багатоплановістю, від яких слід чекати істотних змін культурної парадигми.

Питання до теми:

1. Чи можна говорити про всевітність новітньої культури?
2. Чи можна виділити передуючу тенденцію новітньої культури?
3. Що є головною рисою авангардного світосприйняття?
4. Чи є посмодерн світоглядом?

ТЕМА 9. Екологічна культура

1. Усвідомлення впливу людини на довкілля.
2. Історичний огляд взаємовідносин людини і природи.
3. Становлення екологічної культури – необхідна умова виживання людства.
4. Екологічна культура в українському національному характері.

1. Усвідомлення впливу людини на довкілля. 20 сторіччя загостило відчуженість людини і природи, збільшило інтенсивність шкідливого впливу на довкілля, руйнування біосфери, створюючи передумови виникнення техногенних катастроф, все більш тяжких екологічних криз. Великі території перетворилися в зону екологічного лиха.

Особливості екологічної кризи в сучасних умовах відрізняються від передумов її виникнення в минулому. Якщо раніше екологічні кризи носили локальний або регіональний характер, то зараз виникла загроза глобальної кризи, яка вже почала реалізуватися внаслідок необмеженого росту населення планети, необміркованого природокористування, неусвідомлення його результатів і темпів наближення екологічної катастрофи, яка неминуче охопить планету за умови продовження руйнування людиною біосфери і відсутності змін у формуванні екологічної свідомості кожної особистості.

Треба підкреслити, що вплив людини на довкілля має двобічну й обернену дію: вплив антропогенних факторів змінює

біосферу, а внаслідок цього змінені абіотичні і біотичні фактори впливають на організм, здоров'я та психіку людини.

Вплив людини, її господарської діяльності на кругообіг речовин, енергетичний обмін у біосфері, пошкодження й вичерпування природних ресурсів почалися з появою людей на землі. Але спочатку первісна людина органічно входила у світ природи і природне довкілля було для неї практично необмеженим.

Перші збирачі, мисливці, рибалки забирали з природних екосистем ті елементи, які були необхідними для людського існування. Але деякі види диких тварин, що були в цей період важливішим об'єктом полювання, починають зникати на окремих територіях (перші видові екологічні кризи).

З розвитком землеробства, скотарства вплив людини на природу стає дедалі відчутнішим. В.І. Вернадський (1863–1945) вважав, що «набагато важливішим, з геологічного погляду, було друге зрушення, тривало здійснюване десятки тисяч років тому, – приручення стадних тварин і вироблення культурних рас рослин. Людина цим шляхом стала змінювати оточуючий її живий світ і створювати для себе нову живу природу, яка ніколи не існувала на планеті. Величезне значення цього виявилось ще й в іншому – в тому, що вона позбулася голоду іншим шляхом, лише слабкою мірою відомим тваринам – свідомим творчим забезпеченням від голоду і, отже, знайшла можливість необмеженого прояву свого розмноження»*.

* Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М., 1989.

З давніх часів важливим фактором впливу людини на довкілля був вогонь. Застосування вогню спричинило знищення рослинності на великих територіях. Лісові й степові пожежі широко використовувалися первісними людьми і як засіб полювання на диких тварин, і для розширення пасовиськ та польових угідь. Але їх продуктивність швидко знижувалась, і через два-три роки треба було вирубувати й випалювати нові ділянки лісу. Це призвело до різких змін у флорі, фауні, складі ґрунту, гідрологічному режимі і кліматі в цілому – відбувалося руйнування природних екосистем на великих територіях. Рослинний покрив не відновлювався, і випас домашніх тварин у степах і саванах перетворював їх на пустелі та напівпустелі.

Таким чином позбавлення загрози голоду і продукуюче природокористування призвело на цьому етапі до демографічного вибуху, осілого способу життя. Концентрація населення в одному місці значно перевищувала можливості екосистеми, а сама природа стала потрібною тільки тоді, коли вона змінена відповідно до теперішніх потреб людини. Утилітарне ставлення до природи домінує в суспільстві і стає причиною локальних екологічних криз (підсічно-вогневе землеробство, знищення лісів, забруднення та виснаження природних ресурсів у місцях постійного проживання людини). Ця сумна тенденція набула особливого поширення в середньовічних містах, санітарно-гігієнічні умови життя в яких (а точніше – повна їх відсутність) стають причиною несподіваної катастрофи.

В 14 сторіччі життя 50 млн. європейців унесла страшна епідемія чуми.

Ці екологічні кризи штовхали деякі спільноти на завоювання земель та ресурсів, розв'язування війн. Отже, гармонійне співіснування людини з природою було грубо зруйновано.

Особливо відчутної шкоди довкіллю людство почало завдавати з розвитком хімії, зародженням і розвитком індустріальної економіки. В цей час велику вагу отримали вторинні ресурси, що використовуються для створення механізмів, споруд, інфраструктури (дерево, метали, енергія тощо). Збільшується глобальний тиск на довкілля. Зникають цілі класи екосистем, руйнуються навіть планетарні сфери: атмосфера, гідросфера, літосфера.

Знищення природного рослинного покриву внаслідок дій людини відіграло значну роль у зміні фізичних і хімічних властивостей ґрунту. До 1990 року на Землі вже зникло більше тисячі видів рослин і тварин, а ще 20 тисяч знаходяться під загрозою зникнення. Засолення та забруднення ґрунтів, розвиток процесів ерозії, вирубка лісів призводять до розширення зони пустелі. Наприклад, щорічно границя Сахари зрушується на південь на декілька десятків кілометрів.

Важлива особливість сучасного екологічного стану довкілля – накопичення відходів виробництва: 5-7 % видобутої мінеральної сировини перетворюється в корисний продукт, а решта повертається в природу у вигляді відходів. В біосферу вносяться нові речовини, що не беруть участі у природному кругообігу і

постійно накопичуються (20-25 млрд. тонн щорічно). А живі організми мають властивість акумулювати в собі ті елементи, що не беруть участі в обміні речовин організму (свинець, ртуть, ДДТ).

Тепловий баланс планети порушений постійним викидом в атмосферу антропогенної енергії. Потужність всіх джерел енергії, створених людиною, вже більша за 1 млрд. кВт. Вуглекислий газ в атмосфері майже не затримує теплового короткохвильового випромінювання, що приходить до Землі, і помітно послаблює довгохвильове випромінювання земної поверхні. Доля вуглекислого газу зростає щорічно, температура у поверхні Землі збільшується – виникає «парниковий ефект», який може викликати інтенсивне розтавання полярних криг, що небезпечно для збереження ареалу людства.

Реальною стає загроза виснаження не тільки матеріальних, природних, але й екологічних ресурсів, тобто таких, без яких не можливе життя на Землі: чисте повітря, прісна вода, родючі ґрунти, рослинність та тваринний світ, ліси, джерела енергії.

Необхідність комплексного розв'язування всіх цих проблем вимагає розробки нових підходів як в теоретичному, так і в практичному плані. З одного боку – це інженерний підхід, з іншого – це екологічна оцінка тих технологічних рішень, що приймаються. Тобто створювати і експлуатувати потрібно не окреме промислове підприємство, а природничо-промисловий комплекс. Нова екологічна система, що виникає в зоні промислового підприємства, майже завжди за своїми

параметрами різко відрізняється від природної і стає непридатною для нормального життя людини. Поки що позитивних результатів людство здатне досягти тоді, коли зміни в оточуючому середовищі при розв'язуванні виробничих задач носять кількісний характер. Але найчастіше навіть невеликі локальні зміни в екосистемі призводять до значних якісних змін.

Екокультурний, екопсихологічний підхід обумовлює розв'язання цих проблем свідомими вчинками людини і усвідомленням наслідків технологічних рішень. Наприклад, той факт, що екологічна оцінка розроблених технологічних рішень не передуює інженерним ідеям, а виконується апостеріорі, на практиці призводить до того, що при підрахуванні економічних затрат на розробку і здійснення технічних проектів в загальну суму просто включаються штрафи за забруднення навколишнього середовища (а іноді і не включаються), які на порядки нижчі за отриманий прибуток. Така платня наших недалекоглядних сучасників за долю своїх онуків та правнуків.

Отже, причини глобальної екологічної кризи і можливі шляхи виходу з неї треба шукати не в зовнішніх обставинах. Екологічна криза – це криза світосприйняття людини, антропоцентричної парадигми її мислення, її ціннісних орієнтацій.

2. Історичний огляд взаємовідносин людини і природи. Проблема ставлення людини до світу природи в історії суспільної думки розглядалася з різних філософських позицій. Прослідкуємо розвиток взаємовідносин людини і природи зі стародавніх часів до наших днів.

Про уявлення первісних людей ми можемо дізнатись з міфів, в яких люди ще не виділяли себе з природи, вони були її частиною, залежали від неї. Ця архаїчна свідомість мала високий ступінь психологічної включеності людини до світу природи, яку первісна людина наділила своїми думками, способом життя. Свідомість архаїчної людини переносить на світ лісу й тварин своє уявлення про тотожність або подібність їхнього способу життя до способу життя людей в прямій чи зворотній послідовності: тварини живуть аналогічно до людей, але чий спосіб життя кращий і більш справедливий?

Поступово сили природи ототожнюються з духами – «дух дерева», «дух струмка», «дух лісу», складається анімістична картина світу. Пізніше світ духів переростає у світ богів. На цьому етапі відбувається роз'єднання світу на:

- природу, що представлена богами;
- людину, яка протидіє їм або боїться їхнього гніву і тому намагається за допомогою жертвоприношень або інших ритуалів встановити зв'язок з духами, богами (тобто природними стихіями) для одержання їхньої прихильності.

В епоху античності з одного боку міфологічна свідомість наділяє богів можливістю створювати природу, приборкувати стихії (тобто природа, як і людина – іграшки в руках богів). З іншого боку в цей період існують погляди Аристотеля, який наділяв рослинний світ «рослинною душею», тварин – «тваринною душею», а людину – «розумною душею».

Відчуженість природи від людини виражається ще й в тому, що починається наукове вивчення природи, як об'єкта. Тобто в цей період ми бачимо амбівалентне відношення до природи – як до об'єкта і суб'єкта, але синкретичного об'єднання з природою, взаємопроникнення природи в життя людини і людини в природні процеси навколишнього світу вже не спостерігаємо.

В середньовіччі об'єктне, суто прагматичне ставлення до природи стає домінуючим у світогляді європейської культури. Було відкинуто античне возвеличення розуму, місце якого зайняли догматичні настанови та містика. Рівень екологічної культури давніх слов'ян в цей час був, на наш погляд, значно вищим за загально європейський. Цю думку ми можемо підтвердити наступними історичними фактами. Ще за часів князівства Ярослава Мудрого (978–1054) був сформований кодекс законів «Руська правда» (11 ст.). В ній містилися певні обмеження полювання на звірів, риболовлю під час нересту, заборони вбивства інших живих істот. У кінці 13 сторіччя мазовецький князь Болеслав II (1251–1313) заборонив полювання на зубрів в своїх володіннях, пізніше це зробив і король Речі Посполитої Владислав Ягелло (1362–1434).

В 17 сторіччі філософське вчення Р. Декарта, стверджуючи абсолютну цінність людського розуму, вбачало кінцеву ціль знання в пануванні людини над силами природи: оскільки «людина – вінець природи», то природа повинна служити людині.

Ставлення до природи на цьому етапі позбавляє її усякої самоцінності, розглядаючи її як об'єкт будь-яких дій з боку людини в ім'я наукового знання і прогресу. Цей останній крок в відчуженні від природи є першим кроком до екологічної кризи. Таким чином, в новий час сформувалась екологічна свідомість, яка характеризується: повним психологічним протиставленням людини і світу природи, об'єктивним сприйняттям природи і домінуванням прагматичної взаємодії з нею.

Широко розповсюджена думка про те, що християнство закріпило взаємини людини та природи, як суб'єкта, який царює і використовує об'єкт своїх володінь. Згадаємо Біблію: «І сказав Бог: створимо людину по образу Нашому і подоби Нашій, і нехай володарюють над рибами морськими і над птахами небесними, і над худобою і над всією землею, і над усіма гадами, які плазують по землі» (Буття 1:20). Однак згадаємо і опис Раю, де людина відчувала себе частиною гармонічного світу природи, розуміла мову тварин і птахів. Саме тут, на нашу думку, відтворений ідеал гармонічних зв'язків і відношень людини зі світом природи. Недаремно при вигнанні людини з Раю Бог позбавляє її можливості розуміти мову тварин. Гордість істоти, що створена за образом і подобою Творця, поєднується в людині з турботливим ставленням до інших живих істот і відповідальністю за них.

Поступова зміна взаємовідносин наших предків із природи – від повної психологічної включеності в світ природи до протиставлення людини і природи, прагматичного ставлення до

неї як до об'єкта – утворила антропоцентричний тип світосприйняття, який продовжує панувати в свідомості більшості людей й досі.

Але розвиток свідомості, пов'язаний з розширенням сфери усвідомленого в собі та навколишньому світу, неминуче повинний був визвати до життя новий духовний пошук. Ті зміни породили нові філософські, релігійні і наукові концепції, дослідження зв'язків «людина-природа», глибокі пошуки і роздуми про місце людини в світі, її призначення, про людину як духовну істоту, частину космосу, співпричетність людей до єдиної космічної безконечності.

Серед концепцій світосприйняття, духовних вчень слід відмітити філософські ідеї про людину як мікрокосмос, подібний макрокосмосу, який підпорядковується законам Всесвіту. Ідею космічної єдності світу та історичної єдності людства розвивали у вченні про «живу етику» М.К. Періх (1874–1947) та О.І. Періх (1879–1955). Згідно з цим вченням, вся еволюція життя в Космосі і весь процес людськості пов'язаний з розвитком свідомості, з розвитком духовного начала в людині.

Але, вважає М.К. Періх, при бурхливому розвитку техніки та технології виникає протиріччя між культурою і цивілізацією. Техніка, відриваючи людей від їх коріння, знищує зв'язки людини з минулим. 20 століття, на думку М.К. Періха, дуже загострило ці протиріччя у всьому світі. Вже на його початку М.К. Періх попереджав про катастрофу, що загрожує людству і може поставити під сумнів існування життя на Землі.

Чи існують шляхи виходу з цієї кризи?

«Прагни зрозуміти Космос – зрозумієш, що відбувається на Землі, – писав М.К. Реріх, – поки ми не знаємо цих законів Космосу, вони можуть зруйнувати наші таємниці, бути перешкодою, знищити наші надбання. Якщо ми починаємо працювати в згоді з природою, її сили будуть нам допомагати»*. Людина, яка прагне відчувати єдність з природою, повинна насамперед пізнати й розвинути себе настільки, щоб вивільнити все закладене природою і задавлені цивілізацією здібності, постійно працювати над своєю духовністю і інтелектом.

17 сторіччя – час великих відкриттів в природничих науках – фізиці, астрономії, механіці. Але картина світу, що склалася наприкінці епохи Відродження, містила в собі закони існування Природи, Космосу, Всесвіту. Людина з її духовним світом, ірраціональністю поведінки стала окремим феноменом, виключеним з цілісного бачення світу.

В середині 19 сторіччя в Росії виник унікальний напрям науково-філософської думки, названий пізніше російським космізмом. Великі вчені й мислителі відстоювали ідею єдності людини і Всесвіту, відповідальності Розуму за вибір шляхів співіснування Природи і Людини, нову моральну основу людського суспільства як необхідну умову його виживання. Вони запропонували принципово новий тип відношення зі світом – активну еволюцію. Розумна перетворююча діяльність людей –

* Рерих Н.К. Культура и цивилизация. – М., 1994.

найважливіший фактор еволюції, призваний вести світ до досконалості і гармонії.

Найголовніші життєві цінності, найважливіші питання не можуть бути оригінальними і належати тільки одній якій-небудь людській думці. Вони вічні, і саме тому різними шляхами до них ведуть духовні пошуки багатьох поколінь людей, мислителів різних часів і різних народів. Мета отримати давні знання, не псуючи цей нескінченний потік думок, духовного вдосконалення людства, до якого вливаються нові притоки нового часу, виносить людину мислячу до інших питань буття: про мету і суть людського існування, космічну єдність всього суцього, самоцінність природного світу, самовдосконалення.

Відображенням роздумів К.Е. Ціолковського (1857–1935) про шляхи удосконалення людства, Всесвіту стали його розробки основ ракетобудування та теорія космічних польотів. Міцний фундамент під ідеї мислителів-космістів підвели наукові розробки В.І. Вернадського, якого не дарма називають Ломоносовим 20 століття.

Відкриття О.Л. Чижевського (1897–1964), засновника геліо- та космобіології, підтвердили вже на природничонауковому рівні більшість ідей К.Е. Ціолковського про нероздільність життя людини і космосу. О.Л. Чижевський встановив, що всі процеси в біосфері – результат впливу і дії земних і неземних сил. Він говорив, що ми є «дітьми Сонця». Воно впливає не тільки на біологічні, але на психічні й соціальні процеси, які

О.Л. Чижевський дослідив на різних рівнях, обґрунтувавши теоретичні закономірності явища геліотараксії*.

В наш час ті великі провидіння стають нагальною потребою повсякдення. Реальність, що проникла у світ ідей, потребує невідкладних рішень стосовно нашої діяльності, нашого буття, бо, за висловом М.Ф. Федорова: «...цивілізація що експлуатує, а не відновлює, не може мати іншого результату, крім прискорення кінця»**.

Не констатація фактів, а спроби розв'язання протиріч і намагання досягнути планетарний, космічний устрій – ось що вкрай необхідно сучасній цивілізації, яка зможе існувати далі тільки як єдиний цілий організм біосфери і суспільства.

Космісти вважали, що думки, свідомість – це такі ж складові частини Природи, як зірки, каміння, мікроорганізми... Об'єднати наукові знання світу неживої матерії, живої речовини і світу людини і суспільства стало можливим завдяки вченню про ноосферу, яке було створено нашим великим співвітчизником В.І. Вернадським і набуло розвитку на початку 20 століття.

Наша планета і космос – це єдина система, в якій життя, жива речовина зв'язують в єдине ціле процеси земні і процеси космічні. А поява людини як носія розуму, прискорила всі процеси на планеті.

Яке ж місце Людини в процесі цього загально-планетарного розвитку?

* Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. – М., 1976.

** Федоров Н.Ф. Философия общего дела. – М., 1982.

В.І. Вернадський передбачав, що вплив людини на природу зростатиме настільки швидко, що людина повинна взяти на себе відповідальність за майбутній розвиток планети. Розвиток довкілля і суспільства стане нероздільним, а біосфера переходить до нового етапу свого еволюційного розвитку, нового стану – ноосфери. Цей термін ввели французькі філософи П. Тейяр де Шарден (1881–1955) та Е. Леруа (1870-1954), які сформулювали свої ідеї після лекцій В.І. Вернадського у Сорбонні в 1923–24 роках. Але досі цей термін припускає багато тлумачень.

Дослівний переклад слова «ноосфера» – сфера розуму. П. Тейяр де Шарден вважав ноосферу одним з етапів космогенезу, особливим станом Універсуму зі сферою божественного у Космосі. В.І. Вернадський зазначав, що ноосфера – це такий стан біосфери, в якому мають виявитися розум і спрямована ним праця людини як нова, небувала на планеті геологічна сила. Ю.М. Куражковський вводить новий термін протоноосфера, як початкова стадія розвитку ноосфери*.

М.М. Моїсеєв вважає, що більш доречно говорити не про ноосферу, а про епоху ноосфери, коли людина вже зможе розумно використовувати свою могутність і забезпечувати такі відносини з навколишнім середовищем, які дозволять розвиватися як суспільству, так і природі**. П.О. Флоренський пропонував термін «пневматосфера» – як духовна оболонка

* Куражковский Ю.Н. Очерки природопользования. – М., 1969.

** Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М., 1990.

Землі*. Ф.І. Гиренок пише: «Ноосфера не предмет, який ми бачимо, а умова бачення в природі того, що своїм існуванням залежить від людини»**.

В.І. Вернадський обґрунтував інший підхід до ноосфери, де провідні ідеї:

- життя – це космічне явище;
- формою існування земного життя є біосфера;
- людина – закономірне породження земного життя;
- жива речовина, а особливо людина здатні визначати спрямованість геологічних та космогенетичних процесів.

Шляхами спасіння вчений вважав науку із захисною й охоронною властивостями, моральну відповідальність дослідників за використання прикладних розробок та відкриттів, а також вдосконалення самої людини, її перехід від гетеротрофного існування (живиться іншими живими істотами) до автотрофного (які розвиваються і функціонують самостійно, не живлячись іншими істотами). В.І. Вернадський бачив розвиток суспільства в зміні форм харчування та джерел енергії, доступних людині, оволодінні сонячною енергією, системі їжі без посередництва організованих істот, з використанням елементарних природних неорганічних речовин, як це роблять рослини.

* Флоренский П.А. Столп и утверждение Истины: опыт православной теодицеи: в 12 письмах. – М., 2012.

** Гиренок Ф.И. Экология. Цивилизация. Ноосфера. – М., 1989.

Отже, жива речовина – каталізатор світового процесу розвитку. Біосфера існувала і до появи людини на Землі. Вона може існувати і без неї. Але людина не може існувати окремо від біосфери. Звідси випливає необхідність коеволюції Людини і Природи, розбудови сталого співіснування суспільства і довкілля.

Тому, вважав В.І. Вернадський, ноосферу треба творити. Це процес, який містить в собі не тільки наукове пізнання, освіту, інтелектуалізацію всіх сфер діяльності людини, але й формування демократичних і соціальних організацій людей, здатних об'єднати людство, соціальних структур, що забезпечать цілеспрямований розвиток біосфери і контролюватимуть ці процеси в планетарному масштабі. І ключовий ланцюжок – зміна акцентів і пріоритетів у ставленні людини до світу, гуманістичних цінностей людства, формування нової ноосферної моралі й етики, визнання права на існування усього живого на Землі. Тільки такий розвиток можна назвати ноосферним, що прямує до царини розуму, де панують мудрість і гармонія. Звісно, це потребує деяких обмежень стосовно людства.

Чи зможе наше суспільство підкорити свої дії необхідним умовам екологічного імперативу?

Від цього залежить його доля, доля біосфери і життя на Землі.

Екологічний імператив в цьому контексті – це сукупність умов, порушення яких буде мати для людства незворотні катастрофічні наслідки. До умов забезпечення майбутнього людства можна віднести:

– усвідомлення єдності Людини і Природи, Людині і Всесвіту;

- усвідомлення права на життя для кожного суб'єкта (об'єкта) біосфери;
- неможливість припинення існування будь-якого елемента Універсуму, виходячи з бажання іншого;
- необхідність пізнання законів Всесвіту, законів розвитку природи для координації з ними діяльності людства, активності Розуму, необхідність самопізнання і розвитку самосвідомості людини;
- об'єктивна неможливість зміни параметрів навколишнього середовища в окремо взятому місці без зрушень в усій системі в цілому;
- усвідомлення катастрофічності для існування людства подальшого розвитку техногенної цивілізації і необхідності пошуків шляхів коеволюції людини і природи;
- усвідомлення невідкладності розв'язання першочергових екологічних і психолого-екологічних завдань задля припинення сповзання до прірви самознищення.

До стародавнього біблейського принципу: «Не вбий!», який повинен розповсюджуватися не тільки на людину, додається не менш давній принцип: «Не зашкодь!», який в сучасному розумінні означає: не зашкодь природі, і, як наслідок, не зашкодь собі. Це зрощення морального імперативу з прагматичним аспектом: жити в гармонії з природою, визнавати її самоцінність, зберігаючи її і не знищуючи – не тільки моральний борг людини, одна з її духовних іпостасей, але й необхідна умова існування

Homo Sapiens як біологічного виду, Людини Розумної як вершини філогенезу, як реалізації задуму Творця.

Прогнозування шляхів прямування людства до етапу ноосфери (ноосферогенез), нової цивілізації зустрічається в роботах багатьох сучасних вчених. Поруч з необхідністю розробки теоретичних основ нового світосприйняття як державної ідеології згідно з принципом «Земля – наш дім», вважається за необхідне істотна депопуляція людства для усунення хронічної бідності й забезпечення гомеостазу*. Була обґрунтована теорія біотичної регуляції і стабілізації навколишнього середовища. Запропонований критерій екологічної техноємності визначає межу стійкості біосфери до антропогенних впливів. Виходячи з цих розрахунків, необхідні термінові зниження чисельності населення Землі заради збереження біотичної рівноваги і антропогенного навантаження на біосферу – в 10 разів як найменш. Отже усвідомлення необхідності обмеження особистих потреб людини є необхідною умовою подальших кроків коеволюції. Можливість здійснення цих кроків та їх результативність спеціалісти оцінюють по-різному: як песимістично, так і оптимістично, зі значною долею сумніву в оптимістичному прогнозі можливості досягнення умов коеволюції Людини і Природи і з рівною долею раціонального прогнозування «50 на 50» за умови здійснення вище зазначених заходів.

* Стан рівноваги динамічного середовища, у якому відбуваються біологічні процеси.

Пошук шляхів розв'язання проблеми охорони природного середовища, відновлення його ресурсів, підтримки природної біологічної рівноваги між людиною і довкіллям призвів до ідеї створення заповідників – для збереження дикої природи (на їх територію доступ мають тільки науковці для дослідницької роботи), національних парків – для охорони довкілля та просвітницької місії, територій для охорони окремих видів тварин і рослин.

Ідея охорони природи поступово охопила весь світ. Багатьма країнами були поширені закони, що передбачали створення заповідників. Метою було виділення ділянок, де флора і фауна змогли б відновити свої види. Будь-яка діяльність людини на цій території була заборонена. Ці закони було розповсюджено і на ландшафти, на усі «пам'ятки природи» (за виразом О. Гумбольдта). На даний момент у світі біля 300 біосферних заповідників, у яких охорона природи сполучена з фундаментальними науковими дослідженнями, екологічним моніторингом.

Природоохоронний рух в Україні в сучасному його розумінні починається в перші роки 20 сторіччя. Саме тоді виникають перші українські заповідники, найвідоміший з яких – «Асканія-Нова» – знають в усьому світі.

Міжнародна програма «Людина і біосфера», прийнята на сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО у 1970 році, передбачає комплексні дослідження впливу діяльності людини на різні екосистеми, можливості збереження генетичного фонду

біосфери, використання добрив і боротьби зі шкідниками, впливу інженерно-технічної діяльності на людину і довкілля, проблем екології міста, забруднення середовища, зв'язку перетворення довкілля з демографічною ситуацією, розуміння стану навколишнього середовища. Тобто свідомість мислячої людини приходить до висновку:

- не можна розділити всю поверхню нашої планети на дві частини, де одна – заповідна, а інша віддана на розграбування;
- не можна продовжувати безкарно експлуатувати іншу територію, забуваючи, що природа Землі – це єдиний комплекс, динамічна система, і збереження окремих ділянок довкілля є тільки частковим вирішенням проблеми.

3. Становлення екологічної культури – необхідна умова виживання людства. Розглянуті ідеї знайшли своє відображення в напрямках розвитку екологічної свідомості та екологічної культури. Американські інвайроменталісти говорили про необхідність бережного відношення до природних ресурсів для майбутніх поколінь. Екологісти відстоювали принцип екосистемного холізму: розумно те, що прагне збереження цілісності, стабільності екосистеми, а принципи моралі поширюються на всі елементи екосистеми, а не тільки на людське суспільство. Цей підхід потребує створення нової етики, яка відповідала б як «природі людини», так і законам навколишнього середовища. Нова «універсальна етика» ставить на перше місце самоцінність життя, вважаючи будь-які суб'єкти природи рівними за своєю самоцінністю людині.

Виконання вимог екологічного імперативу може забезпечити тільки високорозвинене суспільство з новими цінностями і засобами регуляції, управління. Одна з найголовніших умов – це формування екологічного мислення як особистісного новоутворення і основи колективної самосвідомості.

Формування нових цінностей пов'язано з розумінням цілей свого розвитку, вмінням бачити ускладнення й вимірювати свої потреби з можливостями природи і подальшого існування майбутніх поколінь. Особистісний аспект формування екологічного мислення ми пов'язуємо з розвитком системного мислення, реалізацією принципу «свобода як усвідомлена необхідність» в спрямованості особистості і прийнятті рішень, а також з надбанням вмінь знаходити взаємовигідні шляхи розв'язання проблем і йти на компроміси при усвідомленості цільової функції своєї діяльності і поведінки – виконання вимог екологічного імперативу.

Екологічна свідомість – це базис екологічної культури сучасної людини. До компонентів структури екологічної свідомості можна віднести: знання про навколишній світ, закони еволюції, розвитку, про можливості людини, її роль і місце у Всесвіті, про зв'язки як всередині екосистеми, так і всередині світобудови; яскраво виражену здатність свідомості людини прогнозувати можливі наслідки своїх дій, причому на віддалену перспективу; розвинуту уяву і творче мислення, можливість створювати моделі ймовірних змін в природі, суспільстві, в людині, обумовлених цілеспрямованими діями людини і

людського суспільства; усвідомлення необхідності системного підходу як в моделюванні вказаних процесів, так і в їх здійсненні, гармонійного поєднання людини, її діяльності зі світом природи, біосфери і ноосфери; чітко виражена рефлексивна здатність людини, тобто здатність і готовність свідомості людини до пізнання себе, оцінювання своїх дій, думок, почуттів; моральний аспект: усвідомлення відповідальності людини за все що, відбувається на Землі за її участю, при мовчазній згоді, підтримці або недостатній протидії; комунікативний аспект: здатність і бажання передати іншим в процесі спілкування, навчання, виховання те, що усвідомлює ця людина.

Проблеми перебудови мислення, заміни стереотипів поглядами, що адекватно відображають реалії сьогодення, не одразу будуть розв'язані. Цей процес буде складним і довгим. В епоху екологічного імперативу на перший план виходять невідкладні задачі формування відповідальності за збереження роду людського, життя на Землі, усвідомлення особистої відповідальності і зацікавленості в кожному кроці розв'язування екологічних проблем, жорстке «табу» на будь-яке погіршення параметрів навколишнього середовища, незважаючи на найвищу мету, місце або короткотерміновість цього впливу, ноосферний підхід до перебудови освіти, суспільства, науки, усвідомлення необхідності обмеження своїх потреб для кожної людини окремо і для загальнолюдської моралі, запобігання війн і збільшення вагомості прийняття рішень міжнародними організаціями,

контроль за їх виконанням, усвідомлення планетарної єдності людства.

Багатогранність цих питань і об'єктивна неможливість їх одночасного, короткотермінового розв'язання вимагає пошуків ключової ланки, з якої необхідно починати розв'язувати весь складний клубок проблем.

Екологічний підхід ставить на перший план:

- значне обмеження забруднення навколишнього середовища шляхом встановлення чітких стандартів гранично припустимих концентрацій забруднюючих речовин у воді, повітрі, ґрунті, жорсткий контроль за їх дотриманням і законодавчо закріплену міру відповідальності за їх порушення;
- розробку і впровадження ресурсозберігаючих, енергоємних технологій виробництва;
- постійний екологічний моніторинг стану біосфери;
- наукову розробку моделі розвитку біосфери і прогнозування можливих наслідків того чи іншого шляху розвитку.

Психолого-екологічний підхід висуває на перший план завдання формування екологічної свідомості, екологічного мислення, екологічної культури, підкреслюючи той факт, що впровадження всіх вищезазначених заходів втрачає свою ефективність без урахування людського особистісного чинника.

Які же шляхи розв'язання цієї проблеми бачить сучасна наука?

Найперше – це реформування освіти, її ноосферний напрям, починаючи з сімейного, дошкільного й шкільного виховання і

можливості формування екологічного мислення у вищій школі; екологічна просвіта, її ефективність і можливості застосування нових моральних цінностей, усвідомлення екологічного імперативу; розвиток демократичних норм і засобів розв'язання соціальних, політичних проблем, інститутів світового співробітництва, підвищення ролі ООН та її відповідальності за шляхи загально-планетарного розвитку; підтримка наукових досліджень з проблем формування і розвитку екологічної культури як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Екологічна культура – це не тільки характеристика ставлення людини до природи, це – тип життєдіяльності людини, спосіб її існування, адже немає іншого простору для існування людини, ніж природне середовище. Більшість людства наразі перебуває в зміненому природно-антропогенному середовищі, і спосіб виживання людини в цьому середовищі, наукове обґрунтування цього способу – одне з найголовніших завдань екологічної культури сьогодення. Екологічна культура – це творча, свідома діяльність людей у процесі освоєння і збереження життєво необхідних вартостей природного середовища.

Екологічна культура – це сукупність ціннісних орієнтацій людини, норм, настанов, усвідомлених «заборон» і «дозволів» щодо взаємовідносин людини і природи, традицій і звичаїв щодо гармонійного співіснування людини і природи, що передаються з покоління в покоління, це – процес постійного самовдосконалення особистості в напрямку опанування

високогуманних цінностей та «благоговійного» відношення до всього живого.

Отже, проблема виживання людства стає суттєво залежною від проблеми розвитку людини. Сьогодні ми неспроможні вижити без зміни своєї свідомості, без формування нового стилю мислення, екологічної культури кожної особистості і всього суспільства.

Це проблеми не наступного дня, а сьогодення. Пошуки розв'язку цих проблем знаходяться в площині перетину екології, філософії, культурології, психології, біології, медицини, гуманітарних, природничих та інженерно-технічних наук. Необхідні як термінові наукові та юридичні заходи, так і довгострокові програми, що прогнозують закономірності еволюції і коеволюції людини, природи, а головне – осмислення людиною свого місця в Універсумі, космічних законів буття і напрямку подальшого розвитку людства. Техногенний розвиток цивілізації, що призвів до існуючого стану природного, антропогенного і соціального середовища, не залишає можливості виходу з екологічної, духовної кризи.

Шляхи врятування нашої планети складаються з багатьох зусиль всіх землян: це й правові норми захисту довкілля, розробки нових технологій та обов'язкова екологічна експертиза всіх інженерних заходів, постійні природоохоронні заходи і моніторинг екологічного стану довкілля. І найголовніше: – формування екологічної культури, екологічної свідомості людини, екологічна освіта і просвіта;

- усвідомлення кожним екологічного імперативу та майбутніх наслідків розвитку техногенної цивілізації;
- здоровий спосіб життя, виховання в дітях любові до всього живого, потреби в красі та гармонії оточуючого світу;
- виховання духовних потреб і наповнення змістом духовної складової нашого повсякденного життя.

4. Екологічна культура в українському національному характері. Дохристиянські вірування слов'янського етносу – це обожнення природи, виявлення особливої пошани тим вищим силам, які створили оточуючий людину світ і продовжують надихати життєдайністю все живе на землі, в небі, на воді та під водою.

Згадаймо назви ведичних богів: Всевишній – єдиний бог, що обіймає все сутнє, Бог над всіма світами; Бог-син – продовження Всевишнього в світі явленому; Сварог – бог неба і світла, бог-коваль, батько сонця й вогню; Даждьбог – бог сонця та родючості, Жива – одна з дружин Даждьбога, богиня літа, подателька добробуту та благ; Покрова (Дана, Діва, П'ятниця) – Божа мати, вода-мати, богиня життя, води, течії, миру, злагоди; Перун – бог грому і блискавок; Мокош (Макоша), дружина Перуна – богиня Землі, урожаю, достатку, ремесел, вдачі, покровителька жінок; Леля – богиня весни; Морена (Марена, Марона, Мара) – інша дружина Даждьбога, богиня зими та смерті; Велес – бог скотарства, багатства та мистецтв; Святобор – бог лісів; Девана – дружина Святобора, богиня полювання; Мати Сира Земля – обоготворення природи, водночас жива

божественна та людиноподібна істота; Білобог – бог денного світла; Чорнобог (Кощій) – бог темряви, холоду, смерті, зла, підземного царства, знищення; Коляда – бог нового року; Стрибог – бог повітря, вітрів, погоди; Переплут – бог рослин; Яр-Хміль – бог веселощів, вина та виноробства. Особливе значення в ведичній вірі надавалось небесним тілам: Зорі – Венері, Сободаю – Юпітеру, Полелю – Сіріусу, Оріону – Золотому плугу, сузір'ям, що відображають мисливську та землеробську діяльність (Водолій і Риби – час розливу річок і риболовлі, Телець і Овен – період пасовищ, сузір'я Діви і Терезів – збирання і зважування урожаю) та Плеядам. Всі боги – це іпостасі якості Всевишнього в Світі Явленому. Люди – прояв богів, їх зменшена копія – називали себе внуками (Дажьбогові внуки*), а не рабами богів, як це прийнято в монотеїстичних культурах. Головна і найважливіша особливість слов'янської віри полягала в тому, що у світі все єдино – боги, природа, люди. Все, народжене Родом, до тепер несе його ім'я (родоначальник, врода, природа, порода, народ, зародок тощо).

Обробляючи землю, людина досягнула як свою залежність від природи, так і свої можливості впливати на довкілля, необхідність дбати про нього, жити не лише теперішнім днем, але й майбутнім. «Велесова книга» – найдавніше писемне джерело, що дійшло до нас вже в перекладі тих, хто тримав у руках і читав

* Про особливе місце Дажьбога в уявленні наших пращурів свідчить «Слово про похід Ігорів», саме в ньому давні русичі названі Дажьбожими онуками.

цей безцінний документ, сліди якого загубилися. У ній зокрема йдеться: «Даремно забуваймо добрі наші старі часи та ідемо, куди невідомо... Се бо Дажбо створив нам ове і це, яке єсть світ зорі, нам сяє. І в тій безодні повісив Дажбо землю нашу, аби тая удержана була. Так оце душі пращурів суть, і ті світять зорями нам»*.

Змістом стародавніх міфів та легенд було людське буття та охоплення безмежного зовнішнього світу, його устрій та упорядкування, пізнання тих законів життя, які допомагали давнім слов'янам з вдячністю брати у природи все, що необхідно для людського життя, не порушуючи гармонії навколишнього світу.

Спомини давніх слов'янських свят і поєднаних з ними обрядів лишилися у народних традиціях. Прихід весни вітали веснянками і весняними іграми. В них прославляли поворот сонця до літа й розквіт природи. На свято Купала шукали цвіт папороті, що розквітає саме в цю ніч і відкриває свої таємниці тільки найдостойнішим.

Пізніше свята вшанування природи та святкування природних явищ злилися з християнськими святами: настання весни – Великдень; зелені свята настання літа – Трійця; проводи Зими – Маслена; осінні свята врожаю на вдячність вищим силам, природі за всі дари, які давали нашим пращурам енергію, силу, красу – свято Ілії-громовержця; зимові свята – Різдво Христове,

* Велесова книга / В. Гнатюк – сост., пер. и коммент. В. и Ю. Гнатюк. – М., 2006.

Водохрещта, день Василя, новорічні свята, де людина спілкується з силами природи і Творцем, звертаючись до них з вдячністю, шаную, з проханням оберігати сім'ю, оселю, тварин, сади й городи, ліси й луки. Ми маємо глибокі етнічні корені, що сягають глибини тисячоліть і відстежуються в епосі, в пісні, в народних культурах і обрядах.

Виняткове місце у духовному світі давніх українців мали земля, вода, хліб. Сівба й оранка були оточені поетичними ритуалами, а шанобливе відношення до землі як першоджерела всіх багатств відбивалося і в господарській діяльності селянина: до Благовіщення не торкати спокійної землі; давати полю відпочивати (трипільна система).

Вода – це символ чистоти і життя («жива вода», «святина вода», чисте джерело, ясні води, тихі ріки). Воду змивали бруд не тільки з тіла, але й з душі, вода уособлювала невинну течію часу, що має тільки один напрямок – у майбутнє (і тому не можна двічі ступити в одну й ту ж саму воду). Великий гріх – забруднення джерела («не плюй в колодязь – згодиться води напитись»).

Першим з антропогенних символів довкілля можна вважати плуг. Саме плуг єднає і зв'язує природні багатства і людську працю, стихії й упорядкування світоустрою. Хліб – це виключне людське діяння. Це те, що людина змогла зробити завдяки своєму розуму та праці для продовження життя. Креативне осмислення хліба як результату творчості людини, життєдайного начала знайшло своє відображення у народних обрядах, що й досі

шануються в нашому житті: хлібом з сіллю зустрічають дорогих гостей, благословляють наречених, хлібина, вкрита чистим рушником, – головна прикраса різдвяного та новорічного столу, а колядки та щедрівки завжди несуть в собі побажання «роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю».

«Хліб – усьому голова» – це давня народна мудрість. І зараз хліб – не тільки основа нашого харчування, хліб – це наша економічна незалежність, основа нашого добробуту. Запах свіжого хліба й досі несе людині асоціації з домом, родиною, батьківщиною, спокоєм і миром, що мають тисячолітні коріння.

Природа для стародавніх слов'ян жива, одухотворена, а людина – невід'ємна частина природи, всього великого світу, Всесвіту. Ці погляди і світосприйняття наших предків знайшли своє відображення в художніх творах не тільки давніх часів, але й у наступні століття. У «Лісовій пісні» (1911) Лесі Українки ліс, річка, дерева, жито в полі, квіти мають свої обличчя, свої почуття. «Німого в лісі в нас нема нічого», – каже Мавка. Дядько Лев, знавець і захисник лісу, розповідає предковічні легенди про дивний-предивний край: «Що в тому краю сонце не сідає, місяць не погасає, / А ясні зорі по полю ходять, таночки водять». Людське щастя – це краса і гармонія дивної життєдайної природи і чутливої, чуйної, люблячої людської душі.

Минають роки.... Кінець 20 століття. М. Стельмах, змальовуючи своє дитинство в повісті «Щедрий вечір» (1967), писав: «Як тільки весна десь у житечку-пшениці, розминеться із літом, у нас досягають суниці, досягають уночі, при зорях і

тому стають схожими на росу, що випала з зірок. Я люблю, як ти розкриваєш свої вії, прижурений житній цвіт, я люблю, як ти довірливо дивишся на мене очима волошки і озиваєшся перепілкою в полі... літо... літечко...!». Чутливість до краси природи, любов до неї, психологічне осмислення свого внутрішнього світу у зв'язку з оточуючим світом – це вагомі риси українського національного характеру.

Під національним характером розуміється сукупність специфічних психологічних рис етнічної спільноти в конкретних історико-економічних, культурних та природних умовах її розвитку. До національного характеру можна віднести традиційні форми поведінки, сприйняття навколишнього середовища та емоційно-психологічні реакції на оточуючу дійсність, ціннісні орієнтації, потреби, вкуси.

Ця своєрідність знаходить відображення в матеріальній і духовній культурі народу, в мистецтві, традиціях, обрядах. Це прояв загальнолюдського в національному як діалектична єдність категорій загального і одиничного. Наприклад, в національному характері віддзеркалюються досягнення загальнолюдської культури, і в той самий час за допомогою культури розкривається зміст і особливості саме національного характеру. Значні досягнення національної культури входять в загальнолюдську культуру і здійснюють вплив на культуру інших народів. Але при цьому національна культура наповнена загальнолюдським змістом.

Рівень культури народу визначається його ставленням до природи, довкілля. На формування національного характеру, його рис здійснюють вплив установки і стереотипи. При цьому слід підкреслити велику роль неусвідомлюваного, несвідомого в їх генезисі та проявах. В концепції К. Юнга існує два шари несвідомого: особисте несвідоме і колективне несвідоме (більш глибокий шар). Останній шар відображає спільну природу, зміст та образи поведінки, що виявляються в усіх людей цієї спільноти, утворюючи загальну основу психічного життя кожного індивіда, це більш архаїчний шар психіки, що утворився в стародавні часи формування свідомості людини.

Зміст колективного несвідомого – це так звані архетипи (праобрази, стародавні способи розуміння і переживання світу). В надрах несвідомого народжуються і формуються установки, що визначають характер поведінки, сприйняття не тільки на рівні несвідомого, але й на рівні свідомості. Свідомість керує волею, а архетип дає поштовх інстинктивним діям, неусвідомлюваним сприйняттям, (бажанням, потягам). Зміст архетипу – це накопичений досвід тих ситуацій, в яких безліч наших предків саме так сприймала світ і діяла.

Значна частина інформації сприймається на несвідомому рівні, лише мала її частина стає фактом свідомості. Архетипи не входять в свідомість людини безпосередньо, а тільки опосередковано, за допомогою символів.

Знаний український філософ Д.І. Чижевський (1894–1977) писав, що є три шляхи дослідження національного характеру:

- дослідження народної творчості;
- характеристика основних історичних епох;
- характеристика видатних представників даного народу.

Природу України Д.І. Чижевський вважав найбільш важливим моментом історичного розвитку національного характеру. Наприклад, степ для українця – носій величі нації. З позиції географічного детермінізму (великі простори) пояснюють і виникнення таких рис національного українського характеру як пасивність, байдужість, а сентименталізм, ліризм, емоційність – як наслідок спілкування з живописним природним середовищем*.

Символами-архетипами слов'янського менталітету можна вважати образи дерев (берізка, верба, калина, тополя), польових квітів (ромашка, волошка), садових рослин (соняшник, мальва) та степових і лісових (ковил, цвіт папороті), птахів. Кожен з них несе змістовний й емоційний вплив на людину на рівні генетичної пам'яті, атрибутів національних обрядів, пісень, казок, виховання в дитинстві, а також свого особистого суб'єктивного досвіду – життєвого, пізнавального.

Традиційні асоціації берізки з тендітною ніжною дівочою статтю, незахищеністю, чарівним довгим волоссям-вітами стали символом слов'янської жіночої вроди. Калина – це символ дівочої чистоти, краси, цнотливості. Лебідонька уособлює собою стрункість, тендітність жіночої краси та вірність в коханні. Цвіт папороті – символ очікуваного та здійсненого дива, одкровення. Ковил – це широкий простір, шир душі, довгі шляхи, задумливі

* Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.

пісні, доторк до сивої давнини скіфських курганів, до вічності, що дивиться очима Чумацького шляху, безкрайого світу.

Кожен з цих образів – це не тільки символ оточуючого світу, рідної землі, згадка про рідний дім. Це виразник внутрішнього світу людини, її характеру, настрою, емоційних переживань якими наші предки наділяли усі живі істоти та природні явища, або відчували їх близькість своєму внутрішньому світу, окремим станам своєї душі. Вони втілювали в улюблені образи сподівання на те, що сили природи і почуття всіх пращурів, хто любив цю землю, ліси, степи, людей допоможуть оберігати свою домівку, сім'ю, здоров'я, любов. Українським оберегами стали як витвори людських рук і душі (рушники, колиска, підкова, піч), так і кетяги калини, освячені віти верби, найчистіша вода з Водохреща, вогонь.

Знайшли своє відображення архетипи і в національній символіці України. «Розуміння цієї символіки, – вважає В.Ю. Шевцов, – це розуміння космічної суті народу, його історичної місії. В глибині тисячоліть, згідно з Рігведою, був даний Рамі зміст жовтого кольору – то сонячна гармонія, і блакитного – то вода. Разом – це дві стихії, що народжують життя у всесвіті»*.

Символ тригла зустрічається майже в усіх міфологіях стародавнього світу – від аріїв до шумерів і греків. Його первісне значення – триєдність Бога, триєдність Природи, триєдність людини – біологічне, ментальне і духовне тіла.

* Шевцов В.Ю. Русь. – Д., 2003.

Ця гармонія краси, психічних емоційних станів людини з живим світом навколо себе була основою формування, як архетипів слов'янського менталітету, так і припадних рис національного характеру. Саме вони були й є витоками формування екологічної культури українця.

Питання до теми

1. Як ви можете оцінити результати впливу діяльності людини на стан навколишнього середовища?
2. В чому ви вбачаєте причини глобальної екологічної кризи?
3. Які шляхи розвитку екологічної культури людства в історичному аспекті та шляхи виходу людства з глобальної екологічної кризи?
4. Чому рівень культури народу визначається його відношенням до природи та довкілля?

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

До теми 1

Проаналізуйте генезу поняття «культура».

Розкрийте зміст однієї з сучасних субкультур нашого суспільства.

Ариарский М.А. Прикладная культурология. – СПб., 2001.

Асоян Ю., Малафеев А. Открытие идеи культуры. Опыт русской культурологии середины XIX – начала XX веков. – М., 2000.

Зенкин С.Н. Французский романтизм и идея культуры. – М., 2001.

Ионин Л.Г. История слова «культура». Социология культуры. – М., 1998.

Кереньи К.К. Элевсин: Архетипический образ матери и дочери. – М., 2000.

Культурология в вопросах и ответах. – Ростов/Дон, 1997.

Лич Э. Культура и коммуникация: логика взаимосвязи символов: к использованию структурного анализа в антропологии. – М., 2001.

Лотман Ю.М. О мифологическом коде сюжетных текстов // Сб. ст. по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1973.

Малиновский Б. Научная теория культуры. – М., 2005.

Маркарян Э.С. Очерки истории культуры. – Ереван, 1968.

Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М., 1983.

Михайлюк О.В. Кантівська теорія пізнання і сучасна епістемологічна ситуація в історичній науці // Філософсько-антропологічні студії – 2004: Спецвип. – К.; Д., 2004.

Михайлюк О.В. Культурно-ціннісний підхід та об'єктивність історичного пізнання (про обґрунтування культурної самобутності засобами історичної науки) // Грані. – 1999. – № 1.

Михайлюк А.В. Об амбивалентности культуры // Філософія. Культура. Життя. Вип. 7. – Д., 2000.

Учебный курс по культурологии. – Ростов/Дону, 1996.

Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М., 1992.

Халапсис А.В. Понятие «цивилизация» в теориях Н.Я. Данилевского и О. Шпенглера // Філософія, культура, життя. Вип. 1. – Д., 1998.

Халапсис А.В. Постнеклассическая метафизика истории. – Д., 2008.

Чучин-Русов А.Е. Конвергенция культур. – М., 1997.

- Шендрик А.И.* Теория культуры. – М., 2002.
Элиаде М. Космос и история. – М., 1987.
Юнг К.Г. Дух Меркурий. – М., 1996.
Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

До теми 2

Розкрийте співвідношення культури і цивілізації.
 Дайте визначення психологічної культури сучасної молоді людини.

- Агиенко И.В.* Культура как личная и общественная ценность // Філософія, культура, життя. Вип. 6. – Д., 1999.
Базалук О.А. Время в свете новой космологической концепции. – Д., 2003.
Бахтин М.М. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. – М., 2000.
Давыдов Ю.Н. Человек – культура – природа // Проблемы теории культуры. Вып. 91. – М., 1980.
 Історія світової культури. – К., 1994.
Коротаев А.В., Малков А.С., Халтурина Д.А. Законы истории. Математическое моделирование развития Мир-Системы. Демография, экономика, культура. – М. 2007.
Кэмпбелл Д. Тысячеликий герой. – М.; К., 1997.
Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975.
Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1999.
Малиновский Б. Избранное: динамика культуры. – М., 2004.
Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. – М., 1994.
Мелетинский Е.М. О происхождении литературно-мифологических сюжетных архетипов // Литературные архетипы и универсалии. – М., 2001.
 Мифы народов мира: в 2 т. / гл. ред. С.А.Токарев. – М., 1991–1992.
Михайлюк А.В., Вершина В.А. К вопросу об атомистическом и органистическом понимании природы общества // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. – Д., 2001.
Михайлюк О.В. Про об'єктивність історичного пізнання та місце історичної науки в самовизначенні культури // IV Міжнар. конгрес українців. Історія. Ч. 2: ХХ століття. – Одеса, 1999.

- Мусий В.Б.* О месте компаративистики в исследовании связи литературы и мифологии // Літературна компаративістика. Вип. II. – К., 2005.
- Няму А.Е.* Легендарно-мифологические структуры в славянских и западноевропейских литературах. – Черновцы, 2001.
- Няму А.Е.* Миф и легенда в мировой литературе: теоретические и историко-литературные аспекты традиционализации. Ч. 1. – Черновцы, 1992.
- Няму А.Е.* Миф. Легенда. Литература (теоретические аспекты функционирования). – Черновцы, 2007.
- Няму А.Е.* Традиционные сюжеты, образы, мотивы. – Черновцы, 2001.
- Няму А.Є.* Загальнокультурна традиція в світовій літературі. – Чернівці, 1997.
- Печчеи А.* Человеческие качества. – М., 1980.
- Підлісний М., Шубін В.* Цінності та буття особистості. – Д., 2005.
- Сайко Э.В.* Культура – пространство бытия человека и человек – условие бытия культуры // Мир психологии. – 2000. – №3.
- Софронова Л.А.* Культура сквозь призму поэтики. – М., 2006.
- Флиер А.Я.* Вектор культурной эволюции // Обсерватория культуры. – 2011. – № 5.
- Флиер А.Я.* История культуры как смена доминантных типов идентичности // Личность. Культура. Общество. Т. 14. – 2012. – Вып. 1.
- Фрейденберг О.М.* Поэтика сюжета и жанра. – М., 1997.
- Халапсис А.В.* Универсальная эволюция и интеллектуальный субъект // Грані. – 2005. – №2.
- Юнг К.Г.* Собрание сочинений. Конфликты детской души. – М., 1994.

До теми 3

Ранні форми вірувань в культурі первісних людей.

Доісторична культура на території України: гіпотези, артефакти, археологічні дослідження.

Кабо Р.В. Первобытная доземледельческая община. – М., 1986.

Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М., 1994.

Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 1983.

Малиновский Б. Избранное: аргонавты западной части Тихого океана. – М., 2004.

- Малиновский Б.* Магия. Наука. Религия. – М., 1998.
- Мелетинский Е.М.* Аналитическая психология и проблема происхождения архетипических сюжетов // *Вопр. философии.* – 1991. – № 10.
- Мелетинский Е.М.* Поэтика мифа. – М., 1978.
- Перзекке М.Ю.* Этапы раскрытия картины мира в традиционных жанрах детского фольклора: взгляд из современности // *Література в контексті культури.* Вип. 16. Т. II. – Д., 2006.
- Радин П.* Трикстер: Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К.Г. Юнга и К.К. Кереньи. – СПб., 1999.
- Ромашко В.А.* Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). – К., 2013.
- Михайлюк О.В.* Історія і міф як способи осмислення минулого (до проблеми генетичної спорідненості та відмінності) // *Філософія. Культура. Життя.* Вип. 22. – Д., 2003.
- Токарев С.А.* Еще раз о религии как социальном явлении // *Сов. этнография.* – 1981. – № 1.
- Токарев С.А.* О жертвоприношениях // *Этнограф. обозрение.* – 1999. – № 5.
- Токарев С.А.* О религии как социальном явлении // *Сов. этнография.* – 1979. – № 3.
- Токарев С.А.* Ранние формы религии и их развитие. – М., 1964.
- Токарев С.А.* Ранние формы религии. – М., 1990.
- Токарев С.А.* Религия в истории народов мира. – М., 1986.
- Тэйлор Э.* Первобытная культура. – М., 1939.
- Фрэзер Д.Д.* Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М., 1983.
- Элиаде М.* Аспекты мифа. – М., 1995.
- Эстес К.П.* Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях. – К.; М., 2003.
- Юнг К.Г.* Архетип и символ. – М., 1991.
- Campbell J.* Historical atlas of mythology: Vol. 1-2. – N.Y., 1988.
- Campbell J.* The Masks of God: Vol. 1-4. – N.Y., 1959–68.
- Campbell J., Abadie M.J.* The Mythic Image. – Princeton, 1981.
- Deursen A., van.* Der Heilbringer. Eine ethnologieshe Studie über den Heilbringer bei den nord-amerikanischen Indianern. – Groningen, 1931.

Ehrenreich P. Götter und Heilbringer: Eine ethnologische Kritik // Zeitschrift für Ethnologie. – 1906. – Jah. 38. – Н. IV-V.

Sapir E. Indian legends from Vancouver Island // Journal of American Folklore. – 1959. – Vol. 72.

Sapir E. Some aspects of Nootka language and culture // American Anthropologist. – 1911. – № 13.

До теми 4

Давня культура на території України: гіпотези, артефакти, археологічні дослідження.

Розкрийте особливості культури однієї із країн Давнього Сходу та її внесок у скарбницю світової культури.

Азбунов М.В. Путешествие в загадочную Скифию. – М., 1989.

Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии (краткий очерк). – М., 1973.

Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. – М., 1990.

Альбедиль М.Ф. Забытая цивилизация в долине Инда. – СПб., 1991.

Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. – М., 1982.

Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве. – М., 1979.

Богословский Е.С. Статуэтка дворцового служителя времени Тутанхамона (Stat. Louvre I 852) // Вест. древней истории. – 1990. – № 2.

Брэстед Д. История Египта с древнейших времен до персидского завоевания. – М., 1915.

Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации. – М., 1998.

Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. – М., 2006.

Волков А.В. Загадки Финикии. – М., 2004.

Гавриленко О.А. Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 1.

Геродот. История: в 9 кн. – М., 2002.

Гёрни О.Р. Хетты. – М., 1987.

Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М., 1996.

Гиоргадзе Г.Г. Вопросы общественного строя хеттов. – Тбилиси, 1991.

- Гиоргадзе Г.Г.* Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства (о непосредственных производителях в хеттском обществе). – Тбилиси, 1973.
- Глухарева О., Денике Б.* Краткая история искусства Китая. – М.; Л., 1948.
- Граков Б.Н.* Скифы. – М., 1971.
- Гуляев В.И.* Скифы. Расцвет и падение великого царства. – М., 2005.
- Густерин П.В.* Египетский музей. История создания // Мир музея. – 2011. – № 6.
- Довгяло Г.И.* К истории возникновения государства: на материале хеттских клинописных текстов. – Мн., 1968.
- Довгяло Г.И.* Становление идеологии раннеклассового общества (на материале клинописных текстов). – Мн., 1980.
- Домбровський О.* Геродотова Скитія // Укр. історик. – 1987. – № 1-4; 1988. – № 1-4.
- Древние цивилизации. – М., 1989.
- Древний Египет. – М., 2008.
- Древняя Анатолия. – М., 1985.
- Дьяконов И.М.* История Древнего Востока. – М., 1988.
- Замаровский В.* Тайны хеттов. – М., 1968.
- Иванов В.В.* Хеттская и хурритская литература // История всемирной литературы. Т. 1. – М., 1983.
- История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – М., 1983.
- История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. – М., 2004.
- Источниковедение истории древнего Востока. – М., 1984.
- Котрелл Л.* Во времена фараонов. – М., 1982.
- Кузнецова Т.* Краткая история скифов // Скифы. – М., 1992.
- Курт А.* Вавилония от Кира до Ксеркса // Кембриджская история древнего мира. Т. IV: Персия, Греция и Западное Средиземноморье ок. 525 – 479 гг. до н. э. – М., 2011.
- Ладынин И.А.* Древний Восток. – М., 2009.
- Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2 т. – СПб., 1893–1906.
- Ллойд С.* Археология Месопотамии. – М., 1984.

- Маккуин Д.Г.* Хетты и их современники в Малой Азии. – М., 1983.
- Масперо Г.* Египет. – М., 1915.
- Менабде Э.А.* Хеттское общество: экономика, собственность, семья и наследование. – Тбилиси, 1965.
- Оппенгейм А.Л.* Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. – М., 1980.
- Перепелкин Ю.Я.* История Древнего Египта. – СПб., 2000.
- Рагозина З.А.* История Халдеи с отдаленнейших времен до возвышения Ассирии. – СПб., 1902.
- Раевский Д.С.* Мир скифской культуры. – М., 2006.
- Рыбаков Б.С.* Геродотова Скифия. – М., 1979.
- Рэй Д.Д.* Египет в период с 525 до 404 г.г. до н. э. // Кембриджская история древнего мира. Т. IV: Персия, Греция и Западное Средиземноморье ок. 525–479 гг. до н. э. – М., 2011.
- Синха Н.К., Банерджи А.Ч.* История Индии. – М., 1954.
- Сказки древнего Египта. – М., 1998.
- Сказки и повести древнего Египта. – СПб., 2004.
- Скржинская М.В.* Скифия глазами Эллинов. – СПб., 1998.
- Смирнов А.П.* Скифы. – М., 1966.
- Солкин В.В.* Египет: вселенная фараонов. – М., 2001.
- Томсинов В.А.* Государство и право Древнего Египта. – М., 2011.
- Тураев Б. А.* История Древнего Востока. – Мн., 2004.
- Уилер М.* Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация. – М., 2005.
- Хазанов А.М.* Золото скифов. – М., 1975.
- Харден Д.* Финикийцы. Основатели Карфагена. – М., 2004.
- Хрестоматия по истории древнего мира. – М., 1951.
- Черников С.С.* Загадки золотого кургана. Где и когда зародилось скифское искусство. – М., 1965.
- Шоу Я.* Древний Египет. – М., 2006.
- Эпос о Гильгамеше («О все видавшем»). – М.; Л., 1961.
- Эрлихман В.* Финикийцы: наследство морских царей // Вокруг света. – 2006. – № 12.
- Barham L., Mitchell P. The First Africans: African Archaeology from the Earliest Tool Makers to Most Recent Foragers. – Cambridge, 2008.

До теми 5

Сім див світу – пам'ятки світової культури.

Антична культура як основа європейської культури.

Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. – М., 1995.

Алабина Т. Картины из жизни государства Афинского в V в. до Р.Х. – М., 1903.

Алексеев А.Ю. Скифская хроника. – СПб., 1992.

Алексеев А.Ю. Скифские цари и «царские» курганы V – IV вв. до н. э. // Вест. древней истории. – 1996. – № 3.

Андреев В. Афинская рабовладельческая демократия в западной историографии // Вест. древней истории. – 1960. – № 4.

Андреев Ю.В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб., 1998.

Анохин В.А. История Боспора Киммерийского. – К., 1999.

Анохин В.А. Монетное дело Боспора. – К., 1986.

Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса. – К., 1977.

Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К., 1989.

Античная демократия в свидетельствах современников. – М., 1996.

Античная культура Северного Причерноморья. – К., 1984.

Античные города Северного Причерноморья. – М.; Л., 1955.

Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984.

Античные мыслители об искусстве. – М., 1938.

Античные полисы и местное население Причерноморья. – Севастополь, 1995.

Античные поэты об искусстве. – СПб., 1996.

Античный мир. Проблемы истории и культуры. – СПб., 1998.

Античный полис. – Л., 1979.

Аристотель. Сочинения: в 4 т. – М., 1976-1983.

Аристофан. Комедии. – М., 1954.

Арский Ф.Н. Перикл. – М., 1971.

Архитектура античного мира. Материалы и документы по истории архитектуры. – М., 1940.

- Бахтина М. Ю.* Новые данные о боспорском городе Порфмий (по материалам раскопок 1986–1992 гг.) // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. – Керчь, 2001.
- Бахтина М. Ю.* Об одном уникальном архаическом комплексе из раскопок античного городища Порфмий в восточном Крыму // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. – Керчь, 2003.
- Белох Ю.* История Греции. – М., 1897.
- Бергер А.К.* Политическая мысль древнегреческой демократии. – М., 1966.
- Блаватская Т.В.* Внутреннее устройство западно-понтийских городов в эпоху их автономии // Вест. древней истории. – 1949. – № 3.
- Блаватская Т.В.* Очерки политической истории Боспора. – М., 1959.
- Блаватский В.Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1953.
- Блаватский В.Д.* Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1954.
- Блаватский В.Д.* Пантикапей. – М., 1964.
- Бобринский А.* Херсонес Таврический. Исторический очерк. – СПб., 1905.
- Боннар А.* Греческая цивилизация. – Ростов/Дон, 1994.
- Брашинский И.Б.* Афины и Северное Причерноморье в VI – II вв. до н.э. – М., 1963.
- Буассье Г.* Археологические прогулки по Риму. – М., 1915.
- Бузескул В.* Перикл. Историко-критический этюд. – Х., 1889.
- Бузольт Г.* Очерк государственных и правовых греческих древностей. – Х., 1890.
- Васильев А.Н.* К вопросу о времени образования Боспорского государства // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. – СПб., 1992.
- Васильев А.Н.* К вопросу о соправительстве на Боспоре // Проблемы античного источниковедения. – М.; Л., 1986.
- Винничук Л.* Люди, нравы и обычаи Древнего Греции и Рима. – М., 1988.
- Виноградов Ю.А.* Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // Stratum +. – 1999. – № 3.

- Виноградов Ю.А., Рогов Е.Я.* Некоторые закономерности становления и развития греческих государств в Северном Причерноморье // *Stratum+*. – 1997. – № 3.
- Виноградов Ю.Г.* Дорийские филы в Херсонесе Таврическом // *Вест. древней истории*. – 1993. – № 4.
- Виноградов Ю.Г.* Милет и Ольвия. Проблема взаимоотношений метрополии и колонии на раннем этапе // *Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья*. – Тбилиси, 1979.
- Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса в VII – I вв. до н. э. – М., 1989.
- Виноградов Ю.Г., Доманский Я.В., Марченко К.К.* Развитие взаимоотношений местного населения Северного Причерноморья с греческим миром в VII – IV вв. до н. э. // *Местные этно-политические объединения Причерноморья в VII – IV вв. до н. э.* – Тбилиси, 1988.
- Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В.* Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н. э. // *Античные полисы и местное население Причерноморья*. – Севастополь, 1995.
- Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н.* Образование территориального Херсонесского государства // *Эллинизм: экономика, политика, культура*. – М., 1990.
- Виноградов Ю.Г.* Древнейшее греческое письмо с острова Березань // *Вест. древней истории*. – 1971. – № 4.
- Винтерлинг А.* Политическая цивилизация греко-римской античности // *Ярославский педагогический вестник*. – 2001. – № 1.
- Витрувий.* Десять книг об архитектуре. – М., 1936.
- Владимиров А.А.* К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического // *Античный мир*. – Белгород, 1999.
- Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. – М.; Л., 1949.
- Гиро Ш.* Частная и общественная жизнь римлян. – СПб., 1995.
- Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. – Тбилиси, 1981.
- Демосфен.* Речи. – М., 1994.
- Жебелев С.А.* Северное Причерноморье в античную эпоху. – М., 1953.
- Завойкин А.А.* К вопросу о статусе Феодосии и Горгииппии в державе Спартокидов // *Древности Боспора*. – 2002. – № 5.

- Зелинский Ф.Ф.* Древний мир и мы. – СПб., 1997.
- Зелинский Ф.Ф.* Соперники христианства. Статьи по истории античных религий. – СПб., 1995.
- Зелинский Ф.Ф.* История античной культуры. – СПб., 1995.
- Золотарев М.И.* Херсонесская архаика. – Севастополь, 1993.
- Иванов Е.Э.* Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк. – Симферополь, 1912.
- Иессеи А.А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Л., 1947.
- Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – К., 1980.
- Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. – М., 1987.
- История древнего мира. – М., 1993.
- История древнего мира. Расцвет древних обществ. – М., 1982.
- История древней Греции. – М., 2000.
- История Древней Греции. – М., 1996.
- История древней Греции. – М., 1972.
- История древней Греции. – СПб., 1999.
- Кадеев В.И.* Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса // Проблемы античной культуры. – М., 1986.
- Каллистов Д.* Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – Л., 1949.
- Каллистов Д.Я.* Северное Причерноморье в античную эпоху. – М., 1952.
- Камерон Ч.* Термы римлян. – М., 1939.
- Капошина С.И.* Ранние этапы греческой колонизации Нижнего Побужья // Проблемы истории Северного Причерноморья в Античную эпоху. – М., 1959.
- Каптерева Т.П.* Искусство стран Магриба. Древний Мир. – М., 1980.
- Карышковский П.О.* Заметки по нумизматике античного Причерноморья // Вест. древней истории. – 1960. – № 3.
- Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. – К., 1988.
- Кац В.И.* Керамические клейма Херсонеса Таврического. – Саратов, 1994.
- Кнабе Г.С.* Древний Рим – история и повседневность. – М., 1986.
- Кнабе Г.С.* Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. – М., 1993.

- Колобова К.М.* Политическое положение городов в Боспорском государстве // Вест. древней истории. – 1953. – № 4.
- Кондаков Н.П.* Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. – СПб., 1904.
- Коплинский Ю.Д., Бриттов Н.Н.* Искусство этрусков и Древнего Рима. – М., 1982.
- Корпус Боспорских Надписей. – М.; Л., 1965.
- Кошеленко Г.А.* Греческий полис на эллинистическом Востоке. – М., 1979.
- Кривченко Б.* Помпеи. Геркуланум. Стабии. – М., 1985.
- Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора. – М., 1975.
- Крыжицкий С.Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – К., 1993.
- Крыжицкий С.Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). – К., 1982.
- Ксенофонт Афинский.* Сократические сочинения. – М.; Л., 1935.
- Кузнецов В.Д.* Полис на Боспоре (эпоха архаики) // Древности Боспора. – 2001. – № 4.
- Культура Древнего Рима: в 2 т. – М., 1985.
- Куманецкий К.* История культуры Древней Греции и Рима. – М., 1990.
- Кутайсов В.А.* Историческая география Северо-Западного Крыма // Вест. древней истории. – 2002. – № 1.
- Лапин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К., 1966.
- Латышев В.В.* Исследование об истории и государственном строе города Ольвии. – СПб., 1887.
- Ликург.* Речь против Леократа // Вест. древней истории. – 1962. – № 2.
- Лисий.* Речи. – М.; Л., 1933.
- Лосев А.Ф.* Эллинистически-римская эстетика I – II вв. н. э. – М., 1979.
- Лосева Н.М., Сидорова Н.А.* Искусство Этрурии и Древней Италики. – М., 1988.
- Макаров И.А.* Из эпиграфики Северного Причерноморья // Вест. древней истории. – 2001. – № 1.
- Марченко К.К.* К вопросу о так называемом предместье Ольвии // Вест. древней истории. – 1982. – № 3.
- Марченко К.К.* Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // Вест. древней истории. – 1980. – № 1.

- Масленников А.А.* Крымское Приазовье в античную эпоху // Проблемы античной культуры. – Симферополь, 1988.
- Масленников А.А.* Население Боспорского государства в VI – II вв. до н. э. – М., 1981.
- Масленников А.А.* Некоторые проблемы ранней истории Боспорского государства в свете новейших археологических исследований в Крыму // Проблемы истории, филологии и культуры. – 1996. – № 3.
- Масленников А.А.* «Царская» хора Боспора на рубеже V – IV вв. до н. э. (К вопросу локализации) // Вест. древней истории. – 2001. – № 1.
- Масленников А.А.* Эллинская хора на краю Ойкумены. Сельская территория европейского Боспора в античную эпоху. – М., 1998.
- Миронов В.Б.* Древняя Греция. – М., 2006.
- Михайлюк А.В.* Античная Эллада в контексте оппозиции «Восток – Запад» // Докса. Вип. 4: Грецький спадок та сучасність. – Одеса, 2003.
- Молев Е.А.* Боспор в эпоху эллинизма. – Н. Новгород, 1994.
- Молев Е.А.* Политическая история Боспора VI – IV вв. до н. э. – Н. Новгород, 1997.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. – Саратов, 1999.
- Надписи Ольвии (1917–1965). – Л., 1968.
- Немировский А.И.* Этруски. От мифа к истории. – М., 1983.
- Новицкая Н.И.* К вопросу о народном собрании Херсонеса Таврического // Античные государства и варварский мир. – Орджоникидзе, 1981.
- Образ-смысл в античной культуре. – М., 1990.
- Ольвия и ее округа. – К., 1986.
- Отрешко В.М.* О датах основания Истрии и Борисфена // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1989.
- Очерки археологии и истории Боспора. – М., 1992.
- Пальцева Л.А.* Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. – СПб., 1999.
- Пальцева Л.А.* О должностных лицах херсонесского Совета в первые века н.э. // Вест. древней истории. – 1977. – № 3.
- Пальцева Л.А.* Херсонес Таврический в V – I вв. до н. э. – Л., 1988.
- Перфилова Т., Маркосова К.* Век Перикла (сущность и проблемы афинской демократии) // Ярославский педагогический вестник. – 1996. – № 3.

- Платон*. Сочинения: в 3 т. – М., 1968.
- Плиний Старший*. Естествознание. Об искусстве. – М., 1994.
- Причерноморье в эпоху эллинизма. – Тбилиси, 1985.
- Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – М., 1959.
- Расширение греческого мира. VIII – VI вв. до н. э. – М., 2007.
- Ростовцев М.И.* Государство и культура Боспорского Царства. Государство и социальный строй эпохи Спартокидов // Вест. древней истории. – 1989. – № 2.
- Сапрыкин С.Ю.* О внутренней колонизации Херсонеса Таврического // Вест. древней истории. – 1994. – № 3.
- Сапрыкин С.Ю.* О древнем названии Херсонеса Таврического // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов/Дон, 1994.
- Свеницкая И.С.* Раннее христианство: страницы истории. – М., 1987.
- Селиванов С.А.* О Херсонесе Таврическом. – Одесса, 1898.
- Сергеенко М.Е.* Жизнь Древнего Рима. – М.; Л., 1964.
- Сергеенко М.Е.* Помпеи. – М.; Л., 1949.
- Сидорова Н.А., Чубова А.П.* Искусство Римской Африки. – М., 1979.
- Сидорова Н.А.* Новые открытия в области античного искусства. – М., 1955.
- Соколов Г.И.* Искусство Древнего Рима. Архитектура. Скульптура. Живопись. Прикладное искусство. – М., 1996.
- Соломоник Э.И.* Граффити античного Херсонеса. – К., 1978.
- Соломоник Э.И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1964.
- Соломоник Э.И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лapidарные надписи. – К., 1973.
- Сопова Н.К.* Боспорское объединение как разновидность греческих союзов // Вопросы всеобщей истории. – Хабаровск, 1973.
- Спасский Г.* Босфор Киммерийский с его древностями и достопамятностями. – М., 1846.
- Строгецкий В.М.* Античная традиция о причинах Пелопоннесской войны и отношение к ней в современной западноевропейской историографии // Вест. древней истории. – 1984. – № 4.
- Суриков И.Е.* Перикл и Алкмеониды // Вест. древней истории. – 1997. – № 4.

- Суриков И.Е.* Трагедия Эсхила «Просительницы» и политическая борьба в Афинах // Вест. древней истории. – 2002. – № 1.
- Толстиков В.П.* К проблеме образования Боспорского государства. (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI – первой половине V в. до н. э.) // Вест. древней истории. – 1984. – № 3.
- Толстиков В.П.* Пантикапей – столица Боспора // Очерки археологии и истории Боспора. – М., 1992.
- Толстой И.И.* Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. – М.; Л., 1953.
- Туровский Е.Я.* Монеты независимого Херсонеса IV – II вв. до н. э. – Севастополь, 1997.
- Фрейденберг О.М.* Миф и литература древности. – М., 1978.
- Фрейденберг О.М.* Миф и театр. – М., 1988.
- Фридлендер Л.* Картины из истории римских нравов от Августа до последнего из Антонинов: в 2 т. – СПб., 1873.
- Фролов Э.Д.* Греция в эпоху поздней классики. Общество. Личность. Власть. – СПб., 2001.
- Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса. – Л., 1988.
- Фролов Э.Д.* Политические лидеры афинской демократии (опыт типологической характеристики) // Политические деятели античности, средневековья и нового времени. – Л., 1983.
- Фролов Э.Д.* Социально-политическая борьба в Афинах в конце V в. до н. э. – Л., 1964.
- Фукидид.* История. – Л., 1981.
- Хрестоматия по истории древней Греции. – М., 1964.
- Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976.
- Цецхладзе Г.Р.* О полисном статусе городов античного Боспора // Древнейшие государства восточной Европы. – М., 1999.
- Цыбульский С.А.* Греческие монеты. – СПб., 1899.
- Чубова А.П., Конькова Г.И., Давыдова Л.И.* Античные мастера. Скульпторы и живописцы. – Л., 1986.
- Чубова А.П.* Искусство Европы I – IV вв. Европейские провинции Древнего Рима. – М., 1970.
- Чубова А.П.* Этрусское искусство. Живопись. Скульптура. Прикладное искусство. – М., 1972.

- Шафрауская Н.В.* К вопросу о кризисе Ольвии в III в. до н. э. // Вест. древней истории. – 1951. – № 3.
- Шелов Д.Б.* Античный мир в Северном Причерноморье. – М., 1956.
- Шелов Д.Б.* Монетное дело Боспора в VI – II вв. до н. э. – М., 1956.
- Шелов Д.Б.* Феодосия, Гераклея и Спартокиды // Вест. древней истории. – 1950. – № 3.
- Шлюмберже Д.* Эллинизированный Восток. – М., 1985.
- Штаерман Е.М.* Социальные основы религии Древнего Рима. – М., 1987.
- Штерн Э.Р.* О местоположении древнего Херсонеса. – Одесса, 1903.
- Шуллер В.* Афинская демократия и Афинский морской союз // Вест. древней истории. – 1984. – № 3.
- Щеглов А.Н.* Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община. – Л., 1986.
- Щеглов А.Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху. – Л., 1978.
- Щеглов А.Н.* «Старый» Херсонес Страбона. Укрепление на перешейке Маячного полуострова: топография и фортификация // Проблемы истории и археологии Крыма. – Симферополь, 1994.
- Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. – М., 1985.
- Яйленко В.П.* Граффити Левки, Березани и Ольвии // Вест. древней истории. – 1980. – № 3.
- Яйленко В.П.* Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. – М., 1990.
- Яйленко В.П.* Псевдоэпиграфика античного Северного Причерноморья // История и культура древнего мира. – М., 1996.
- Яценко И.В.* Крепость и сельские усадьбы херсонесцев на окраине современной Евпатории (IV – II вв. до н. э.) // Путешествия в древность. – М., 1983.
- Bonner R.J.* Aspects of Athenian democracy. – N.Y., 1933.
- Day J., Chambers M.* Aristotele's history of Athenian democracy. – Berkeley, 1962.
- Ehrenberg V.* The Greek State. – L., 1960.
- Finley M.I.* Democracy ancient and modern. – L., 1973.
- Finley M.I.* Economy and society in ancient Greece. – N.Y., 1981.

- Finley M.I.* Politics in the ancient world. – Cambridge etc., 1983.
- Forrest W.G.* The emergence of Greek democracy: The character of Greek Politics 800–400 B.C. – L., 1966.
- French A.* The growth of the Athenian economy. – L., 1964.
- Garner R.* Law and society in classical Athens. – L.; Sydney, 1987.
- Larsen J.A.O.* Representative government in Greek and Roman history. – Berkeley; L.A., 1955.
- McGregor M.F.* The Athenians and their empire. – Vancouver, 1987.
- Powell C.A.* Athens and Sparta: Constructing Greek political and social history from 478 B.C. – L., 1988.
- Staveley E.S.* Greek and Roman voting and elections. – L., 1972.

До теми 6

Слов'янський фольклор та космогонічні уявлення давніх слов'ян.
Літературні та архітектурні пам'ятки Київської Русі.
Рицарська культура в Середньовіччі.
Філософія гуманізму – доктрина епохи Відродження.
Леонардо да Вінчі, Рафаель Санті, Мікеланджело Буонарроті – титани епохи Відродження.

- Аверинцев С.С.* Поэтика ранневизантийской литературы. – СПб., 2004.
- Андреев М.Л.* Инновация или реставрация: казус Возрождения // Вестник истории, литературы, искусства. Т. 1. – М., 2005.
- Бабарнбойм П., Шиян С.* Микеланджело. Загадки Капеллы Медичи. – М., 2006.
- Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990.
- Беляев Е.А.* Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. – М., 1966.
- Варбанец Н.В.* Иоханн Гутенберг и начало книгопечатания в Европе. – М., 1980.
- Верещагин Е.М.* Христианская книжность Древней Руси. – М., 1996.
- Вздорнов Г.И.* Искусство книги Древней Руси. Рукописная книга Северо-восточной Руси. – М., 1980.
- Византийский словарь: в 2 т. – СПб., 2011.
- Византия и Русь. – М., 1989.

- Виймар П.* Крестовые походы. – СПб., 2003.
- Владимиров Л.И.* Всеобщая история книги: Древний мир, Средневековье, Возрождение. – М., 1988.
- Генри Ч.Л.* История инквизиции в средние века. – СПб., 1911.
- Гийу А.* Византийская цивилизация. – Екатеринбург, 2005.
- Горский А.А.* Русь: от славянского Расселения до Московского царства. – М., 2004.
- Гуревич А.Я., Харитонович Д.Э.* История средних веков. – М., 2008.
- Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. – М., 1984.
- Гуревич А.Я.* Средневековье как тип культуры // Антропология культуры. – 2002. – №. 1.
- Другие средние века. – М., 2000.
- Диль Ш.* История Византийской империи. – М., 1948.
- Диль Ш.* Основные проблемы византийской истории. – М., 1947.
- Дом Сварога: Словарь языческой мифологии славян [Электронный ресурс]. – 1997–2008 – Режим доступа: <http://www.swarog.ru>– Заголовок с экрана.
- Егер О.* Всемирная история. Средние века. – М., 2006.
- Заборов М.А.* История крестовых походов в документах и материалах. – М., 1977.
- Заборов М.А.* Крестоносцы на Востоке. – М., 1980.
- Ильина Т.В.* Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков. XII – XV вв. – Л., 1978.
- Искусство раннего Возрождения. – М., 1980.
- История искусства: Ренессанс. – М., 2003.
- История русской культуры. – М., 1990.
- История средних веков: в 2 т. – М., 2003.
- История стран Азии и Африки средние века. – М., 1968.
- Каждан А.П.* Византийская культура (X – XII вв.). – СПб., 2006.
- Каждан А.П.* Книга и писатель в Византии. – М., 1973.
- Кенигсбергер Г.* Средневековая Европа. – М., 1987.
- Кестнер И.* Иоганн Гутенберг. – Львов, 1987.
- Киселева Л.И.* Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV – XV вв. – Л., 1985.

- Киселева М.С.* Учение книжное: текст и контекст древнерусской книжности. – М., 2000.
- Косминский Е.А.* Историография средних веков. V век – середина XIX века. – М., 1963.
- Котляр Н.Ф.* К вопросу о причинах удельной раздробленности на Руси // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – № 1.
- Культура эпохи Возрождения и Реформации. – М., 1981.
- Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. – СПб., 2002.
- Ле Гофф Ж.* Рождение Европы. – СПб., 2007.
- Ле Гофф Ж.* Средневековый мир воображаемого. – М., 2001.
- Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. – М., 1992.
- Лихачев Д.С.* Поэтика древнерусской литературы. – М., 1967.
- Лихачев Д.С.* Развитие русской литературы X – XVII вв. – Л., 1973.
- Лихачев Д.С.* Человек в литературе Древней Руси. – М., 1970.
- Люблинская А.Д.* Источниковедение средних веков. – Л., 1955.
- Макиавелли Н.* Государь. – М., 1990.
- Манхэттен А.* Государство Ватикан. Как управляется католическая церковь. – М., 1950.
- Мец А.* Мусульманский Ренессанс. – М., 1966.
- Михайлюк А.В., Британ В.Т., Вершина В.А.* Культура западноевропейского средневековья // Грані. – 2002. – № 4.
- Михеев Ю.Э.* Драматическое в древнерусской литературе // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1985. – № 6.
- Мусий В.Б., Морева Т.Ю.* Эпос древности и средневековья. – Одесса, 2012.
- Немировский Е.Л.* Изобретение Иоганна Гутенберга. Из истории книгопечатания. Технические аспекты. – М., 2000.
- Петров И.В.* Торговые правоотношения и формы расчетов Древней Руси (VIII – X вв.). – СПб., 2011.
- Петров И.В.* Финансы Древней Руси (VIII – IX вв.) // Экономико-правовые проблемы предпринимательской деятельности в России: история, современность, перспективы: материалы межвузовской научно-практической конференции. – СПб., 2004.
- Петров И.В.* Эволюция политических структур Южной Руси и расцвет Днепро-Деснинского денежного рынка (VIII – первая четверть IX вв.)

- // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2005. – № 4.
- Померанцева Э.В.* Мифологические персонажи в русском фольклоре. – М., 1975.
- Попович М.В.* Мироззрение древних славян. – К., 1985.
- Пятнов А.П.* Киев и Киевская земля в 1167–1169 г. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2003. – № 1.
- Рибаков Б.А.* Язычество древних славян. – М., 1994.
- Розов Н.Н.* Книга Древней Руси (XI – XIV вв.). – М., 1977.
- Романова В.Л.* Рукописная книга и готическое письмо во Франции в XIII – XV вв. – М., 1975.
- Русская мифология. – М.; СПб., 2007.
- Славянская мифология. – М., 1995.
- Словарь средневековой культуры. – М., 2003.
- Стефанович П.С.* Некняжеское церковное строительство в домонгольской Руси: Юг и Север // Вестник церковной истории. – 2007. – № 1.
- Удальцова З.В.* Византийская культура. – М., 1988.
- Успенский Б.А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1982.
- Успенский Ф.И.* История Византийской империи: Македонская династия. – М., 2011.
- Успенский Ф.И.* История Византийской империи: Рассвет (Комнины). – М., 2012.
- Успенский Ф.И.* История Византийской империи: Становление. – М., 2012.
- Успенский Ф.И.* История Византийской империи: Эпоха смут. – М., 2012.
- Успенский Ф.И.* История Крестовых походов. – СПб., 1901.
- Фурман В.* Выбор князя Владимира // Вопросы философии. – 1988. – № 6.
- Халидов А.Б.* Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – М., 1985.
- Хейзинга И.* Осень средневековья. – М., 1988.
- Хилленбранд К.* Крестовые походы. Взгляд с Востока. Мусульманская перспектива. – СПб., 2008.
- Художественный язык средневековья. – М., 1982.
- Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства // Археология. – 2003. – № 1.

- Яйленко Е.В.* Итальянское Возрождение. – М., 2005.
Ang B. De l'origine et des débuts de l'imprimerie en Europe. – P., 1853.
Dupont P. Histoire de l'imprimerie. – P., 1869.
 History of the Conflict Between Religion and Science. – N.Y., 1874.
Wetter J. Kritische Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst. – Mainz, 1836.

До теми 7

- Композитори Віденської школи: Й. Гайдн, В.А. Моцарт, І. Штраус.
 Садово-паркове мистецтво.
 Провідні цінності епохи Просвітництва.
 Розкрийте зміст одного з художніх напрямів: класицизм, романтизм, реалізм, символізм, імпресіонізм, наведіть приклади творів обраного стилю.
 «Золота доба» російської культури.
 Творчий портрет одного з діячів «Золотої доби» російської культури.
 «Срібна доба» російської культури.
 Творчий портрет одного з діячів культури «Срібної доби».
 Українська народна культура у нашому житті.
- Абрамзон Т.Е.* Поэтические мифологии XVIII века: Ломоносов. Сумароков. Херасков. Державин. – Магнитогорск, 2006.
 Английская реформация: документы и материалы. – М., 1990.
Барбье П. Венеция Вивальди: Музыка и праздники эпохи барокко. – СПб., 2009.
Белецкий А. Старинный театр в России. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе Южной Руси Украины. – М., 1923.
Бецольд Ф. фон. История Реформации в Германии. – СПб., 1900.
Большаков В.И., Шпаковская Т.А. Екатеринослав сквозь века. – Д., 2011.
Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К., 2004.
Гобри И. Лютер. – М., 2000.
Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета. – К., 1991.
Григорієв Н.Я. Українська національна вдача. – Вінніпег; Манітоба, 1941.

- Гуляев Г.И., Большаков В.И., Мороз В.С.* Очерки истории Екатеринослава. Кн. 1 (1775–1886). – Д., 2007.
- Гуржій І.О.* Тарас Шевченко про героїчне минуле України. – К., 1964.
- Дасса Ф.* Барокко. Архитектура между 1600 и 1750 годами. – М., 2004.
- Енциклопедія Українознавства. – Л., 1993.
- Ерохин В.Н.* История религиозной Реформации в Европе в XVI – начале XVII веков. – Нижневартовск, 2004.
- Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 роках. – Д., 2007.
- Заруба В.М.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Д., 2003.
- Зноско-Боровский М.* Православие, римско-католичество, протестантизм и лютеранство. – Загорск, 1991.
- Історія світової культури. – К., 1994.
- Історія української та зарубіжної культури. – К., 2001.
- Источники по истории Реформации. – М., 1906.
- Кант И.* Сочинения: в 6 т. – М., 1965.
- Кисель О.* Украинский вертеп. – Пг., 1916.
- Кисель О.* Український театр. – К., 1905.
- Кияниця М.* Українське бароко як явище світової культури // Образотворче мистецтво. – 1990. – № 4.
- Кочеткова Н.Д.* Русский сентиментализм. Итоги и проблемы изучения // Рус. л-ра. – 1978. – № 2.
- Кочеткова Н.Д.* Сентиментализм и просвещение (о преемственности идей в русской литературе конца XVIII – начала XIX века) // Рус. л-ра. – 1983. – № 4.
- Культура эпохи Возрождения и Реформации. – Л., 1981.
- Лучка Л.М.* Керівництво навчальних закладів і розвиток бібліотечної справи Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 9. – Д., 2011.
- Лучка Л.М.* Книжкові зібрання громадських та приватних бібліотек Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі. – Д., 2012.

- Лучка Л.М.* Д.І. Яворницький і бібліотечний простір України та Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті. Вип. 8. – Д., 2010.
- Мир Просвещения. Исторический словарь. – М., 2003.
- Михайлюк А.В.* Пушкин и феномен русской интеллигенции в контексте взаимодействия культур // Литература в контексте культуры. – Д., 2000.
- Михайлюк О.В.* Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. – Д., 2007.
- Мусий В.Б.* Миф в художественном освоении мировосприятия человека литературной эпохи предромантизма и романтизма. – Одесса, 2006.
- Мусий В.Б.* Миф о «золотом веке» в романтической модели идеального мироустройства // Культура народов Причерноморья. Вып. 149. – 2008.
- Мусий В.Б.* Мифопоэтика русской предромантической и романтической прозы. – Одесса, 2008.
- Мусий В.Б.* Национально-консолидирующая роль мифа в славянских литературах эпохи романтизма // Наук. вісн. Ізмаїл. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 23. – Ізмаїл, 2007.
- Няму А.Е.* Общекультурная традиция в русской литературе ХІХ – ХХ вв. Ч. 1. – Черновцы, 2000.
- Няму А.Е.* Русская литература в контексте мировых традиций. – Черновцы, 2009.
- Орлов П.А.* Русский сентиментализм. – М., 1977.
- Очерки истории западного протестантизма. – М., 1995.
- Перзек М.Ю.* Образ «иног царства» в фольклорной и литературной сказке первой половины 19 века // Наук. вісн. Ізм. держ. гуманітар. ун-ту: Історичні науки. Філологічні науки. Вип. 24. – Ізмаїл, 2008.
- Прозоровская Б.* Мартин Лютер. Его жизнь и реформаторская деятельность. – СПб., 1994.
- Прокопович Ф.* Сочинения. – М.; Л., 1961.
- Прокофьева Е.А.* Мифопоэтика и динамика жанра русской исторической драмы ХVII – ХІХ веков: барокко – романтизм. – Д., 2011.
- Прокофьева Е.А.* Русская историческая драма эпохи барокко, классицизма и сентиментализма. – Д., 2008.

- Прокофьева Е.А.* Своеобразие мифопоэтики русской исторической драматургии XIX века: А.С. Пушкин, А.К. Толстой, А.Н. Островский. – Д., 2007.
- Савченко С.В.* Давня Русь у полемічній літературі кінця XVI – XVII століття. – Д., 2007.
- Савченко С.В.* Єретичні рухи в Україні XVI – XVII ст.: забута проблема // Сучасність. – 2000. – № 2.
- Савченко С.В.* З історії формування культурно-історичної ідентичності України // Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. – Л., 2004.
- Савченко С.В.* Іван Вишенський: поза контекстом «православної Реформації» та «українського Ренесансу». – Д., 2007.
- Савченко С.В.* «Останні часи»: доля Русі у світлі есхатологічних настроїв в Україні XVII ст. // Грані. – 2005. – № 2.
- Серман И.З.* Русский классицизм как историко-литературная и эстетическая проблема // Вопр. л-ры. – 1970. – № 9.
- Смирин М.М.* Германия эпохи Реформации и Великой Крестьянской войны. – М., 1962.
- Смирнов М.Ю.* Реформация и протестантизм: словарь. – СПб., 2005.
- Соколов В.* Реформация в Англии. – М., 1881.
- Софронова Л.А.* Поэтика славянского театра XVII – первой половины XVIII в.: Польша, Украина, Россия. – М., 1981.
- Софронова Л.А.* Старовинний український театр. – Л., 2004.
- Україна [Образотворчий матеріал]. – К., 2007.
- Ткач Л.М.* Исторична зумовленість виникнення декадансу в контексті понять «рубіж» епохи і «перехід» // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Вип. 21. Ч. 2. : Питання менталітету в українській літературі. – К., 2005.
- Ткач Л.М.* Лірика Івана Манжури як передчуття українського декадансу // ТНПУ. Наук. зап. Сер.: Літературознавство. Вип. 24. – Тернопіль, 2008.
- Ткач Л.М.* Модус меланхолійності в українській декадентській поезії кінця XIX – поч. XX століть // ТНПУ. Наук. зап. Сер.: Літературознавство. Вип. 19. – Тернопіль, 2006.
- Ткач Л.М.* «Танок» як декадентський модус // Ужг. нац. ун-тет: зб. наук. праць. – Ужгород, 2005.
- Ткач Л.М.* Феномен українського декадансу versus культурної ментальності // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Вип. 14. – К., 2002.

Ткач Л.М. Щоденникові роздуми В. Винниченка про специфіку українського декадансу // Таїни художнього тексту (до проблеми поетики тексту). Вип. 7.– Д., 2007.

Философия эпохи ранних буржуазных революций. – М., 1983.

Флауэр А. Жизнь и вера М. Лютера. – СПб., 1994.

Фольклорный театр. – М., 1988.

Франко І. До історії українського вертепу XVIII в. // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Т. 71-73. – Л., 1906.

Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепу // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Т. 82. – Л., 1908.

Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.

Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика просвещения. Философские фрагменты. – М.; СПб., 1997.

Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994.

Шумицький М. Український архітектурний стиль. – К., 1914.

Эпоха Реформации. Европа – Мн., 2002.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.

Ян Гус; Лютер; Кальвин; Цвингли; Патриарх Никон: биограф. повествования. Т. 12. – Челябинск, 1998.

Anger A. Literarisches Rokoko. – Stuttg., 1962.

Ermatinger E. Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung. – Lpz., 1928.

До теми 8

Пам'ятки культури вашого рідного міста (поселення, регіону).

Ваш улюблений художній музей, його колекція, історія, ваші враження.

Сучасна українська музична культура: жанри, напрями, представники.

Політична культура в українському соціумі.

Театри вашого міста. Ваш улюблений театр.

Кінематограф радянської доби.

«Бітлз» – символ молодіжної музики XX століття.

Білополий В.В., Руденко С.Г. Східна Європа та Україна: здобутки та втрати // Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку. – Д., 2012.

- Бондарева О.Є.* Міф і драма у новітньому літературному контексті структурного зв'язку через жанрове моделювання. – К., 2006.
- Ващекин Н.П., Мунтян М.А., Урсул А.Д.* Постиндустриальное общество и устойчивое развитие. – М., 2000.
- Висоцька О.Є.* Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства). – Д., 2009.
- Висоцький О.Ю.* Віртуальність як провідна форма легітимаційної політики в добу постмодерну // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6.
- Висоцький О.Ю.* Комунікація як передумова легітимаційної політики // Буковинський журнал. – 2008. – № 4.
- Висоцький О.Ю.* Міфологізація та сакралізація як технології легітимації політичної влади // Гілея. Вип. 66. – К., 2012.
- Висоцький О.Ю.* Технології легітимації політичної влади: теорія та практика. – Д., 2010.
- Гиренок Ф.И.* Экология. Цивилизация. Ноосфера. – М., 1987.
- Гнатенко П.И.* Национальная психология. – Д., 2000.
- Городнюк Н.А.* Знаки необарокової культури Валерія Шевчука: компаративні аспекти. – К., 2006.
- Гуляев Г.И., Большаков В.И., Мороз В.С.* Очерки истории Екатеринослава. Кн. 2 (1887–2006). – Д., 2007.
- Ильинская Н.И.* Между миром и Богом: духовные и художественные искания Юрия Кузнецова. – Херсон, 2008.
- Ильинская Н.И.* Религиозно-философские искания в русской поэтической традиции рубежей XX века: специфика сознания, концептосфера, типология. – Херсон, 2005.
- Ильинская Н.И.* Феномен юродства в русской поэзии XX века // Русский язык и литература в международном образовательном пространстве: современное состояние и перспективы. Т. II. – Гранада, 2010.
- Кавтарадзе Д.Н.* Человек в мире игры // Мир психологии. – 1998. – № 4.
- Кондратьев К.Я.* Устойчивое развитие в контексте проблем общества потребления // Устойчивое развитие и экологический менеджмент. – СПб., 2005.
- Корм Ж.* Религиозный вопрос в XXI веке. Геополитика и кризис постмодерна. – М., 2013.
- Крисаченко В.С., Хилько М.І.* Екологія. Культура. Політика. – К., 2002.

- Кузнецов О.Л., Кузнецов П.Г., Большаков Б.Е.* Система природа-общество-человек: устойчивое развитие. – Дубна, 2000.
- Культурология. XX век. – СПб., 1998.
- Малявин В.В.* Мифология и традиция постмодернизма // Логос: Ленингр. Междунар. чтения по философии культуры. Кн. 1. Разум. Духовность. Традиции. – Л., 1991.
- Марков А.П., Бирженюк Г.М.* Основы социокультурного проектирования. – СПб., 1997.
- Матвиенко О.В.* О некоторых аспектах организации безопасной информационной среды в современных реалиях // Актуальні проблеми психології. Т. 7: Екологічна психологія. Вип. 20. Ч. 2. – К., 2009.
- Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Роандерс Й.* За пределами роста. Предотвратить глобальную катастрофу. Обеспечить устойчивое будущее. – М., 1994.
- Мельник В.В.* Культура в контексті глобалізації // Соціологія. Філософія. Політологія. Вип. 10. – Д., 2004.
- Мережинская А.Ю.* Художественная парадигма переходной культурной эпохи. – К., 2001.
- Михайлюк О.В.* Екатеринослав в 1917 году (исторические зарисовки) // Грані. – 2001. – № 1.
- Михайлюк А.В.* Карнавализация сознания в современной культуре // Гілея. Вип. 48. – К., 2011.
- Михайлюк А.В.* Проявления элементов карнавала (балагана) в революционных событиях в России и Украине (1917–1920 гг.) // Філософія. Культура. Життя. Вип. 3. – Д., 1999.
- Норт Д.* История церкви от дня Пятидесятницы до нашего времени. – М., 1993.
- Нестерук В.В.* Клиповость сознания: от приема к способу мышления // Матер. V Міжнар. читань пам'яті Михайла Матусовського. – Луганськ, 2012.
- Нестерук В.В.* О некоторых особенностях современного сознания в отражении художественной прозы (на примере романа Г. Шульпякова «Фес») // Наук. зап. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2011. – Вип. 2. Ч. 1.
- Нестерук В.В.* Художественное осмысление социокультурной ситуации в современной русской литературе (на примере прозы Ю. Полякова) // Обрії сучасної філології. Вип. 1. – Луганськ, 2009.

- Палагута В.И.* Метаязык и современное социально-теоретическое исследование субъективности // *Гілея*. Вип. 49. – К., 2011.
- Палагута В.И.* Самоидентификация субъекта в свете изучения феномена полисубъективности // *Гілея*. Вип. 48. – К., 2011.
- Пархоменко Т.С.* Социокультурный дискурс морали: современные англо-американские философские школы. – К., 1995.
- Перзекке А.Б.* «Медный всадник» в русской литературе XIX и XX века: функции национального мифа в постреволюционную эпоху (1917 – 1930-е годы). – Кировоград, 2011.
- Решетілова О.М.* Гіпертекст як засіб нелінійної репрезентації тексту // *Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики*. – К., 2010.
- Роджерс Н.* Путь к целостности: человекоцентрированная терапия на основе экспрессивных искусств // *Вопр. психологии*. – 1995. – № 1.
- Тарасенко Н.Ф.* Природа, технология, культура: философско-мировоззренческий анализ. – К., 1985.
- Ткач Л.М.* Лінгвістичний феномен молодіжної культури // *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. Вип. 10. – Д., 2011.
- Толстоухов А.В., Хилько М.І.* Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. – К., 2001.
- Толстоухов А.В.* Постіндустріальний світ: обриси еко-майбутнього / А.В. Толстоухов // *Людина в лабіринті перспектив*. – К., 2004.
- Тоффлер Э.* Третья волна. – М., 1999.
- Тоффлер Э.* Футурошок. – СПб., 1997.
- Туниця Ю., Семенюк Е., Туниця Т.* Діалектика глобалізації в контексті екологічного імперативу // *Вісн. НАН України*. – 2008. – № 2.
- Уилсон Р.А.* Психология эволюции: как перепрограммировать себя на достижение свободы и бессмертия. – К., 1999.
- Устойчивый мир: на пути к экологически безопасному гражданскому обществу*. – М., 2006.
- Халапсис А.В.* Глобализация и индивидуализм // *Політологічний вісн.* Вип. 30. – 2007.
- Халапсис О.В.* Сучасна цивілізаційна ситуація і метрико-онтологічні параметри історичного буття // *Наук. вісн. Чернів. ун-у: зб. наук. пр.* Вип. 301-302: Філософія. – Чернівці, 2006.

- Фокина С.А.* Образ творческой личности в лирических циклах М. Цветаевой 1910 – 1920-х годов. – Одесса, 2012.
- Шпаковская Т.А.* Пленительная игра в жизнь. – Д., 2002.
- Шпаковская Т.А.* 70 лет в пути. – Д., 1997.
- Шпаковская Т.А.* Театральная летопись длиною в четверть века. – Д., 1999.
- Шпаковська Т.А.* Перший державний. – Д., 2001.
- Ядов В.А.* Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. – Л., 1979.

До теми 9

Проблеми, які висуває перед людиною техніка на межі ХХ та ХХІ століть.
Зміст феномену «екологічна культура».

Активные методы обучения в природоохранном образовании (дискуссии, ролевая и имитационная игры). – М., 1982.

Бобылева Л. О воспитании экологической культуры // Высшее образование в России. – 2003. – № 5.

Бондарчук Ю.В., Вайда Т.С. Кожному вчителю – екологічну свідомість! [концепція формування екологічної культури особистості педагога у вищих педагогічних закладах освіти] // Гуманітарні науки. – 2002. – № 2.

Борейко В.Е. Прорыв в экологическую этику. – К., 1999.

Борейко В.Е. Этика и менеджмент заповедного дела. – К., 2005.

Бур'ян Л. Екологічне просвітництво як важлива складова діяльності публічної бібліотеки // Бібліотечний форум України. – 2007. – № 3.

Вернадский В.И. Химическое строение биосферы земли и ее окружение. – М., 1965.

Висоцька О.Є. Етика взаємодії суспільства з природою: морально-ціннісні основи екологічної культури. – Д., 2012.

Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов/Дон, 1996.

Дорст Ж. До того, как умрет природа. – М., 1998.

Душков Б.А. Психосоциология менталитета и нооменталитета. – Екатеринбург, 2002.

Казначеев В.М. Очерки экологии человека. – Новосибирск, 1978.

Киселев Н.Н. Мироззрение и экология. – К., 1990.

- Кірсанов В.* Культура дозвілля як предмет культурної політики // Вісн. книж. палати. – 2006. – № 1.
- Климова А.В.* Зависимость целостности мировоззрения от влияния культурной традиции в понимании пространства и времени // Гуманітарний журнал. – 2007. – № 1.
- Концептуальні виміри екологічної свідомості. – К., 2003.
- Корсак К.* Коли настане мир між екологією та економікою? // Наук. світ. – 2009. – № 9.
- Крамная О.В.* Соотношение понятий «экологическая культура» и «экологическая безопасность» // Культура народов Причерноморья. Вып. 73. – 2005.
- Крисаченко В.С.* Екологічна культура: теорія і практика. – К., 1996.
- Крисаченко В.С., Хилько М.І.* Екологія. Культура. Політика. – К., 2002.
- Кружалин В.И., Мазуров Ю.Л.* Образование и экологическая культура // Высшее образование сегодня. – 2002. – № 12.
- Курняк Л.* Екологічна культура: поняття і реальність // Вища освіта України. – 2006. – № 3.
- Лихачев Б.Т.* Экопсихотерапевтические аспекты воспитания // Педагогіка. – 1995. – № 1.
- Морозова Л.П.* Виховання екологічної культури особистості // Вища освіта України. – 2001. – № 2.
- Науменко Г.Г.* Освітнянська компонента екологічної культури // Грані. – 2006. – № 3.
- Савицкий Н.В., Складановская М.Г.* Экополис – новая концепция развития социума // Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку. – Д., 2012.
- Симкин Г.Н.* Рождение этосферы // Вопр. философии. – 1992. – № 3.
- Складановская М.Г.* Нравственный и экологический императивы как основа формирования экологического мышления // Вісн. Дніпроп. нац. ун-ту. Сер.: Філософія. Вип. 10. – Д., 2004.
- Складановська М.Г.* Екологічна культура: зміст та розвиток поняття // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Вип. 16. Т. 2. – Рівне, 2010.
- Складановська М.Г.* Концепція сталого розвитку суспільства і проблема екологічної освіти // Гуманітарний журнал. – 2007. – № 1-2.

- Складановська М.Г.* Людина і світ. Вступ до екологічної психології – Д., 2006.
- Складановська М.Г.* Синергетичний підхід до проблем екологічної інкультурації // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Вип. 18. Т. 2. – Рівне, 2012.
- Смолова Л.В.* Введение в психологию взаимодействия с окружающей средой. – СПб., 2008.
- Тарасенко Г.С.* Росинка: уроки любования природой. – Сумы, 2006.
- Тарасенко Н.Ф.* Природа, технология, культура: философско-мировоззренческий анализ. – К., 1985.
- Толстоухов А.В., Хилько М.І.* Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. – К., 2001.
- Фесенкова Л.* Учение о ноосфере в современной экологической ситуации // Высшее образование в России. – 2008. – № 1.
- Хесле В.* Философия и экология. – М., 1994.
- Хилько М.І.* Екологічна культура: стан та проблеми формування. – К., 1999.
- Шевяков А., Черняк О.* Формирование психологического потенциала личности в контексте здорового образа жизни // Здоровий спосіб життя: проблеми та досвід. – Д., 2007.
- Шестопалов В.* Керована коеволюція як стратегія подолання глобальної екологічної кризи // Вісн. НАН України. – 2008. – № 5.
- Юрченко Л.І.* Екологічна культура в контексті екологічної безпеки. – К., 2008.
- Ясвин В.А.* Психология отношения к природе. – М., 2000.
- Cagri F. di., Hadley M., Dalmanian J.* MAB: The Man and the Biosphere Program as an Evolving System // Ambio. – 1981. – Vol. 2-3.
- Environmental science: The Baltic University programmer. – Uppsala, 2003.

ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

Білети

БІЛЕТ № 1

1. Все, що створено людиною, людським суспільством завдяки фізичній та розумовій праці, на відміну від явищ природи:
а) цивілізація; б) культура; в) цінність; г) ідеологія.
2. Якщо у релігійній уяві надприродні істоти мають людський вигляд – це:
а) антропоморфізм; б) зооморфізм; в) створення пантеону богів;
г) виникнення «спеціалізованих» божеств – покровителів різних занять.
3. Державний устрій – східна деспотія є характерною рисою культури:
а) новітньої; б) новочасної; в) середньовічної; г) стародавньої.
4. Генії, пенати, лари с божествами:
а) скіфськими; б) фінікійськими; в) давньогрецькими; г) давньоримськими.
5. Ромейська держава – це самоназва:
а) Київської Русі; б) Арабського халіфату; в) Візантії; г) Скіфського царства.
6. Термін «Відродження» введений:
а) Л. да Вінчі; б) Еразмом Роттердамським; в) М. Лютером; г) Д. Вазарі.
7. Єдиний елемент давньоруської культури, у якому слов'янське домінування безсумнівне:
а) мова; б) господарсько-технологічний регіон; в) засіб життя; г) етнічний потік.
8. П. Корнель, Ж. Расін, Ж.-Б. Мольєр, Н. Буало, Ф. Ларошфуко є представниками художнього стилю:
а) класицизм; б) романтизм; в) символізм; г) реалізм.
9. Межа новочасної та новітньої епох:
а) 476 р.; б) 1640 р.; в) 1910 р.; г) 1968 р.

10. Міжнародна організація, що вивчає глобальні проблеми людства, моделює загальний розвиток життя у суспільному, політичному, моральному, економічному, загальнокультурному аспектах:

- а) «Паризький клуб»; б) «Римський клуб»; в) «Віденський клуб»; г) «Лозанський клуб».

БІЛЕТ № 2

1. Ідейний та моральний стан суспільства, визначений матеріальними умовами життя і відображений у його побуті, ідеології, освіти, вихованні, досягненнях науки, мистецтва, літератури:

- а) цивілізація; б) культура; в) цінність; г) етногенез.

2. Піктографія, ідеографія, фонографія є етапами розвитку:

- а) релігії; б) писемності; в) цивілізації; г) державності.

3. Держава стародавнього світу, яка існувала на території сучасної України:

- а) Скіфське царство; б) Хетське царство; в) Хараппа; г) Фінікія.

4. Головний центр елліністичної культури:

- а) Рим; б) Афіни; в) Александрія; г) Константинополь.

5. Домінуючу роль у економічному, політичному, культурному житті Візантії відігравала частина населення:

- а) слов'янська; б) арабська; в) грецька; г) еллінізовані малоазійські племена.

6. Термін «Відродження» відбиває:

- а) відродження мистецтва; б) відродження науки; в) відродження свободи особистості; г) відродження античної культурної спадщини.

7. Про власну і достатньою мірою сформовану слов'янську культуру матеріальні пам'ятки дозволяють говорити з:

- а) 6 ст.; б) 7 ст.; в) 8 ст.; г) 9 ст.

8. Ф. Вольтер, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, П.А. Гольбах є:

- а) італійськими письменниками-гуманістами епохи Відродження;

б) французькими вченими-природознавцями; в) англійськими філософами-просвітниками; г) французькими філософами-просвітниками.

9. Яскрава риса новочасної культури, світобачення, засноване на розумовому пізнанні (розум вважається джерелом та критерієм достовірності знання):

а) раціоналізм; б) сцієнтизм; в) антисцієнтизм; г) реалізм.

10. Художній стиль, перший за часом напрям модернізму (1907), у якому всі предмети та явища дійсності зображуються у вигляді суми геометричних фігур:

а) футуризм; б) кубізм; в) експресіонізм; г) сюрреалізм.

БІЛЕТ № 3

1. Рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури:

а) цивілізація; б) цінність; в) ідеологія; г) етногенез.

2. Міфи про виникнення різних речей або явищ:

а) космогонічні; б) антропологічні; в) етнологічні; г) есхатологічні.

3. Міста Малаття, Канес, Куссара є культурними центрами:

а) Скіфського царства; б) Хетського царства; в) Хараппської цивілізації; г) Фінікії.

4. Давні племена, що жили на Апеннінському півострові, мали свою цивілізацію та вплинули на античну римську культуру:

а) греки; б) варвари; в) етруски; г) вестготи.

5. Широкий релігійно-політичний рух Візантії, викликаний ідейною суперечкою про неможливість описати чи пізнати Бога:

а) атеїзм; б) реконкіста; в) реформація; г) іконоборство.

6. Мартін Лютер (1483–1546) це:

а) перший книгодрукар; б) астроном, що перший висловив думку про геліоцентричність Всесвіту; в) вчений, що вважається засновником новочасної науки; г) церковний діяч, що започаткував традицію перекладів Біблії на сучасні мови.

7. Слов'яни оселяються по всій Східноєвропейській рівнині:

а) 6–7 ст.; б) 7–8 ст.; в) 8–9 ст.; г) 9–10 ст.

8. Яскраве явище української культури, ляльковий театр, у якому дія відбувалась на двох поверхах, що відтворювали земне та божественне існування:

а) вертеп; б) верлібр; в) верньєр; г) верб.

9. Термін «Просвітництво» введений:

а) Ф. Вольтером; б) А. Поупом; в) Д. Дідро; г) Ж.-Ж. Руссо.

10. Експресіонізм, абстракціонізм, сюрреалізм, концептуалізм є художніми стилями:

а) середньовіччя; б) Відродження; в) Нового часу; г) Новітнього часу.

БІЛЕТ № 4

1. Позитивна чи негативна значущість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому, що визначена не їх особистими властивостями, їх включенням у сферу людської життєдіяльності, інтересів та потреб, соціальних відношень:

а) цивілізація; б) цінність; в) ідеологія; г) етногенез.

2. Міфи про кінець світу:

а) космогонічні; б) антропологічні; в) етнологічні; г) есхатологічні.

3. Міста Сангхол, Лотхал, Махенджо-Даро є культурними центрами:

а) Скіфського царства; б) Хетського царства; в) Хараппської цивілізації; г) Фінікії.

4. Політичний діяч античності, засновник історичної мемуаристики, автор «Записок про галльську війну» та «Записок про громадянську війну»:

а) Гай Юлій Цезар; б) Цицерон; в) Александр Македонський; г) Перикл.

5. Яскравою рисою візантійської культури є:

а) співпраця мусульманської та християнської церков; б) традиціоналізм; в) бурхливий розвиток науки; г) демократія.

6. Комедія дель арте виникла у епоху:

а) середньовіччя; б) Відродження; в) Нового часу; г) новітню.

7. Перше власне слов'янське джерело, що дає відомості про полян, сіверян, древлян, кривичів, уличів, в'ятичів тощо:

а) «Поема про Гільгамеша»; б) «Руська правда»; в) «Повість временних літ»; г) «Слово про Ігорів похід».

8. Кафедри української мови та літератури (1849) та історії України (1894) раніше ніж в інших відкриті в університеті:

а) Київському; б) Харківському; в) Одеському; г) Львівському.

9. Стійким буржуазне суспільство робить:

а) середній клас; б) аристократія; в) робітничий клас; г) селяни.

10. П. Пікассо, Р. Делоне, Ж. Брак, Л. Попова є представниками:

а) натуралізму; б) романтизму; в) кубізму; г) футуризму.

БІЛЕТ № 5

1. Головні чинники виникнення етносу:

а) самосвідомість та самоназва; б) етнічно однорідні шлюби та держава; в) спільність території та мова; г) спільні риси матеріальної і духовної культури та уявлення про спільність походження.

2. Міфи про виникнення людини:

а) космогонічні; б) антропологічні; в) етнологічні; г) есхатологічні.

3. Міста Сидон, Тир, Бібл входили до складу:

а) Скіфського царства; б) Хетського царства; в) Хараппської цивілізації; г) Фінікії.

4. Катон Старший, Полівій, Тит Лівій, Тацит є представниками:

а) давньоримської філософії; б) давньоримської історіографії; в) давньоримської літератури; г) давньогрецької літератури.

5. Константинопольський університет (11 ст.) мав назву:

а) Магнаврський; б) Саламанський; в) Платонівська академія; г) Сорбонна.

6. Літературні твори Пізнього Відродження зображують:

- а) конфліктні ситуації між особистістю та системою суспільного життя;
- б) героїчну особистість на фоні казкової, філософської, сатиричної картини суспільства;
- в) особистість вільну від забобонів, антифеодально та антицерковно спрямовану, здатну діяти;
- г) протистояння фатуму та героїзму.

7. Перша давньоруська правова регламентація:

- а) «Руська правда»; б) «Закони Хаммурапі»; в) «Закони дванадцяти таблиць»; г) «Закон руський».

8. Романтизм, символізм, натуралізм, козацьке бароко є художніми стилями епохи:

- а) середньовіччя; б) Відродження; в) Нового часу; г) новітньої.

9. До глобальних проблем людства не відноситься:

- а) екологічна криза; б) загроза війни з використанням термоядерної, хімічної, біологічної зброї; в) культура у якості інтегруючого начала у сфері матеріального виробництва та духовній; г) протистояння розвинутих країн та тих, що розвиваються.

10. Постмодернізм, особливий тип сучасного світобачення сформувався у:

- а) 1910–20 рр.; б) 1940–50 рр.; в) 1960–70 рр.; г) 1980–90 рр.

БІЛЕТ № 6

1. До системи культури у якості підсистеми не входить:

- а) предметний світ; б) людина та ступінь її окультуреності;
- в) інституціональні зв'язки; г) базисні цінності культури.

2. Міфи про створення світу:

- а) космогонічні; б) антропологічні; в) есхатологічні; г) етіологічні.

3. Баал, Бааліт, Таммуз, Молох, Ашторет є божествами:

- а) скіфськими; б) фінікійськими; в) шумерськими; г) китайськими.

4. Плавт, Теренцій, Горацій, Петроній, Апулей є представниками:

- а) давньоримської філософії; б) давньоримської історіографії;
- в) давньоримської літератури; г) давньогрецької літератури.

5. Архітектори Анфимій з Тралл та Ісидор з Мілету спроектували:
а) Парфенон; б) мавзолей у Галікарнасі; в) храм Святої Софії у Константинополі; г) Реймський собор.
6. Літературні твори Високого Відродження зображують:
а) конфліктні ситуації між особистістю та системою суспільного життя;
б) героїчну особистість на фоні казкової, філософської, сатиричної картини суспільства; в) особистість вільну від забобонів, антифеодально та антицерковно спрямовану, здатну діяти; г) протистояння фатуму та героїзму.
7. У скандинавських джерелах 9 сторіччя Русь має назву:
а) Гарденія; б) Гармала; в) Гарматан; г) Гардарік.
8. Харківський, Київський, Одеський університети відкриті у:
а) 19 ст.; б) 18 ст.; в) 17 ст.; г) 16 ст.
9. Форми організації дослідницької роботи, що виникли у Новий час, коли наука припинила бути кабінетним заняттям вчених-одинаків:
а) науково-дослідні інститути; б) наукові товариства; в) наукові конференції; г) клуби за науковими інтересами.
10. Мистецька течія (з 1960-х рр.), що фіксує перехід від художнього твору до художньої ідеї, стирає межу між мистецтвом та реальністю, роль автора-митця зводить до мінімуму («Світ повний предметів, що більше чи менше цікаві. Митець не додає до них нові, а вказує на існування речі»):
а) концептуалізм; б) абстракціонізм; в) кубізм; г) натуралізм.

БІЛЕТ № 7

1. Все створене людиною матеріальне та духовне складає підсистему культури:
а) предметний світ; б) людина та ступінь її окультуреності;
в) інституціональні зв'язки; г) базисні цінності культури.
2. Міф у доісторичній культурі – це:
а) оповідання про реальних осіб чи події минулого; б) коротка усна оповідь про випадок, що міг статися; в) окрема оповідь з системи життєвих

уявлень людей про виникнення світу, явища природи, свій стан, зв'язок з оточуючим середовищем тощо; г) релігійний обряд.

3. Ра-Атум (Амон-Ра), Осиріс, Птах, Сет, Ісіда є божествами:

а) скіфськими; б) єгипетськими; в) шумерськими; г) китайськими.

4. Культуру античного Риму поділяють на періоди:

а) царств і міжцарствій; б) Інь, Хань, Цинь, Чжоу; в) єгейський, гомерівський, архаїчний, класичний, елліністичний; г) царський, республіканський, імператорський.

5. Лев Філософ або Математик, Роман Солодкоспівець, Іоанн Златоуст, Георгій Амартол, Михаїл Пселл є представниками культури:

а) Київської Русі; б) Візантії; в) Арабського халіфату; г) античної Греції.

6. Літературні твори Раннього Відродження зображують:

а) конфліктні ситуації між особистістю та системою суспільного життя; б) героїчну особистість на фоні казкової, філософської, сатиричної картини суспільства; в) особистість вільну від забобонів, антифеодально та антицерковно спрямовану, здатну діяти; г) протистояння фатуму та героїзму.

7. Першу давньослов'янську релігійну реформу – злиття всіх божеств у єдиному пантеоні мав намір здійснити князь:

а) Ігор; б) Святослав; в) Олег; г) Володимир.

8. Бароко, класицизм, рококо, сентименталізм є художніми стилями епохи:

а) середньовіччя; б) Відродження; в) Нового часу; г) новітньої.

9. Яскравою рисою новітньої культури є:

а) всесвітні загальнокультурні реалі; б) мистецтво у якості головного засобу вираження моральних ідеалів; в) релігійність; г) класичне рабство.

10. Світоглядна позиція сучасності, що є реакцією на перебільшення ролі науки у суспільстві (заниження значення наукового знання, звинувачення науки в тому, що вона викликала екологічну, економічну, національну тощо кризу):

а) раціоналізм; б) сцієнтизм; в) антисцієнтизм; г) реалізм.

БІЛЕТ № 8

1. Досягнення індивіда та суспільства в цілому, наявність певних професійних та соціальних шарів, груп, інститутів складають підсистему культури:

а) предметний світ; б) людина та ступінь її окультуреності; в) інституціональні зв'язки; г) базисні цінності культури.

2. Первісна віра в існування душі у кожному предметі, речі, силі, явищі природи, тварині чи рослині:

а) магія; б) фетишизм; в) тотемізм; г) анімізм.

3. Писемні пам'ятки «Тексти пірамід» та «Книга мертвих» належать до культури:

а) стародавнього Єгипту; б) Стародавнього Китаю; в) античного Риму; г) Візантії.

4. Через свої колонії у Північному Причорномор'ї антична Греція не ввозила:

а) рабів; б) худобу; в) ремісничі вироби; г) хліб.

5. Яскрава риса арабської середньовічної культури, синтез культу, політичної норми та права, у якому релігія є фактором, що уніфікує та зумовлює інші:

а) іслам; б) буддизм; в) християнство; г) арабська мова.

6. Антропоцентризм Відродження передбачає:

а) ототожнення Бога з природою; б) ототожнення людини з природою; в) розуміння людської краси як реально втіленого добра, як гармонії зовнішнього та внутрішнього; г) інтерес до почуттів людини, її внутрішнього світу, «земного» життя.

7. Усні поетичні твори про минуле, у основі яких – реальні історичні події, головні теми – боротьба з іноземцями, єдність та велич Русі:

а) думи; б) билини; в) повчання; г) Четві-Мінеї.

8. Ідеологія Просвітництва виникла у:

а) 17 ст. у Англії; б) 17 ст. у Франції; в) 18 ст. у Англії; г) 18 ст. у Франції.

9. Художня течія Нового та Новітнього часів:

а) романтизм; б) реалізм; в) концептуалізм; г) постмодернізм.

10. Універсальний позаособистий регулятор процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві (механізм інновацій, причина технологічної гонитви тощо):

а) масова культура; б) ринок; в) модерн; г) постмодерн.

БІЛЕТ № 9

1. Перевод суб'єктивної діяльності індивідів в об'єктивний план складає підсистему культури:

а) предметний світ; б) людина та ступінь її окультуреності; в) інституціональні зв'язки; г) базисні цінності культури.

2. Первісна віра в існування надприродного зв'язку та кровної близькості родової групи з певною твариною, рослиною, предметом чи природним явищем, що одночасно є божеством, об'єктом релігійного шанування, родичем та другом і піддається впливу з боку людини:

а) магія; б) фетишизм; в) тотемізм; г) анімізм.

3. Літературні твори у вигляді анонімних ідеографічних текстів у жанрах казки, оповіді, гімну, молитви, листа, байки тощо є писемними пам'ятками культури:

а) стародавнього Єгипту; б) античної Греції; в) античного Риму; г) Візантії.

4. Античними колоніями на території сучасної України були:

а) Тир, Бібл, Сидон; б) Лотхал, Санхол, Махенджо-Даро; в) Анга, Магадха, Вріджи; г) Ольвія, Пантікапей, Херсонес.

5. Держава, що у часи найбільшого територіального розширення займала простір від Піренейського півострова до річки Інд, включаючи Ірак, Іран, Сирію, Палестину, країни Магрибу, Лівію, Єгипет, острови Середземного моря:

а) імперія Александра Македонського; б) давній Рим; в) Арабський халіфат; г) Візантія.

6. Якщо мова йде про аристократизацію культури, про загострення протиріч між особистістю та суспільством, то це:

- а) Пізнє Відродження; б) Високе Відродження; в) Раннє Відродження; г) Проторенесанс.

7. Даждьбог, Стрибог, Ярило, Род, Чур є божествами:

- а) скіфськими; б) давньослов'янськими; в) китайськими; г) візантійськими.

8. Найбільш яскравою постаттю української культури 19 сторіччя є:

- а) П. Могила; б) Г. Сковорода; в) І. Мазепа; г) Т. Шевченко.

9. Художниками-реалістами є:

- а) Джорджоне, Рафаель Санті, Джотто; б) Ж. Ватто, Ф. Буше, Ж. Фрагонар; в) І. Левітан, І. Репін, В. Суріков; г) Е. Дега, О. Ренуар, А. Сіслей.

10. Здатність держави виштовхувати кризові явища з однієї сфери суспільства в іншу (політична криза може перейти у сферу економіки, економічна – в соціальну тощо) є ознакою культури:

- а) новітньої; б) новочасної; в) середньовічної; г) давньої.

БІЛЕТ № 10

1. Антична культура є типологією культури за:

- а) суспільно-економічною формацією; б) діяльністю людей у конкретних сферах життя; в) способом життєдіяльності індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому; г) епохою.

2. Первісна віра в надприродні можливості окремих матеріальних речей:

- а) магія; б) фетишизм; в) тотемізм; г) анімізм.

3. Світські школи-академії – е-дубби, що готували переписувачів, були осередками науки у:

- а) Скіфському царстві; б) стародавньому Єгипті; в) Месопотамії; г) античному Римі.

4. З цих вчених античності ботаніком є:

- а) Гіппократ; б) Євклід; в) Теофраст; г) Фуکیدід.

5. Передуючий род середньовічної арабської літератури:

а) лірика; б) епос; в) ліро-епос; г) драма.

6. Якщо мова йде про розквіт ідей та принципів культури Відродження, то це:

а) Пізнє Відродження; б) Високе Відродження; в) Раннє Відродження; г) Проторенесанс.

7. На честь прийняття Християнства у Києві збудовано:

а) Церкву Богородиця Десятинна; б) Софійський собор; в) Золоту браму; г) Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври.

8. Світський український театр сформувався у:

а) 16 ст.; б) 17 ст.; в) 18 ст.; г) 19 ст.

9. Напрямок у європейській літературі та мистецтві (ост. третина 19 ст. – поч. 20 ст.), який є протиставленням реалізму; на перший план виходить містичний зміст твору, інтуїтивне осягання світової єдності через збіги чи аналогії:

а) романтизм; б) натуралізм; в) символізм; г) постмодернізм.

10. Світова економіка, інтернаціональні наукові зв'язки, масова культура є тенденціями культури:

а) новітньої; б) новочасної; в) середньовічної; г) давньої.

БІЛЕТ № 11

1. Функція культури, що здійснює перебудову світу і є засобом розвитку людського суспільства як особливого, відмінного від природи утворення:

а) пізнавальна; б) спілкування; в) оціночна; г) перетворююча.

2. Первісна віра в опосередковану надприродну можливість впливу практичної дії людини на об'єктивну реальність:

а) магія; б) фетишизм; в) тотемізм; г) анімізм.

3. Мардук, Енкі, Ан, Інін, Зуен є божествами:

а) фінікійськими; б) месопотамськими; в) індійськими; г) китайськими.

4. Еллінізм є наслідком:

- а) Троянської війни; б) полісної організації давньогрецького суспільства;
- в) діяльності Александра Македонського; г) діяльності Перикла.

5. Середньовічні арабські вчені аль-Ашарі, аль-Газарі, Ібн Туффайль (Абубацер), аль-Кінді, аль-Фарабі, Ібн-Рушд (Аверроес) є:

- а) філософами; б) математиками; в) істориками; г) механіками.

6. Якщо мова йде про чітку культурну традицію Відродження, то це:

- а) Пізнє Відродження; б) Високе Відродження; в) Раннє Відродження;
- г) Проторенесанс.

7. Формування української нації відбувається у:

- а) 11–13 ст.ст.; б) 12–14 ст.ст.; в) 13–15 ст.ст.; г) 15–17 ст.ст.

8. Технічний прогрес, добробут, достаток, комфорт, користь у якості головних цінностей культури сформувались у епоху:

- а) давності; б) середньовіччя; в) Нового часу; г) новітню.

9. Письменником-реалістом є:

- а) Есхіл; б) Ф. Рабле; в) Д. Байрон; г) Ф. Достоевський.

10. Складний соціально-культурний феномен з ознаками – стандартність поведінки, маніпулювання масовою свідомістю за допомогою засобів масових комунікацій, тяжіння до «ідолів», духовна пасивність тощо:

- а) антисцієнтизм; б) масова культура; в) раціоналізм; г) сцієнтизм.

БІЛЕТ № 12

1. Функція культури, що поділяє дії людини на позитивні та негативні, прогресивні та консервативні, виробляє ідеали, еталони, цілі життєдіяльності людини, створює методи та критерії оцінки:

- а) пізнавальна; б) спілкування; в) оціночна; г) перетворююча.

2. На території сучасної України первісна (доісторична) культура представлена:

- а) Трипільською культурою; б) Хараппською культурою; в) Хетською культурою; г) шумеро-аккадською культурою.

3. Зіккурат є культовою спорудою:

а) Месопотамії; б) Візантії; в) Арабського халіфату; г) Київської Русі.

4. До літературних надбань архаїчного періоду давньогрецької культури належать:

а) поеми Гомера; б) епос Гесіода, лірика Архілоха та Сапфо; в) драматургія Есхіла, Софокла, Єврипіда, Аристофана; г) прозові твори Аполлонія Родоського, Ямбула, Евгемера.

5. Наука, що вивчає суто середньовіччя:

а) етіологія; б) глобалістика; в) філологія; г) медієвістика.

6. Якщо мова йде про передвідродженські явища, то це:

а) Пізнє Відродження; б) Високе Відродження; в) Раннє Відродження; г) Проторенесанс.

7. Українські культурні осередки (з 15 ст.), що поєднують суспільно-політичні, національно-культурні та релігійні функції:

а) лицарсько-чернецькі ордени; б) церковні братства; в) монастирські школи; г) університети.

8. Ідейна течія, пов'язана з боротьбою буржуазії та народних мас проти феодалізму (виникла в Англії, особливу роль зіграла у Франції, де стала базою буржуазної революції):

а) іконоборство; б) антропоцентризм; в) Просвітництво; г) реформація.

9. Сукупність напрямів літератури та мистецтва (≈1907–1970-ті рр.) з ознаками – кризовість, елітарність, пошук нових зображувальних форм, відмова від відбиття дійсності, яку всі бачать:

а) реалізм; б) символізм; в) модернізм; г) постмодернізм.

10. П. Пікассо, У. Боччоні, К. Малевич, В. Кандінський є представниками:

а) живопису епохи Відродження; б) літератури Нового часу; в) живопису новітнього часу; г) літератури античності.

БІЛЕТ № 13

1. Функція культури, що створює систему комунікацій, забезпечуючи обмін та взаємодію між учасниками культурного процесу, інтегрує

суспільство, соціалізує, людину, пропонуючи їй норми, зразки, алгоритми життєдіяльності, відмінні від поведінки тварин:

а) пізнавальна; б) спілкування; в) оціночна; г) перетворююча.

2. Трипільська культура відноситься до:

а) доісторичної культури; б) давньої культури; в) середньовічної культури; г) новітньої культури.

3. «Поєма про Гільгамеша» є писемною пам'яткою:

а) Єгипту; б) Месопотамії; в) Індії; г) Китаю.

4. В залежності від ступеня перемоги землевласників та ремісників над родовою знаттю конституція давньогрецького полісу може бути:

а) республіканською та монархічною; б) юридично закріпленою та традиційною; в) олігархічною та демократичною; г) усною та писемною.

5. «Канон лікарської науки» (10–11 ст.ст.) є працею:

а) Омара Хайяма; б) аль-Хорезмі; в) Ібн Рушда (Аверроеса); г) Ібн Сіні (Авіценни).

6. За хронологією – Пізнє Відродження це:

а) 13–14 ст.ст.; б) 14 – перша пол. 15 ст.ст.; в) друга пол. 15 – перша чверть 16 ст.ст.; г) з другої чверті 16 ст.

7. Архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила (1596–1647) є засновником:

а) Лаврської школи; б) Братської богоявленської школи; в) Києво-братської колегії; г) Києво-Могилянської академії.

8. Пропаганду знань, спрямованих на виховання у представників народу сміливості думок, незалежності суджень, розуміння того, що всі люди мають рівні від природи здібності і здатні побудувати суспільство, краще за існуюче, своєю метою вважали:

а) демократи античності; б) гуманісти Відродження; в) просвітники 18 ст.; г) релігійні філософи середньовіччя.

9. Основу художнього стилю реалізм складає принцип:

а) типізації; б) абстракції; в) зооморфізму; г) культури-гри.

10. Культурне середовище, у якому людина не сприймається як розумна істота, суспільна свідомість, складна та багатопланова, знаходиться у очікуванні зміни культурної парадигми відтворене:

а) постмодерністами; б) романтиками; в) натуралістами; г) класицистами.

БІЛЕТ № 14

1. Функція культури скерована на встановлення смислу і значення артефактів, явищ природи, інституціональних зв'язків:

а) пізнавальна; б) спілкування; в) оціночна; г) перетворююча.

2. Писемність виникає у:

а) середньому палеоліті; б) верхньому (пізньому) палеоліті; в) мезоліті; г) неоліті.

3. Літературно-релігійна пам'ятка давньоіндійською мовою (кін. 2 тис. – 1 пол. 1 тис. до н.е.):

а) «Тексти пірамід»; б) «Книга мертвих»; в) «Веди»; г) «Шинзін».

4. Давні греки називали своїх північних сусідів варварами за їх:

а) провінційність; б) неосвіченість; в) не володіння грецькою мовою; г) патріархальність.

5. Халеб, Дамаск, Мекка, Медіна, Багдад, Каїр є культурними центрами:

а) Візантії; б) Арабського халіфату; в) Київської Русі; г) давнього Риму.

6. За хронологією – Високе Відродження це:

а) 13–14 ст.ст.; б) 14 – перша пол. 15 ст.ст.; в) друга пол. 15 – перша чверть 16 ст.ст.; г) з другої чверті 16 ст.

7. Фундатором постійного друкарства на українських землях є:

а) І. Гуттенберг; б) Ф. Скорина; в) Ш. Фіоль; г) І. Федоров.

8. Сцієнтизм, раціоналізм, просвітництво, мистецтво у якості головного засобу вираження моральних ідеалів, формування середнього класу є рисами культури:

а) новітньої; б) новочасної; в) середньовічної; г) давньої.

9. Г. Мопассан, Г. Флобер, Ч. Діккенс, Д. Голсуорсі є:

- а) художниками-романтиками; б) письменниками-романтиками;
- в) художниками-реалістами; г) письменниками-реалістами.

10. Напрям у новітніх літературі та мистецтві, що проголошує єдиною реальністю суб'єктивний духовний світ людини, а його вираження – головною метою мистецтва (зображуються емоції, тривога, почуття небезпеки тощо):

- а) сюрреалізм; б) абстракціонізм; в) експресіонізм; г) футуризм.

БІЛЕТ № 15

1. Функція культури, що створює шаблони поведінки, регламентує норми етикету:

- а) управлінська; б) трансляційна; в) рекреативна; г) людинотворча.

2. Осілі племена з'являються у:

- а) нижньому (ранньому) палеоліті; б) середньому палеоліті; в) верхньому (пізньому) палеоліті; г) мезоліті.

3. Перехід давньоіндійських племен від первісного устрою до класового суспільства відбито у писемній пам'ятці:

- а) «Шинзін»; б) «Веди»; в) «Книга мертвих»; г) «Поема про Гільгамеша».

4. Давньогрецький поліс, що є уособленням («золотою добою») демократії:

- а) Коринф; б) Міккени; в) Афіни; г) Спарта.

5. Середньовічну європейську культуру заклали два взаємодіючі начала:

- а) германське та романське; б) грецьке та варварське; в) германське та варварське; г) германське та грецьке.

6. За хронологією – Раннє Відродження це:

- а) 13–14 ст.ст.; б) 14 – перша пол. 15 ст.ст.; в) друга пол. 15 – перша чверть 16 ст.ст.; г) з другої чверті 16 ст.

7. Літературний жанр (з 15 ст.), у якому оспівується боротьба за визволення від поневолювачів, славетна і трагічна доля українського народу, героїзм козацтва:

- а) билини; б) повчання; в) думи; г) новели.

8. Засновником науки Нового часу вважається:

а) Р. Декарт; б) І. Ньютон; в) Б. Паскаль; г) Г. Галілей.

9. П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, І. Карпенко-Карий є українськими:

а) письменниками 19 ст.; б) письменниками 18 ст.; в) філософами 19 ст.; г) філософами 18 ст.

10. Велика роль інформації та теоретичного знання, розширення шару науково-технічної та творчої інтелігенції, збільшення робітників сфери послуг є ознакою епохи:

а) новітньої; б) новочасної; в) Відродження; г) середньовіччя.

БІЛЕТ № 16

1. Функція культури, що є способом передачі досвіду від покоління до покоління, здатністю продукувати, зберігати та передавати сукупний досвід людства:

а) управлінська; б) трансляційна; в) рекреативна; г) людинотворча.

2. Людина сучасного типу з'являється у:

а) нижньому (ранньому) палеоліті; б) середньому палеоліті; в) верхньому (пізньому) палеоліті, г) мезоліті.

3. До релігійних вірувань стародавньої Індії не відноситься:

а) ведична релігія; б) брахманізм; в) буддизм; г) конфуціанство.

4. Період давньогрецької культури, у який відбувається становлення полісної організації суспільства:

а) класичний; б) архаїчний; в) гомерівський; г) егейський.

5. Тип арабської середньовічної будівлі, заїзний двір, готель з місцями для стоянки верблюдів та складськими приміщеннями:

а) мечеть; б) мінарет; в) караван-сарай; г) Альгамбра.

6. За хронологією – Проторенесанс це:

а) 13–14 ст.ст.; б) 14 – перша пол. 15 ст.ст.; в) друга пол. 15 – перша чверть 16 ст.ст.; г) з другої чверті 16 ст.

7. Яскравою постаттю української культури 18 сторіччя є:

- а) друкар І. Федоров;
- б) церковний діяч П. Могила;
- в) козак Мамай;
- г) філософ Г. Сковорода.

8. «Енциклопедія, або Тлумачний словник мистецтв, наук та ремесел» є пам'яткою культури:

- а) античної;
- б) середньовічної;
- в) новочасної;
- г) новітньої.

9. Передуючим жанром художнього стилю реалізм є:

- а) соціальний роман;
- б) історичний роман;
- в) опера;
- г) балет.

10. Явищем декадансу (безнадії, занепаду) відмічений злам епох:

- а) доісторичної та давньої;
- б) давньої та середньовічної;
- в) Відродження та Нового часу;
- г) Нового часу та новітньої.

БІЛЕТ № 17

1. Функція культури, що дозволяє людині відновлювати духовні сили, проводити «профілактику» свого душевного стану:

- а) управлінська;
- б) трансляційна;
- в) рекреативна;
- г) людинотворча.

2. Ритуал поховання виникає в первісних людей у:

- а) нижньому (ранньому) палеоліті;
- б) середньому палеоліті;
- в) верхньому (пізньому) палеоліті;
- г) мезоліті.

3. Кастовий устрій у вигляді чотирьох варн (брахмани, кшатрії, вайшії, шудра) є елементом культури:

- а) давньої Індії;
- б) давнього Китаю;
- в) античного Риму;
- г) Візантії

4. Період давньогрецької культури, у який формується єдина еллінська народність:

- а) класичний;
- б) архаїчний;
- в) гомерівський;
- г) егейський.

5. Германське начало європейської середньовічної культури (записи звичаєвого права, сукупність неписаних правил поведінки, звичаїв, що склались у суспільстві у наслідок їх багаторазового традиційного застосування) відбито у:

- а) законах Хаммурапі;
- б) законах дванадцяти таблиць;
- в) «Руській правді»;
- г) Варварських правдах.

6. Періодизацію епохи Відродження зроблено на матеріалі пам'яток культури:

а) Франції; б) Італії; в) Греції; г) Англії.

7. Давньоруська мова сформувалась у:

а) 9–12 ст.ст.; б) 10–13 ст.ст.; в) 12–14 ст.ст.; г) 11–14 ст.ст.

8. Світоглядна позиція, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як про вищу культурну цінність та достатню умову орієнтації людини в світі:

а) сцієнтизм; б) антисцієнтизм; в) теоцентризм; г) антропоцентризм.

9. М. Березовський, Д. Бортнянський, М. Дилецький, А. Ведель є українськими:

а) художниками 18 ст.; б) письменниками 19 ст.; в) письменниками 18 ст.; г) композиторами 18 ст.

10. Напрямок живопису, скульптури, графіки, який не зображує реальних предметів, відрізняється гранично простим малюнком (основна увага – на кольорі та світлі):

а) футуризм; б) експресіонізм; в) абстракціонізм; г) сюрреалізм.

БІЛЕТ № 18

1. Культура особистості є типологією культури за:

а) суспільно-економічною формацією; б) діяльністю людей у конкретних сферах життя; в) способом життєдіяльності індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому; г) епохою.

2. Вогонь опанований первісною людиною у:

а) нижньому (ранньому) палеоліті; б) середньому палеоліті; в) верхньому (пізньому) палеоліті; г) мезоліті.

3. Індра, Сома, Вішну, Агні є божествами:

а) Фінікії; б) давньої Індії; в) античної Греції; г) античного Риму.

4. Період давньогрецької культури, що належить до епохи бронзи:

а) класичний; б) архаїчний; в) гомерівський; г) егейський.

5. Художні стилі у середньовічній Європі:

- а) іонійський, дорійський, коринфський; б) романський та готичний;
в) бароко, рококо, класицизм; г) романтизм та реалізм.

6. Місто, що є «столицею» Відродження:

- а) Рим; б) Венеція; в) Флоренція; г) Генуя.

7. Український театр 17–18 ст.ст., не існує у вигляді:

- а) шкільного театру (драматургії); б) вертепу; в) кріпосного театру;
г) комедії дель арте.

8. «Віком Розуму», епохою Просвітництва вважають:

- а) 16 ст.; б) 17 ст.; в) 18 ст.; г) 19 ст.

9. Автором «Граматики малоросійского наречия» (1818) – першої друкованої граматики української мови є:

- а) О. Павловський; б) О. Потєбня; в) Г. Квітка-Основ'яненко; г) П. Куліш.

10. Постмодернізму властиве:

- а) реалістичне зображення культурних феноменів; б) повага до авторитетів; в) консолідуюче начало; г) свобода в усьому.

БІЛЕТ № 19

1. Початково під терміном «культура» розуміли:

- а) процес обробки ґрунту; б) правила поведінки у суспільстві;
в) інтелектуальні досягнення людства; г) створення штучної природи.

2. Культурологічна концепція «архетипів – носіїв культури» належить:

- а) Сократу; б) К.Г. Юнгу; в) З. Фрейду; г) О. Шпенглеру.

3. Філософія має яскраво позначений етико-політичний характер (філософи залучаються на державну службу) у:

- а) Скіфському царстві; б) Фінікії; в) давній Індії; г) давньому Китаї.

4. Світосприйняття базується на поєднанні фаталістичного і героїчного у людини:

- а) новочасної; б) середньовічної; в) античної; г) доісторичної.

5. Для середньовічних західноєвропейських науки та мистецтва не є характерним:

а) анонімність; б) обмеженість рамками релігійного світобачення; в) уявлення про красу як гармонію тіла та духу, людини та світу; г) сприйняття тексту Біблії як певних символів, що потребують розшифрування.

6. Прогресивна течія епохи Відродження, скерована на вивільнення особистості від ідейного застою феодалізму:

а) атеїзм; б) теоцентризм; в) ересь; г) гуманізм.

7. Українська композиторська школа починає формуватися у:

а) 15–16 ст.ст.; б) 17–18 ст. ст.; в) 18–19 ст.ст.; г) 19–20 ст.ст.

8. Християнське віросповідання, що є яскравою рисою культури Нового часу, відбиває перехід від феодального способу життя та мислення до буржуазного:

а) протестантизм; б) православ'я; в) католицизм; г) греко-католицизм.

9. В. Скотт, В. Гюго, Ф. Шиллер, А. Дюма-батько є:

а) письменниками-романтиками; б) письменниками-реалістами; в) художниками-романтиками; г) художниками-реалістами.

10. Культурна епоха, у яку ми живемо, має назву:

а) сучасна; б) перехідна; в) ринкових відносин; г) новітня.

БІЛЕТ № 20

1. Взаємовідношення між матеріальною та духовною культурою:

а) матеріальна та духовна культура знаходяться між собою у діалектичному зв'язку; б) матеріальна та духовна культура не мають між собою зв'язків, існують автономно; в) між матеріальною та духовною культурою існують глибокі якісні відмінності, що не дозволяють створюватись ні яким зв'язкам; г) поділу на матеріальну та духовну культуру не існує, адже культура – це все, що створене людством.

2. Культурологічну концепцію «культури-гри» запропонував:

а) Й. Хойзинга; б) К.Г. Юнг; в) З. Фрейд; г) О. Шпенглер.

3. Найбільш тривалий період в історії людства:
а) палеоліт; б) мезоліт; в) неоліт; г) «бронзова доба».
4. Розпис тушшю по шовкових сувоях є видом живопису:
а) Месопотамії; б) давнього Китаю; в) античної Греції; г) Візантії.
5. Суспільством «схоле» вважається:
а) новітній час; б) новий час; в) середньовіччя; г) античність.
6. Релігія та ґрунтовна світоглядна основа свідомості, усього життя людини та суспільства у середньовічній західній Європі:
а) язичництво; б) буддизм; в) Християнство; г) іслам.
7. Передумовою епохи Відродження слід вважати:
а) розпад докласового суспільства; б) розвиток полісної культури;
в) розвиток монастирської культури; г) розвиток міської культури.
8. «Козак Мамай» є твором української(ого):
а) літератури; б) живопису; в) скульптури; г) музики.
9. Доба бароко припадає на:
а) 16 ст.; б) 17 ст.; в) 18 ст.; г) 19 ст.
10. Напрям у мистецтві, що зображує підсвідоме (інстинкти, галюцинації, сновидіння), розрив логічних зв'язків, вільні асоціації:
а) абстракціонізм; б) сюрреалізм; в) експресіонізм; г) кубізм.

Відповіді

<u>№п</u>										
<u>№б</u>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	б	а	г	г	в	г	а	а	в	б
2	б	б	а	в	в	г	а	г	а	б
3	а	в	б	в	г	г	б	а	а	г
4	б	г	в	а	б	б	в	г	а	в
5	в	б	г	б	а	а	г	в	в	в
6	г	а	б	в	в	б	г	а	б	а
7	а	в	б	г	б	в	г	в	а	в
8	б	г	а	в	а	г	б	а	б	б
9	в	в	а	г	в	а	б	г	в	а
10	г	б	в	в	а	б	а	г	в	а
11	г	а	б	в	а	в	г	в	г	б
12	в	а	а	б	г	г	б	в	в	в
13	б	а	б	в	г	г	а	в	а	а
14	а	г	в	в	б	в	г	б	г	в
15	а	г	б	в	а	б	в	г	а	а
16	б	в	г	б	в	а	г	в	а	г
17	в	б	а	в	г	б	г	а	г	в
18	в	а	б	г	б	в	г	в	а	г
19	а	б	г	в	в	г	б	а	а	г
20	а	а	а	б	г	в	г	б	б	б

ЗМІСТ

ВСТУП...3

ТЕМА 1. Предмет культурології...9

Культурологія як система знання...9

Поняття та сутність культури...14

Структура, форми та функції культури...24

Основні культурологічні концепції та школи...34

ТЕМА 2. Природа, людина та культура...43

Творчість та свобода особистості...43

Культура та природа...48

Контекстуалізація культури...52

ТЕМА 3. Культура доісторичного суспільства...60

Археологічна класифікація найдавніших етапів історії людства...60

Особливості первісного світосприйняття...62

Міф як перша форма духовно-практичного освоєння світу людиною...64

Розпад докласового суспільства...66

ТЕМА 4. Культура стародавнього світу...69

Загальнокультурні властивості стародавнього світу.

Давня культура на території України...69

Хетське царство...71

Харапська цивілізація...72

Фінікія...72

Єгипет...73

Вавилоно-асирійська культура...77

Культура стародавньої Індії...80

Китай...84

ТЕМА 5. Антична культура...94

Загальні риси античної культури...94

Культура античної Греції...95

Античні колонії Причорномор'я...103

Культура античного Рима...104

ТЕМА 6. Культура Середньовіччя...113

Лекція 1. КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ...113

Загальні відомості про Візантійську імперію та основні етапи розвитку візантійської культури...113

Основні риси Візантійської культури...114

Література та мистецтво Візантії...116

Вплив візантійської культури на Давню Русь...118

Лекція 2. КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ РУСІ...119

Язичницька культура давніх слов'ян...119

Прийняття християнства та його культурно-історичне значення...123

Культура Київської Русі...125

Лекція 3. АРАБСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА...131

Основні риси арабської культури...131

Наука...134

Література та мистецтво...136

Лекція 4. КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ...138

Типологія уявлень про Середньовіччя...138

<i>Основні риси культури західноєвропейського середньовіччя...</i>	<i>140</i>
<i>Романський та готичний стилі...</i>	<i>144</i>
Лекція 5. КУЛЬТУРА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ...	147
<i>Передумови Відродження...</i>	<i>148</i>
<i>Основні риси епохи Відродження...</i>	<i>149</i>
<i>Великі географічні відкриття...</i>	<i>155</i>
<i>Література, театр, музика...</i>	<i>157</i>
<i>Архітектура та образотворче мистецтво...</i>	<i>162</i>
<i>Особливості Північного Відродження...</i>	<i>164</i>
ТЕМА 7. Культура Нового часу...	169
<i>Хронологічні рамки...</i>	<i>169</i>
<i>Основні риси новочасної культури...</i>	<i>188</i>
<i>Різноманітність новочасних художніх стилів...</i>	<i>189</i>
<i>Українська культура нового часу...</i>	<i>205</i>
ТЕМА 8. Культура Новітнього часу...	217
<i>Основні тенденції культури Новітнього часу...</i>	<i>217</i>
<i>Модерн (модернізм, авангард)...</i>	<i>221</i>
<i>Постмодерн (постмодернізм)...</i>	<i>225</i>
ТЕМА 9. Екологічна культура...	228
<i>Усвідомлення впливу людини на довкілля...</i>	<i>228</i>
<i>Історичний огляд взаємовідносин людини і природи...</i>	<i>233</i>
<i>Становлення екологічної культури – необхідна умова виживання людства...</i>	<i>247</i>
<i>Екологічна культура в українському національному характері...</i>	<i>253</i>

**ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ
ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА...263**

До теми 1...263

До теми 2...264

До теми 3...265

До теми 4...267

До теми 5...270

До теми 6...279

До теми 7...283

До теми 8...287

До теми 9...291

ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ...294

Білету...294

Відповіді...317

ЗМІСТ...318

Б 61 Білополий В.В. Культурологічний підхід: допоміжні матеріали до вивчення курсів та спецкурсів «Вітчизняна та світова культура», «Екологічна культура», «Історія культури», «Прикладна культурологія», «Теорія культури», «Українська культура», «Філософія культури» / В.В. Білополий, К.А. Прокоф'єва, М.Г. Складановська; за заг. ред. К.А. Прокоф'євої. – Д.: ПДАБА, 2013. – 324 с.

У виданні окреслено коло питань, пов'язаних культурологічним підходом до вивчення історичних епох, визначені предмет та завдання культурології, проаналізовано її сучасний стан, запропоновано методичні матеріали для вивчення й викладання курсів та спецкурсів культурологічного напрямку. Представлені індивідуальні завдання для самостійної роботи, тестовий контроль, додаткова література до кожної теми. Рекомендується для викладачів вищих та середніх навчальних закладів, аспірантів, студентів технічних фахів, які опановують дисципліни суспільно-гуманітарного блоку, професійно орієнтованих студентів-гуманітаріїв.

ББК Ч 459.514

ISBN 978-966-323-097-9

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

**БІЛОПОЛИЙ Віктор Васильович
ПРОКОФ'ЄВА Катерина Анатоліївна
СКЛАДАНОВСЬКА Марина Григорівна**

***КУЛЬТУРО-
ЛОГІЧНИЙ
ПІДХІД***

За загальної редакції К.А. Прокоф'євої

Допоміжні матеріали до вивчення курсів та спецкурсів
«Вітчизняна та світова культура», «Екологічна
культура», «Історія культури», «Прикладна
культурологія», «Теорія культури», «Українська
культура», «Філософія культури»

Українською мовою

Авторське редагування

На обкладинці:
скульптурне зображення хетського володаря
(II тис. до н.е.)

Оригінал-макет виготовлено К.А. Прокоф'євою

Відповідальна за випуск Т.А. Шпаковська

Здано на складання 30.04.13.

Підписано до друку 31.05.13.

Формат 60x84/18 Папір офсетний.

Гарнітура літературна. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 11,22. Умовн. фарб.-відб. 11,22.

Обл.-відавн. арк. 14,38. Наклад 300 прим.

Зам. № 1235

Придніпровська державна академія будівництва та
архітектури, вул. Чернишевського, 24-а

м. Дніпропетровськ, 49005

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 1291 від 20.03.2003

Віддруковано у друкарні видавництва

«СВІДЛЕР А.Л.»

49041, м. Дніпропетровськ,

Лоцманський узвіз, 4, а/с 2493,

тел./факс +38 (056) 776-39-16 <http://svidler.dp.ua>